

Studien over Sophocles

<https://hdl.handle.net/1874/318772>

Studien
over
Sophocles

J. C. KAMERBEEK

BIBLIOTHEEK DER
RIKSUNIVERSITEIT
UTRECHT:

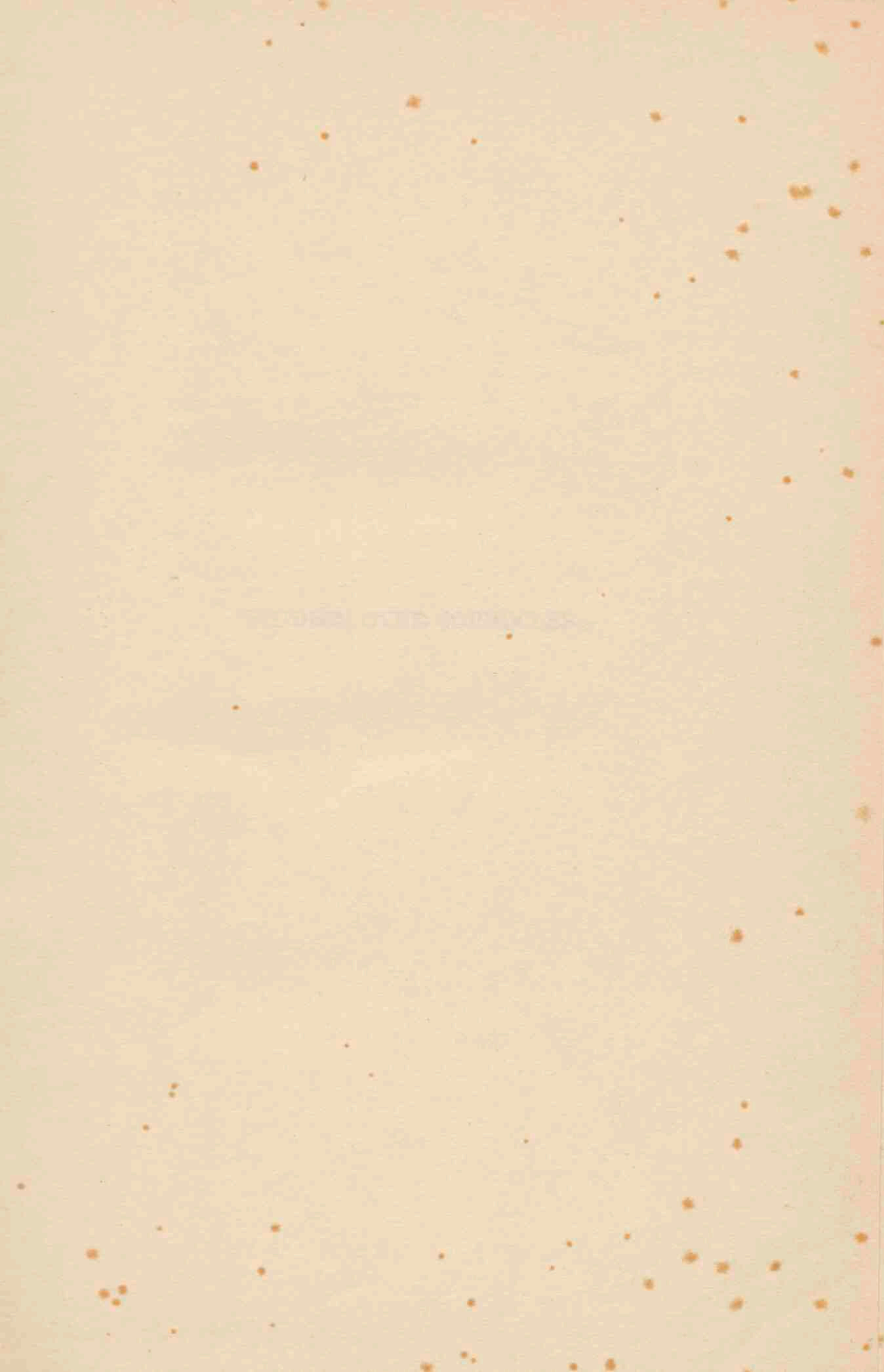

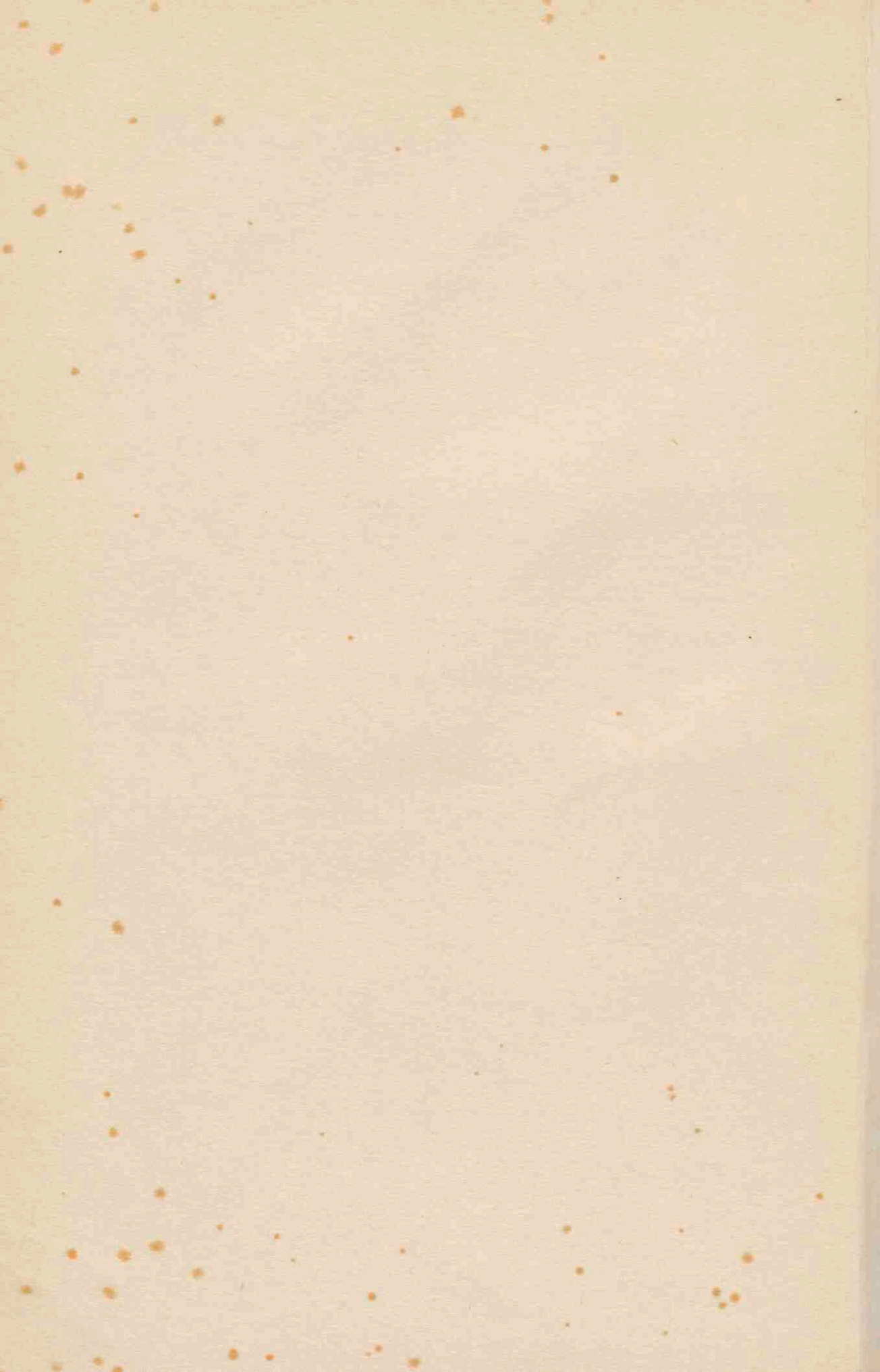

Studien over Sophocles

PROEFSCHRIFT

VOOR DE GRADE VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
DOOR
J. VAN DER WOUDE
GEB. 1888
AMSTERDAM
1914

STUDIËN OVER SOPHOCLES

W. J. F. van der Woude
1914

W. J. F. van der Woude
1914

Diss Utrecht 1934

Studiën over Sophocles

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS Dr. H. BOLKESTEIN HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 21 DECEMBER 1934, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JAN COENRAAD KAMERBEEK
GEBOREN TE ROTTERDAM

H. J. PARIS
AMSTERDAM MCMXXXIV

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3924 0282

Studien over Sophocles

PROEFSCHRIFT

TE VERVOLGEN OP VERDRIJD 21 PROMOTOR
COMMITTEE DER BETTEREN EN WISSENSCHAPPELIJKE
STUFT IN DEN DE EERSTEN DEEL VAN DE VER-
GEESE RESULTATEN VAN DEN REKANT DEER WISSEN-
DERE LETTEREN EN WISSENSCHAPPELIJKE
EERSTEN HOOGESCHOOL IN DE NACHTEN
VAN DEN RECTOR M. WILCOX DE H. H. H.
DE KONING UNIVERSITEIT TE UTRECHT DE 1934
TOEGEVOEGD EN WISSENSCHAPPELIJKE
TE VERVOLGEN VAN DEN RECTOR M. WILCOX

DOOR

JAN CORRAAD KAMERBEK
GEBOREN TE ROTTERDAM

Het manuscript van dit proefschrift is ter perse
gezonden den 19en October 1934.

Promotor : Dr. C. W. VOLLGRAFF.

AAN MIJN OUDERS
AAN MIJN VROUW

ANNALS OF THE

ROYAL CANADIAN MOUNTED POLICE

VOLUME 10 PART 1

1911

Het is mij, bij het voltooiën van mijn academische studiën, een aangename plicht hun, die tot mijn wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen, dank te zeggen voor het vele, dat zij mij hebben geschonken.

In de eerste plaats richt ik mij tot U, Hooggeleerde Vollgraff, hooggeschatte promotor. Uit den grond van mijn hart betuig ik U mijn dankbaarheid, voor den grooten moreelen en intellectueelen steun, dien Gij mij voortdurend bij het schrijven van dit proefschrift hebt gegeven. Als ik iets begrijp van het doel en de richting, die de Grieksche philologie moet hebben, heb ik dit aan U, aan Uw voorbeeld en aan Uw colleges te danken. De geest, die uit Uw onderricht spreekt, zal mij steeds de wegwijzer blijven op het veld der interpretatie en tot het begrip van de Grieksche litteratuur.

Hooggeleerde Bolkestein, de herinnering aan Uw van ware humaniteit en vurige waarheidsliefde doortrokken beschouwingen en onderzoekingen zal mij altijd een steun blijven op het gebied van de Oude Geschiedenis en het onderwijs daarin. Als een gelukkige omstandigheid beschouw ik het, dat mijn promotie onder Uw rectoraat plaats vindt.

Voor de zeer welwillende wijze, waarop Gij, Hooggeleerde Wagenvoort, mij herhaaldelijk van dienst zijt geweest, zij U bij dezen mijn oprechte dank gebracht.

Met dankbaarheid zal ik steeds Uw colleges, waarin Gij den geest der Nederlandsche humanisten hoog hieldt, in herinnering houden, Hooggeleerde Damsté.

Uw colleges, Hooggeleerde Ovink, zijn van groote waarde voor mijn vorming geweest.

De colleges van wijlen Professor Caland herdenk ik met groote dankbaarheid.

Als een voorrecht beschouw ik het Uw colleges, Hooggeleerde Kernkamp en Valkhoff, gevolgd te hebben.

Zeergeleerde van Hoorn, dat ik een begrip heb van den rijkdom en de schoonheid van de wetenschap der Archaeologie, heb ik aan

Uw belangwekkend onderricht te danken. Nooit klopte ik tevergeefs om raad of hulp bij U aan.

Het zij me vergund hier met een enkel woord van mijn groote erkentelijkheid jegens Rector en Docenten van het Erasmiaansch Gymnasium, uit den tijd, dat ik er leerling was, te getuigen voor de grondslagen, die zij voor mijn ontwikkeling hebben gelegd.

Er rest mij nog mijn oprechten dank uit te spreken aan het Personeel van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, dat mij altijd bijzonder ter wille is geweest en zodoende het werken buiten de universiteitsstad gemakkelijk heeft gemaakt.

INHOUD

INLEIDING	1
OVER SOPHOCLES' PHILOCTETES	8
TYCHO VON WILAMOWITZ' BESCHOUWINGEN OVER SOPHOCLES' PHILOCTETES	12
EENIGE OPMERKINGEN OVER DE FIGUUR VAN PHILOCTETES	36
EENIGE OPMERKINGEN OVER DE FIGUUR VAN NEOPTOLEMUS.	43
TYCHO VON WILAMOWITZ' BESCHOUWINGEN OVER SOPHOCLES' ELECTRA.	50
OPMERKINGEN OVER DE ELECTRA	82
OVER SOPHOCLES' AIAX	98
OVER HET KOOR VAN DE AIAX.	126

INHOUD

1. Inleiding 1

2. Beschrijving van de afzender 2

3. Beschrijving van de afzender 3

4. Beschrijving van de afzender 4

5. Beschrijving van de afzender 5

6. Beschrijving van de afzender 6

7. Beschrijving van de afzender 7

8. Beschrijving van de afzender 8

9. Beschrijving van de afzender 9

10. Beschrijving van de afzender 10

INLEIDING

Het is moeilijk in dezen tijd een vaste houding te vinden ten opzichte van het drama, en wel speciaal de tragedie. De moderne geest zoekt in de litteratuur, die hij leest, naar de psychische werkelijkheid in al haar geledingen. Uit de onbeperkte hoeveelheid psychische „petits faits”, waaruit het leven voor hem in de eerste plaats bestaat, tracht hij de „whole truth” omtrent den menschelijken aard te leeren kennen, en hij vindt deze, of meent deze, voorzoover mogelijk, te vinden bij Stendhal en Proust, bij Conrad en Huxley, minder bij Shakespeare, nog minder bij de Fransche en Grieksche tragici. Meer dan voor een roman is beperking voor het drama levensvoorwaarde, beperking van de gebeurtenissen, beperking van wat als in den geest der personen omgaande weergegeven wordt. Elke litteraire (of andere artistieke) registratie is styleering, maar geen is dat meer dan die van het drama. Een mensch strijdt vanuit een groot bewustzijn, overtuiging, streven, waardoor hij groot is, tegen de omstandigheden: andere menschen, de goden, het lot; gaat in dien strijd te gronde of blijft overwinnaar¹⁾; een te veel aan détails, een te veelvuldig twijfelen en wankelen vernietigt de mogelijkheid tot een drama.

Wat kunnen de gevolgen van het hier gezegde zijn voor hedendaagsche interpretatie van Attische tragici, van Sophocles in het bijzonder? Verscheidenen, onder den indruk van het psychologisch raffinement der modernen, doch anderzijds overtuigd van de onfeilbaarheid van Sophocles, trachten aan te toonen, dat ook deze den mensch gekend en gezien heeft als een 19de of 20ste eeuwsche romanschrijver (of ook wel dramaturg) en noodwendig is hun interpretatie veelal gezocht of er naast. Zij die gelooven aan artistieken vooruitgang van de menschheid, gelooven, dat de

---

¹⁾ Cf. Goethe, Wilhelm Meisters Lehrjahre. V. Kap. 7.

menschenkennis en menschen-uitbeelding in de 5de eeuw nog slechts in haar kinderschoenen stond, ontzeggen Sophocles het vermogen menschen te scheppen en vernederen zijn dramaturgie tot het (o zeker, in prachtige taal en met veel spanning) naver-tellen en tot kijkspel maken van de mythe.

De kunst van Sophocles is dus tot probleem geworden in het belangrijkste, wat dramatische kunst heeft te zeggen, in haar menschuitbeelding. Het spreekt vanzelf, dat eigenlijk allen, aan wie de antieke tragedie ter harte gaat, zich met dit probleem zijn gaan ophouden. Zooals Albin Lesky ¹⁾ opmerkt, brachten de jaren kort voor den wereldoorlog vooral onderzoekingen, die aparte motieven of formeele elementen van de tragedie in oogenschouw namen en deze door de drama's heen nagingen; maar dit, evenals dateeringsproblemen, prioriteitskwesties etc. trekt het onderzoek nu minder aan: om „den inneren Gehalt”, om „die Bedeutung als Ausdruck immanenter geistiger Kräfte” is het te doen. Het is duidelijk, hoezeer de vraag naar de menschuitbeelding, naar de verhouding tusschen persoon en handeling, dan de aandacht trekt.

Voor Sophocles is deze kwestie urgent beginnen te worden sinds het boek van Tycho von Wilamowitz: „Die Dramatische Technik des Sophokles”. In 1912 nog kon Ch. R. Post ²⁾ zijn studie over Sophocles beginnen met de woorden: „If the discordant band of literary scholars were confronted with the simple question, what is the most distinctive quality of Sophocles as a dramatist, the answer would be for once universal and unhesitating — his stress upon delineation of character.” T. von Wilamowitz' boek wil, globaal gezegd, aantonen, dat Sophocles' tragedies handelingen zijn, in een opeenvolging van spannende scènes weergegeven, zóó dat elke scène het grootst mogelijke dramatische effect heeft, waarbij inconsequenties in de motiveering er niet toe doen, of zelfs, door den dichter expres overwogen zijn om een effect te bereiken, en waarbij van eigenlijke menselijke gestalten, die als eenheid geconcipeerd zouden zijn, weinig of geen sprake is.

Dit werk, in 1917 verschenen, heeft een groot succes gehad. Het

---

¹⁾ Die Griechische Tragödie in ihren jüngsten Darstellungen. N. Jbb. f. W. u. J. VII. 1931, pp. 343–355.

²⁾ The Dramatic Art of Sophocles. Harvard Studies in Classical Philology XXIII. 1912 pp. 71–127.

kreeg een bijna enthousiaste recensie van A. Körte ¹⁾, die verklaart: „noch aus keinem Buch soviel für das Verständnis der sophokleischen Kunst gelernt zu haben.“ Weliswaar maakt hij zekere restricties aangaande T. von Wilamowitz' meening betreffende Sophocles' onverschilligheid bij de karakteristiek der bijfiguren (de karakterontwikkeling van Neoptolemus had, aldus Körte, niet moeten geloochend worden), maar in het algemeen betuigt hij instemming met het van de hand wijzen van psychologische methoden, en met het constateeren van de vele tegenstrijdigheden in Sophocles. Met veel waardeering besprak ook de door T. von Wilamowitz herhaaldelijk bestreden Bruhn ²⁾ zijn werk. Wel protesteert hij tegen het denkbeeld, dat Oedipus, Iocaste etc. den dichter niet als levende menschen voor de ziel zouden hebben gestaan, maar hij besluit zijn beschouwing met de woorden: „Ein befreiendes Buch, und ein Buch, durch das jeder hindurch muss, der Sophokles will verstehen lernen.“

Ook in ons land vond het boek waardeering: Prof. K. Kuiper ³⁾ schreef er een zeer vriendelijk artikel over, ofschoon hij de bestrijding van de psychologische beschouwingwijze te verregaand acht, vooral zooals die blijkt uit de behandeling van Ajax' monoloog (p. 65) en de behandeling van de Electra, welke hij een weinig geslaagde bestrijding van Kaibel noemt.

H. E. Jäne ⁴⁾ verklaart (in 1929) ten opzichte van z.g. aanstootgevende plaatsen bij Sophocles: „Dass T. von Wilamowitz das Richtige getroffen hat, indem er bei der Erklärung dieser Stellen die vom Dichter erstrebte dramatische Wirkung ins Treffen führte gegen die psychologische Wahrscheinlichkeit, ist wohl allgemein anerkannt, und kaum jemals ernstlich in Zweifel gezogen worden.“ (Dit schrijvend zag hij blijkbaar over het hoofd de afwijzende bespreking van H. von Arnim ⁵⁾, die in T. von Wilamowitz' boek te weinig liefde en daarom te weinig begrip voor den dichter vindt, het artikel van Büchner over de Philocte-

¹⁾ Phil. Wochenschr. 1918. Kol. 697-706.

²⁾ Zur Dramatischen Technik des Sophokles. N. Jbb. 41. 1918. pp. 303-320.

³⁾ Museum. 1918. Kol. 195-197.

⁴⁾ Die Funktion des Pathetischen im Aufbau sophokleischer und euripideischer Tragödien. diss. Kiel 1929.

⁵⁾ Deutsche Lit. Z. 1920. Kol. 410-412 en 426-429.

tes ¹⁾ en het protest van Kleemann ²⁾ tegen T. von Wilamowitz' anti-psychologische beschouwingwijze in het algemeen en betreffende de Oedipus Rex in het bijzonder (p. 34, n. 3).

In het overigens zoo mooie boek van J. Geffcken ³⁾ bespeurt men duidelijk T. von Wilamowitz' invloed: p. 104, n. 1: Na opgemerkt te hebben, dat noch Antigone, noch Creon karaktergestalten zijn zegt hij: „Im übrigen erlaube ich mir, überhaupt an der Berechtigung des Verlangens nach Charaktereinheit zu zweifeln. Die moderne Psychologie leugnet sie vielfach für den Menschen der Wirklichkeit: warum sollte die Dichtung anders verfahren?“ (Mij dunkt, het laatste, wat men Sophocles in de schoenen zou kunnen schuiven, is toch wel, dat hij den mensch gezien zou hebben, zooals b.v. Proust).

De uiterste consequenties van T. von Wilamowitz' beschouwingen trekt E. Howald ⁴⁾, die zijn voorganger dan ook met bewondering noemt (p. 14) en ronduit verklaart: „Eine Einheit des Charakters ist . . . für den älteren griechischen Dichter ein Unding“ (p. 15).

Groote waardeering voor T. von Wilamowitz spreekt ook uit K. von Fritz ⁵⁾, die in hem een onbewusten medestander van het z.g. „nieuwe humanisme“ ziet, in zooverre als door hem niet de poging wordt gedaan de verschillende moeilijkheden bij Sophocles op zichzelf op te lossen, maar aangetoond wordt, dat alle een gemeenschappelijken oorsprong hebben en wel, het anders-zijn van Sophocles' dramatische kunst dan moderne, het geheel op de direct zichtbare handeling ingesteld zijn. T. von Wilamowitz, releveert hij met instemming, toont niet aan, slechts een onderscheid in techniek bij gelijk artistiek doel, maar een onderscheid in artistieken vorm en niet alleen in de handeling, maar ook in de karakters. K. von Fritz komt op zijn oordeel nog eens terug in

¹⁾ Die Psychologische Begründung im Philoktetes des Sophokles. N. Jbb. 1919. pp. 441-452.

²⁾ Grundgedanke und Tendenz des sophokleischen Dramas „König Oidipus“. Wiener Studien 1925, pp. 33-48.

³⁾ Der Begriff des Tragischen in der Antike. Bibl. Warburg. 1927-28. pp. 89-166. (1930).

⁴⁾ Die griechische Tragödie, 1930.

⁵⁾ Die neue Interpretationsmethode in der klassischen Philologie. N. Jbb. f. W. u. J. VIII. 1932. pp. 339-354.

zijn artikel over Haemon ¹⁾, waar hij (p. 20) T. von Wilamowitz' conclusie, dat het Sophocles alleen aankomt, op wat onmiddellijk tot de zichtbare handeling behoort voor „eine der wertvollsten und wesentlichsten Erkenntnisse über das Wesen des antiken Dramas, die seit langem gewonnen worden sind” noemt, maar een restrictie maakt voor het gebrek aan eenheid der karakters.

Deze restrictie is typerend voor de kentering, die de laatste jaren in de waardeering van T. von Wilamowitz' boek en omgekeerd evenredig daarmee in de waardeering van Sophocles in Duitschland is ingetreden. Tegen den invloed van T. von Wilamowitz komt op E. Wolff ²⁾; hij schrijft de mogelijkheid van dien invloed toe aan den gestagen achteruitgang van het begrip voor Sophocles in Duitschland sinds den tijd van Goethe, Hölderlin, Boeckh, Welcker, O. Müller.

Schadewaldt ³⁾ wijst er op (p. 67), dat Tycho von Wilamowitz' opvatting het gevaar inhoudt: „dass die extrem psychologistische Auffassung des Sophokles durch eine nicht weniger extreme artistisch-dramatische ersetzt werde.” Hij zegt dan ook in zijn op vele punten afwijzende recensie ⁴⁾ van Howald's boek, dat „die Charakterfrage mit einem glatten Für oder Wider heute nicht mehr gefördert wird” (p. 12). Niettemin is ook bij Schadewaldt de invloed van en waardeering voor T. von Wilamowitz herhaaldelijk en duidelijk te bespeuren: men zie slechts Monolog und Selbstgespräch p. 60, n. 1, Aias und Antigone p. 64. (T. von Wilamowitz' boek „bedeutete zunächst eine wahre Befreiungstat”), Gnomon 1932, p. 12 („Die Personen der Tragödie wissen sich niemals und nirgends als „„Innerlichkeiten””, so dass ihr Reden und ihr Tun von innen her bedingter „„Ausdruck”” wäre.”) en Die Niobe des Aischylos ⁵⁾ p. 6, n. 1.

¹⁾ Haimons Liebe zu Antigone. Philologus 1934. pp. 19–34.

²⁾ Sophokles. (Vortrag). N. Jbb. f. W. u. J. VII. 1931. pp. 393–403; die kentering in de Sophocleswaardeering ook reeds bij v. Blumenthal R. E. III. A. 1 (1927) kol. 1092–1094; maar zijn waardeering voor T. v. Wilamowitz is groot (cf. kol. 1082).

³⁾ Aias und Antigone. Neue Wege zur Antike VIII. 61–109. 1929.

⁴⁾ Gnomon. 1932. pp. 1–13.

⁵⁾ Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie. Phil. Hist. Kl. 1933/34 3. Abh.

Die kentering valt ook waar te nemen bij Solmsen ¹⁾, bij Werner Jäger ²⁾ in het hoofdstuk „Der tragische Mensch des Sophokles”, bij Schmid ³⁾, maar bovenal bij de diepstgaande studie over Sophocles der laatste jaren: 't boek „Sophokles” van H. Weinstock (1931).

Niettemin is de invloed van T. von Wilamowitz' boek van belang gebleven, zooals al bleek. Een zóó gezaghebbend geleerde als Pohlenz schrijft in zijn Erläuterungen (bij: „Die griechische Tragödie”, 1930), p. 43: „das vorzügliche Buch von Tycho von Wilamowitz; cf. id. ibid. p. 51, p. 54; die Griechische Tragödie p. 232: „T. von Wilamowitz hat schön gezeigt, dass es die Wirkung der Einzelszene ist, die er zunächst sucht.” Erläuterungen p. 97: „Ueber Sophokles Philoktet hat von den Neuern das Beste wieder T. von Wilamowitz gesagt.” (Men merke op, hoezeer Howald, wiens heele beschouwingwijze overigens toto coelo met die van Pohlenz verschilt, het hier met hem eens is: p. 122 zegt hij, dat T. von Wilamowitz in de interpretatie van de Philoctetes in hoofdzaak de kern van de zaak treft). A. W. Pickard-Cambridge ⁴⁾ constateert in zijn bespreking van Pohlenz' werk met welgevallen het feit, dat hij vaak „the fine, though immature work . . . of Tycho von Wilamowitz” citeert. —

Radermacher, dien T. von Wilamowitz op zooveel plaatsen heeft aangevallen, merkt naar aanleiding van tegenstrijdigheid in de hymne aan Hermes op (Commentaar op de Hermeshymne, p. 116, n. 1): „es ist dieselbe Richtung auf augenblickliche Wirkung, wie sie T. von Wilamowitz für das griechische Drama in einer Reihe von Fällen überzeugend nachgewiesen hat.” —

Weinstock is degene, die met T. von Wilamowitz' beschouwingen over Sophocles het duidelijkst en meest radicaal gebroken heeft. Met opzet echter (en men kan er wegens den aard van het werk den schrijver niet anders dan dankbaar om zijn) is in zijn boek wetenschappelijke polemiek vermeden; er wordt niet eigenlijk in

¹⁾ Zur Gestaltung des Intriguenmotivs in den Tragödien des Sophokles und Euripides. Philologus N. F. XLI. 1. 1932. pp. 1-17.

²⁾ Paideia 1934. pp. 343-364 (cf. speciaal p. 345. n. 1).

³⁾ Schmid-Stählin, Geschichte der griechischen Literatur I. 2. 1934. p. 127. n. 1.

⁴⁾ A History of Greek Tragedy. Cl. Rev. 1931. pp. 61-62.

discussie getreden over interpretatiekwesties. Aan den langzaam voorwaarts schrijdenden exegeticus, die T. von Wilamowitz is, worden de wapens niet uit de hand geslagen. Systematisch is dat, voorzoover ik zie, nog niet gedaan. Er is dus aanleiding zijn beweringen en conclusies aan den text te toetsen; de door hem opgeworpen problemen moeten nader onderzocht worden door interpretatie, soms van vers op vers, van woord op woord.

Te meer schijnt een dergelijk onderzoek gerechtvaardigd te zijn, daar we zien, dat Weinstock's boek weliswaar algemeene waardeering heeft gevonden, maar nu beschouwd wordt als een soort limiet van het veld der interpretatiemogelijkheid, aan het andere eind waarvan dan het boek van Tycho von Wilamowitz, met gelijke rechten staat. Zóó althans stelt Albin Lesky het voor in zijn „Grundfragen der Sophoklesdeutung” ¹⁾: „Wer diese beiden Arbeiten aufgenommen hat, der hat nun den Rahmen, in den jeder Einzelfall der Interpretation hineinzustellen ist.”

---

¹⁾ N. Jbb. f. W. u. J. 1932. pp. 400—413.

OVER SOPHOCLES' PHILOCTETES

De opvattingen omtrent de Philoctetes zijn talrijk en grotendeels scherp met elkaar in strijd. Opdat men zich daarvan een indruk kan vormen, zij het mij vergund er hier enkele, kort weergegeven, te laten volgen:

Ulr. v. Wilamowitz' opvatting is het best weer te geven met zijn eigen woorden (inleiding tot zijn vertaling p. 12): „Philoktetes wird sich trotz aller Listen nicht ergeben: das war der Gedanke, den er (— Sophocles —) einmal gefasst hat; das andere ist Ausführung.“ Lijnrecht daartegen in (ook zoo, blijkens schrijvers eigen woorden, bedoeld) gaat Weinstock's¹⁾ meening: — wij weten —: „dass dies Drama bis an sein Ende nichts anderes will, als einen jungen Helden, auf verschlungenen Pfaden, die ihn scheinbar ins Wesensfremde verführen, gerade dadurch sich selbst erkennen und gewinnen lassen. Der dem Stück den Namen gibt, geben muss, weil er in dieser Tragödie der Leidträger ist, der ist im Grunde nur der Fall, an dem sich diese paradoxe Entwicklung vollzieht.“

Voor Jebb (Introd. p. XXVII) krijgt door Sophocles' bewering de sage „the larger significance of a pathetic study in human character — a typical illustration of generous fortitude under suffering and of the struggle between good and evil in an ambitious but loyal mind.“ In wezen niet verschillend hiervan Radermacher (in de inleiding van zijn Philoctetesuitgave, p. 13): „Die Stärke unseres Dramas beruht wesentlich auf der meisterhaften Darstellung der Charaktere. Nur im Hintergrunde sehen wir das geheimnisvolle Walten der dunklen Schicksalsmächte . . .“ Ook Geffcken²⁾ deelt Jebb's opvatting („Schwer darniederliegendes

---

¹⁾ Sophokles, pp. 88, 89.

²⁾ Der Begriff des Tragischen in der Antike. Bibl. Warburg. Vortr. 1927. — 1928. — 1930. p. 107

Heldentum" in Philoctetes, maar daarnaast wordt Neoptolemus ook „vorübergehend" tot een tragische persoon).

Maar anders Ch. R. Post ¹⁾: Philoctetes is slachtoffer, niet alleen van het boosaardig lot, maar ook van zijn eigen tekortkomingen (zijn te groote bitterheid). De vreeselijke slagen die hij in het stuk krijgt, beginnen zijn haat te doen wankelen. Wel weigert hij ten slotte aan Neoptolemus mee te gaan en behaalt zoo een formeele wils-overwinning, maar 't scheelde maar zeer weinig, en ook zonder Heracles was hij misschien van plan veranderd (pp. 103—105).

Dat Philoctetes in zekeren zin schuld heeft, betoogt ook P. Friedländer ²⁾. De handeling gaat om Troje's ondergang, de wil van Zeus of van de Moira. Alleen Philoctetes verzet zich tegen dat noodlot. Zijn doen is ten slotte hybris. De stem van het noodlot klinkt uit Heracles' mond; weliswaar is zoo de tragedie: „ihrer letzten tragischen Erfüllung beraubt." — De tragische lijn is bovendien omsponnen door den menschelijken strijd tusschen Odysseus en Neoptolemus (pp. 314, 315).

Een hoogst eigenaardige opvatting huldigt Errandonea (Mnemosyne 1924, pp. 27 sqq.) die in het stuk iets comédie-achtigs ziet en zoowel in den emporos als in Heracles een vermomden Odysseus.

Men ziet: het stuk, over welks eenvoudig verloop en plan bijna iedereen spreekt, gaf aanleiding tot de meest uiteenloopende opvattingen ³⁾.

Deze alle (het minst die van Errandonea) hebben echter gemeen, dat zij de hoofdzaak of althans een integreerend deel van het belang zien in de psyche der handelende personen.

We komen nu tot de opvatting van Pohlenz en Howald, die, ofschoon hun boeken over de tragedie hemelsbreed verschillen, niet alléén betreffende de Philoctetes sterk onder den invloed van T. von Wilamowitz staan.

Ofschoon Pohlenz ⁴⁾ p. 355 zegt: „Wie in der Elektra ist das seeli-

¹⁾ The Dramatic Art of Sophocles. Harv. Stud. in Cl. Phil. XXIII. 1912. pp. 71—127.

²⁾ Die griechische Tragödie und das Tragische I. Die Antike I.

³⁾ „In art there are simplicities more difficult than the most serried complications" (Huxley. Point Counter Point I. p. 265).

⁴⁾ Die griechische Tragödie. 1930.

sche Erleben des Menschen das zentrale Motiv für die Gestaltung der Tragödie", verklaart hij (p. 347), dat Sophocles zich, betreffende de eerste scènes tusschen Philoctetes en Neoptolemus, niet bij den opbouw der handeling liet leiden door de psychische gebeurtenissen. „Dass Neoptolemos . . . . innere Hemmungen zu überwinden hat, kann und will der Dichter hier nicht darstellen." Kennelijk in aansluiting bij T. v. Wilamowitz (met wiens opvattingen hij trouwens zegt het eens te zijn, betreffende de Philoctetes, Erläuterungen p. 97) is ook zijn meening (p. 353): „Sophocles lässt sich beim Aufbau der Handlung viel mehr (dan de moderne dichter) von dem leiten, was ihm objektiv als dessen Ziel vorschwebt" (waarmee bedoeld wordt, dat het effectvolle verloop van de handeling, niet de ontwikkeling (etc.) van zijn personen er eigenlijk toe doet: hij (S.) heeft Philoctetes niet geconcipeerd als een verbitterden, verwilderden eenzame, die daarom alle toenadering tot de Atriden, althans door menschenbemiddeling, weigert, maar hij heeft zich voorgenomen, in tegenstelling met zijn beide voorgangers, Philoctetes bij zijn weigering te doen volharden, waarom hij hem verbitterd enz. moest voorstellen). Hij heeft, aldus Pohlenz (p. 354), Neoptolemus niet als een individueel karakter uitgebeeld, maar in hem willen demonstreeren „den im Blute liegenden Seelenadel". (Zonder twijfel een kant van de waarheid, in zoverre als op Neoptolemus' afkomst de nadruk wordt gelegd). —

Howald ¹⁾ (p. 121) begint met op te merken, dat er over de Philoctetes bijna geen litteratuur bestaat; zóó gemakkelijk te begrijpen scheen het stuk aan den modernen beoordeelaar, hetgeen hierdoor komt, dat het onder de Sophocleische stukken het éénige is, waarin zonder eenigen twijfel „eine Charaktertatsache" op een beslissend punt in de handeling ingrijpt en deze heel sterk beïnvloedt. Na (p. 122) opgemerkt te hebben, dat T. v. Wilamowitz in hoofdzaak de kern van de zaak raakt, stelt hij de vraag: „Wie kommt dieses Stück nun zu einem so neuen und fremdartigen Mittel?" De Philoctetes is een drama van zijn ouderdom; de strooming van zijn tijd had hem niet onberoerd gelaten. Zijn voorgangers hadden deze stof al bewerkt.

---

¹⁾ Die griechische Tragödie. 1930.

(p. 123). In de „gradlinige” stof heeft hij een regressie ingevoerd, die uitsluitend op een karakter opgebouwd wordt; alleen Neoptolemus heeft een karakter: „und nur um als Retardationsträger wirken zu können, hat er einen solchen, ja nur um dessentwillen ist er neben Odysseus gestellt worden.” Den makker van Odysseus, Diomedes, dien de sage aan Odysseus meegaf, vervangt Sophocles door den jongen Neoptolemus „weil seine ganze primitive Psychologie einen jungen Menschen brauchte, da er der Meinung war, nur ein solcher könne so handeln, wie er ihn nun handeln lässt um der Retardation willen. Eine einfache Psychologie der Lebensalter war den Menschen jener Zeit aufgegangen.”

Dit karakter zet ook pas in, waar de regressie begint. In de eerste helft is Neoptolemus alleen een mededragers van de hoofdhandeling. Geheel verkeerd is het in Odysseus een contrastfiguur tot Neoptolemus te zien. (p. 124.) In de eerste helft van het stuk is Odysseus niet laf etc. en daar „ist das Spiel Odysseus—Neoptolemos ein weiterer Ausbau der Personendoppelung, wie wir sie im Verhältnis Antigone—Ismene und Elektra—Chrysothemis kennen gelernt haben.” (p. 125.) Bij de regressie wordt Philoctetes de sympathieke partij (met Neoptolemus), Odysseus de vijand. Nu wordt Odysseus ongunstig voorgesteld.

Met opzet heb ik Howald's opvatting, die karakteristiek is voor zijn geheele wijze van behandelen der Attische tragedie, eenigszins uitvoeriger weergegeven, opdat men zien kan, welke verwoestingen het voortbouwen op T. v. Wilamowitz' theorieën voor de tragedie-interpretatie kan hebben.

TYCHO VON WILAMOWITZ' BESCHOUWINGEN OVER SOPHOCLES' PHILOCTETES

Ik kom nu tot de beschouwingen over de Philoctetes van T. v. Wilamowitz zelf ¹⁾.

Na pp. 269—273 te hebben gesproken over wat we van de sage kunnen weten en wat van de behandeling van de stof door de andere tragici, komt hij tot de conclusie, dat de kern van het stuk Sophocles' eigen vinding is, ofschoon belangrijke motieven ervan bij Aeschylus en Euripides of bij een van beide evenzoo behandeld zijn (waaraan hij toevoegt, dat Sophocles in aparte détails nog misschien velerlei overgenomen heeft, zooals bv. Odysseus' aanroepen van Athene aan het eind van den proloog; m.i. een heel ongelukkig voorbeeld omdat: 1°. Odysseus altijd de beschermeling van Athene is; 2°. hij dat ook speciaal bij Sophocles is (Ajax); 3°. dit vers karakteristieke beteekenis heeft voor den Odysseus van Sophocles' stuk).

Met de Oedipus Rex (aldus T. v. Wilamowitz) is dit het zorgvuldigst opgebouwde stuk van Sophocles: „der auf den Modernen durch das wirkliche und natürliche Leben, das sich in den Personen und ihrem so einfachen Konflikt ohne weiteres zeigt, vielleicht unmittelbarer und frischer wirken wird als irgendein anderes der Sophokleischen Dramen” (pp. 273 en 274). Beschouwt men deze „waardeering”, waarin de toon van moderne superioriteit („ihrem so einfachen Konflikt”) zoo kenmerkend is voor dit koele boek, zooals Bruhn het genoemd heeft, dan valt het op, hoezeer de vaagheid van „das wirkliche und natürliche Leben” (letterlijk opgevat zouden deze woorden een negatie inhouden van al wat

---

¹⁾ Een protest tegen T. v. Wilamowitz' beschouwingen over de Philoctetes vindt men in: W. Büchner, Die psychologische Begründung im Philoktetes des Sophokles. N. Jbb. 1919. pp. 441—452.

de schrijver zelf betoogt), en de zinledigheid van „ohne weiteres”, dezen zin tot een non-sens maken.

Sprekend over den proloog noemt hij het kleine onwaarschijnlijkheden, dat Odysseus pas nu Neoptolemus van zijn onderneming en het plan op de hoogte brengt en dat hij Neoptolemus veel moet zeggen en deze hem, in de stichomythie (vss. 112 sqq.) veel vragen, wat hem onmogelijk onbekend kan zijn, alleen maar omdat de motieven, die Neoptolemus tot toegeven bewegen, den toeschouwers duidelijk moeten worden. Aan dit laatste knoopt hij (p. 275, n. 2) een protest tegen „psychologische Hilfskonstruktionen”, zooals Radermacher's noot bij vs. 116 er een inhoudt, die naar aanleiding van Neoptolemus' toeslaan, als Odysseus hem gezegd heeft, dat hij zonder Philoctetes' boog Troje niet kan veroveren, aanteekeent: „Neoptolemos ist eine Soldatennatur; langes Hin- und Herschwanken ist nicht seine Sache . . .” Volgens T. v. Wilamowitz laat Sophocles hier eenvoudig het persoonlijke en politieke belang den doorslag geven, daar dit voor zijn eigenlijke handeling noodwendige conditie was. —

Radermacher's „Soldatennatur” is wellicht onnoodig, maar wel is het noodig zich Neoptolemus als den eerezuchtigen zoon van een eerezuchtigen vader te denken; zóó heeft Sophocles hem, blijkens Odysseus' optreden tegen hem, gedacht. Het is dus de eerezucht, die den doorslag geeft. — Men kan zich voorts denken, dat Neoptolemus, overal heel jong gedacht, van de plannen voorloopig onkundig is gelaten, ξυνεργάτης πεμφθείς (vs. 93). (Of zelfs, wil men verder gaan, dat Odysseus het beter vond hem omtrent zijn ware bedoelingen pas in te lichten op Lemnos, wanneer hij moeilijk, zonder trouwbreuk, meer terugkon). Toegegeven moet worden, dat in deze expositie velerlei is samengedrongen, anders dan het in de „werkelijkheid” toegaat; maar, we hebben ook niet met werkelijkheid te doen.

„Recht auffällig” noemt T. v. Wilamowitz het dan, dat het „ganz unklar” blijft, wat Neoptolemus moet doen, wanneer hij zich bij Philoctetes toegang heeft verschaft en bijna zou het kunnen schijnen, als was met de ontvreemding van den boog zijn taak reeds vervuld (p. 275).

Eigenlijk is dat ook zoo, want wanneer Philoctetes zonder boog is, kan Odysseus zich ook aan hem vertoonen, wat ook

werkelijk gebeurt. Onjuist is het om het met T. v. Wilamowitz (p. 277) een „Seltsamkeit” te noemen, dat Odysseus over de eigenlijke taak, het afhalen van Philoctetes, met Neoptolemus niets afspreekt.

Bij Aeschylus is de voorstelling zóó geweest, dat Philoctetes zich, na het verlies van den boog, aan de Grieken onderwerpt. T. v. Wilamowitz, die aanneemt, dat de toeschouwer na den proloog verwacht, dat Neoptolemus zich in de volgende scènes Philoctetes' vertrouwen zal winnen en zich in 't bezit van den boog zal stellen, teekent hierbij (p. 276 n. 1) aan, dat het heel belangrijk zou zijn nauwkeuriger het verloop van de handeling in den cyclus en bij Aeschylus en Euripides te weten, want Sophocles' manier van voorstellen in den proloog zou in elk geval nog begrijpelijker zijn, als hij hier den toeschouwer alleen het hem vertrouwde verloop van de handeling zou laten verwachten (d.w.z. dat ook hier de toeschouwer zal denken, dat Philoctetes zich zal onderwerpen, na het verlies van den boog). Het belangrijke van den proloog, zooals Sophocles hem schreef, ziet de schrijver echter over het hoofd: Neoptolemus moet, wegens zijn karakter, door Odysseus gewonnen worden voor de list, door het speculeeren op een anderen kant van zijn karakter. De eenigszins dieper denkende toeschouwer zal dus juist erop bedacht zijn, of de strijd tusschen eerlijkheid en eerezucht in Neoptolemus bij het zien van Philoctetes en diens lijden, ten gunste van die laatste karaktereigenschap beslist zal blijven. Op grond van het hierboven opgemerkte acht ik dus de conclusies omtrent den proloog (p. 277) onaanvaardbaar. Zij luiden: „Erst die weitere Behandlung des Stückes kann zeigen, wie geschickt der Prolog darauf angelegt ist, durch die Undeutlichkeit der gegebenen Voraussetzungen die einander widersprechenden Auffassungen zu ermöglichen, die Sophokles für seine Handlung braucht. Tatsächlich ist die in dem Gespräch natürliche Vorausstellung des notwendigen Betrugers sehr klug dazu benutzt, eine weitere Erörterung des Planes zu vermeiden, der S. schon darum ausweichen musste, weil bei dem was Neopt. nachher tut, von irgendeinem Plan gar keine Rede sein kann.” Odysseus geeft echter Neoptolemus duidelijke aanwijzingen, hoe hij het moet aanleggen Philoctetes' vertrouwen te winnen — geheel volgens die aanwijzingen handelt Neoptolemus ook —, en drukt hem dan

op het hart den boog buit te maken „worüber Genaueres vorher natürlich nicht ausgemacht werden konnte.” (T. v. Wilamowitz, p. 276 terecht); verder is er weinig plan noodig, dunkt me; het verband, dat T. v. Wilamowitz op het eind van de aangehaalde passage legt, is mij onduidelijk.

Omtrent de parodos merkt hij op, dat de vraag van het koor vs. 135 τί χρεή, etc., geen antwoord vindt en dat een afspraak over den aanslag tegen Philoctetes tusschen het koor en Neoptolemus evenmin gemaakt wordt als tusschen dezen en Odysseus (pp. 277, 278).

In de eerste plaats valt daartegen te zeggen, dat het koor na zijn vragen vss. 135, 136 nog niet heeft uitgesproken en deze nog eens opneemt in het slotwoord van de strophe: τί σοι χρεών ὑπουργεῖν; Hierop antwoordt Neoptolemus in een tweeledigen zin, waarvan het tweede deel zeer goed ook meer speciaal als antwoord op te vatten is van de eerste vragen van het koor: πειρῶ τὸ παρὸν θεραπεύειν, vs. 148. De gedragingen van het koor beantwoorden in de volgende scènes werkelijk precies aan dezen wensch van Neoptolemus. —

T. v. Wilamowitz zet (p. 278) zijn beschouwingen voort met de opmerking, dat in de volgende scène(s) bij den moderne de psychologische belangstelling op den voorgrond zal staan, in hoeverre Neopt. in staat is, zijn tegenzin tegen het bedrog te overwinnen; dat wij een voorbereiding verwachten voor zijn ommekeer later, in de manier, waarop hij zich schikt in de hem opgedrongen rol. Maar, zegt hij, na al wat te voren over Sophocles opgemerkt is, is het niet verwonderlijk, dat men van dat alles niets vindt, dat Neoptolemus het bedrog op volmaakte wijze volvoert, eenvoudig van uit de fictieve situatie spreekt, terwijl het juist hier heel duidelijk wordt, dat zulk een dubbele, gebroken situatie geheel en al buiten het voor Sophocles mogelijke ligt, daar alleen in dit stuk het conflict werkelijk psychologisch genoemd kan worden. In noot 1 protesteert hij dan ook tegen Radermacher, die ad vs. 236 noteert: „Neoptolemos antwortet stets kurz und gemessen, um nicht den Betrug durchblicken zu lassen” en voegt daaraan toe: „Eine psychologische Erklärung der langen und lebhaften Lügnerzählung, die offenbar ohne Nebengedanken um ihrer selbst willen ausgeführt ist, hat R. auch nicht versucht.”

Ik meen, dat men in de antwoorden van Neoptolemus vss. 232, 233, 239 sqq., 245 onmiskenbaar de korthed, die een beklemming vaak geeft, hoort. Het is, vooral vss. 239 sqq., alsof hij een lesje opzegt: en dat is ook zoo: Odysseus heeft hem dat precies voorgezegd.

Het verdient de aandacht, dat Philoctetes het eerst zijn (werkelijk) levensverhaal doet: van diens haat- en verbitteringsethos leert Neoptolemus als het ware voor zijn (gefingerd) levensverhaal. In vs. 329 vestig ik de aandacht op μόλις, waarbij de scho-liast ὑπὸ τῆς ὀργῆς aantee kent, maar dat m.i. een amphibolie inhoudt, nl. ook op te vatten is van de werkelijke moeite, die het verhaal Neoptolemus zal kosten. Niet uit het oog te verliezen is voorts de dubbelzinnigheid van vss. 389, 390. (Een nadere, wat men ten deele psychologische verklaring zou kunnen noemen, van Neoptolemus' bedrogrede, wil ik tot later uitstellen).

Voor wie er aan denkt, dat Neoptolemus een rol speelt, en vraagt, wat Neoptolemus eigenlijk als doel heeft, hoe hij zich van den boog of van Philoctetes zelf meester zal maken, is de scène, volgens T. v. Wilamowitz, geheel onbegrijpelijk. Het koorlied (vss. 391 sqq.), waarmee het koor Neoptolemus' woorden bekrachtigt, moet reeds bevreedden; de dichter rekent niet op een toeschouwer, wien de werkelijke situatie geheel voor oogen stond; in elk geval doet het koorlied niets om dat bewustzijn wakker te houden (p. 279). — Maar men moet m.i. bedenken, dat het koor θεραπεύει τὸ παρόν! Men stelle zich voor, dat het koor bedekte toespelingen maakte πρὸς ἄνδρ' ὑπόπταν (vs. 136), zooals het zich Philoctetes voorstelt. Het is misschien niet zonder zin er op te wijzen, dat het koor 3× het imperfectum bezigt (ἐπηυδώμαν, ἐχώρει, παρεδίδοσαν), hetgeen de gefingerde handeling in een minder matter-of-fact licht plaatst, dan aoristi zouden gedaan hebben. (Het is jammer, dat men omtrent de verhalen in de mythe betreffende het lot van Achilles' wapens zoo weinig weet. Bij Proclus staat, dat Odysseus de wapens aan Neoptolemus uitleverde ¹⁾). Het is zeer wel denkbaar dat dat strijd gekost heeft. Onmogelijk is het ook niet, dat er een versie geweest is, waarin Neoptolemus de wapens niet terugkreeg en zich daarbij neer-

¹⁾ λ. 505 sqq. verluidd niets over de wapenen, terwijl een vermelding ervan niet dwaas geweest zou zijn. Ten onrechte beschouwt T. v. Wilamowitz (p. 311) het als zeker, dat Neoptolemus de wapens heeft.

legde. Men kan eigenlijk niet eens met zekerheid uitmaken, of Sophocles zich Neoptolemus in het bezit van Achilles' wapenen denkt.)

431 en 432 „zeigen vollends deutlich die Absicht des Dichters, ohne dass man daran denken darf, dass N. sie spricht (p. 279).” Integendeel, daar moet men aan denken; het is ironie — niet precies tragische ironie —, die Neoptolemus dit, van Philoctetes' standpunt uit en eigenlijk in overeenstemming met zijn eigen innerlijk wezen, doet zeggen. (Cf. Eugen Wolf, „Sentenz und Reflexion bei Sophokles,” p. 151, die hier ook van ironie spreekt, alleen niet juist m.i. er aan toevoegt: „insofern als es Neoptolemos selbst ist, der nachher mit seiner Schlauheit scheitert.”)

Als motiveering voor Neoptolemus' woorden, dat hij nu wil gaan vertrekken (vss. 453 sqq.) verwerpt T. v. Wilamowitz de verklaring, dat ze gesproken zijn, omdat Neoptolemus met zekerheid erop rekent, door zijn afscheid het verzoek van Philoctetes hem mee te nemen, te voorschijn te roepen en hem zóó mee op het schip te lokken (pp. 280, 281; p. 280, n. 1, merkt hij op, dat er in geen commentaar een verklaring voor dat afscheid is gezocht). Onaannemelijk acht hij het, dat het koor die fijne bedoeling van Neoptolemus zou begrijpen en daarom Philoctetes' verzoek zou steunen (vss. 508 sqq.) en dat Neoptolemus' tegenwerping (vs. 518) zou dienen, om aan de heele manoeuvre nog meer waarschijnlijkheid te geven „... ein unbefangener Zuschauer wird die herzlichen Abschiedsworte des N., die uneigennütige Bitte des Chores und die zögernde Einwilligung seines Herrn ebenso ernst nehmen wie Philoktets Bitten, selbst wenn er daran denkt, dass das alles nicht wahr ist, woran ihn der Dichter nur zum Schluss mit N. letztem doppelsinnigen Worte V. 529 erinnert (p. 281).” Mij dunkt, de tweede helft van dezen zin spreekt de eerste tegen. Het spreekt vanzelf, dat Neoptolemus op dit verzoek van Philoctetes rekent, op grond van vs. 310, waar Philoctetes met *emphase* zegt:

ἐκεῖνο δ' οὐδεὶς, ἤνικ' ἄν μνησθῶ, θέλει,

σῶσαι μ' ἐς οἴκους. (cf. voor het woordgebruik vs. 488).

Wederom *θεραπεύει* het koor τὸ παρόν; ik kan het niet dan uiterst natuurlijk vinden, dat Neoptolemus een bedenking voorwendt, om niet den schijn te wekken te gauw toe te stemmen.

Volgt de emporoscène. De emporos „tritt auf, gerade als Philoktet dem N. auf sein Schiff folgen will, wozu es ja nicht kommen durfte” (p. 281).

Dit is onjuist. Philoctetes wil eerst met Neoptolemus zijn hol bezoeken.

Deze onjuistheid wordt veroorzaakt door de verkeerde interpretatie van vs. 533, die op p. 283 blijkt: „mit χωρῶμεν 635 und ἴωμεν 637 nimmt Philoktet sein früheres ἴωμεν 533 wieder auf.” Het ἴωμεν van vs. 533 evenwel staat niet op een lijn met χωρῶμεν vs. 635 en ἴωμεν vs. 637. Dat blijkt uit vs. 541:

ὄν μαθόντες αὐτίκ' εἴσιτον. „Als gij deze gehoord hebt, zult ge daarna onmiddellijk naar binnen (nl. in Philoctetes' hol) kunnen gaan.”

De heele emporoscène, aldus T. v. Wilamowitz, is onmogelijk psychologisch uit de werkelijke situatie te verklaren (p. 281). Het verhaal van den emporos van Neoptolemus' achtervolging door Phoenix en de zonen van Theseus, dient, volgens T. v. Wilamowitz, om Neoptolemus tot (ten overstaan van Philoctetes gemotiveerde) grooter haast aan te sporen (p. 281). (Zeer zeker is dit een van de motieven van het verhaal). „Aber im weiteren Verlauf der Handlung hat diese Meldung nicht die geringste Folge.” (Men zou zich werkelijk ook geen gevolg kunnen denken). Het apparaat van den verkleeden bootsman gebruikt de dichter alléén, omdat nu reeds Philoctetes van Helenus' voorspelling moest hooren. Maar men moet toch eerst de scène zoo nemen, als de toeschouwer haar ziet, en ze wordt, als men even aan Neoptolemus' en Odysseus' werkelijke situatie denkt, „unerträglich”. „Schon die Meldung des Emporos über N.'s angebliche Verfolgung kann niemand aus der im Prolog angegebenen Absicht des Od. erklären wollen, denn es ist ganz unmöglich sich auszudenken, was N. sich etwa daraus entnehmen sollte.” (p. 282). Dit laatste is in flagrante tegenspraak met het op p. 281 gezegde: immers, die gefingeerde achtervolging dient om Neoptolemus tot haast aan te zetten; bovendien, Odysseus kan niet weten, in hoeverre Neoptolemus zich op handige wijze van het bedrog kwijt; als hij te kort is geschoten, dient deze mededeeling om Philoctetes, zoo noodig, nog meer in Neoptolemus vertrouwen te doen stellen. De toeschouwer mag en zal zeer zeker over Odysseus' bedoelingen met

den emporos nadenken, vooral daar hij in den proloog door de woorden οὐ ποικίλως ἀδωμένου (vs. 130) gewaarschuwd is. Men kan niet inzien, waarom vss. 568 sq. „in der wahren Situation noch mehr als in der Fiktion eine völlige Sinnlosigkeit” zou zijn (p. 282). Deze verzen zijn volkomen in overeenstemming met Odysseus' opdracht aan Neoptolemus (hij uit zijn minachting voor Odysseus) en toonen zijn ijver het bedrog te volvoeren.

Evenzoo is het niet juist te beweren (zooals T. v. Wilamowitz, pp. 282, 283 doet), dat het onbegrijpelijk is, dat Neoptolemus met energie den emporos dwingt verder te spreken (deze vertelt dan het Helenusorakel en de uitzending van Odysseus en Diomedes), als Neoptolemus hier niet „wirklich als Freund Philoktetes und als Feind der Atriden und des Odysseus handelt, denn sonst müsste er wie O. das grösste Interesse daran haben, Philoktet über diese Dinge völlig in Unwissenheit zu halten.” Het tegendeel is waar. Door de manier, waarop Neoptolemus ten opzichte van de Grieken — als in een situatie overeenkomstig met die van Philoctetes — wordt voorgesteld, wordt Philoctetes' vriendschap voor Neoptolemus slechts grooter. Van „absichtlich Misstrauen erregen” (p. 283) bij Philoctetes is geen sprake, er blijkt ook niets van. Zooals Odysseus op Neoptolemus' eerzucht gewerkt heeft, om zijn eerlijkheid te overwinnen, zoo laat hij hier Philoctetes' eerzucht ten opzichte van diens verbittering op de proef stellen; hij laat den emporos dit zeggen, meer nog, omdat hij Neoptolemus van de waarheid zijner woorden, dat het zonder list niet zal gaan, wil overtuigen dan omdat hij in de uitwerking ervan gelooft ¹⁾.

Het voornaamste resultaat is, dat we de onbuigzaamheid van Philoctetes' verbittering zien, ook tegenover het roemvolle prospect Troje te zullen veroveren.

Er is dus een prachtige tegenstelling te constateeren in de reacties van Neoptolemus en Philoctetes op dezelfde voorspiegeling, hun door Odysseus (of diens bode) gedaan.

Men bedenke, dat het onmogelijk was, Philoctetes dit op een andere manier te doen weten dan deze, zoolang hij den boog nog in handen heeft. Een mededeeling van Neoptolemus dienaan-

---

¹⁾ Deze opmerking is natuurlijk onbewijsbaar, maar is voornamelijk ge-
grond op vs. 103.

gaande, hoe ook geuit, zou immers Philoctetes' wantrouwen hebben gaande gemaakt.

Ten slotte kan men nog zeggen, dat de mededeelingen van den emporos ook dienen om Philoctetes haastig te maken en hem zich nog enger bij Neoptolemus te doen aansluiten.

Onaanvaardbaar lijken mij dus T. v. Wilamowitz' conclusies omtrent de emporoscène (p. 283): „Nichts kann . . . deutlicher sein, als dass man hier mit dem Versuch, diese Szene konsequent aus der wirklichen Situation zu erklären, in die grössten Schwierigkeiten kommt . . .” en: Wanneer men vergeet, dat Neoptolemus Philoctetes moet bedriegen „und die Szene einfach hin-nimmt, fallen die Schwierigkeiten weg.”

Voorloopig wordt door de emporos-scène Philoctetes' ongeduld tot het hoogste gespannen (vss. 635 sqq.). Tegen een onverwijld vertrek maakt Neoptolemus de tegenwerping, dat men toch eerst gunstigen wind moet afwachten, hetgeen, volgens T. v. Wilamowitz „in direktem Gegensatz” staat tot zijn woorden vss. 464—467 (p. 283, 284). M.i. is dat het beste bewijs ervoor, dat vss. 464, 465 met de bedoeling gezegd zijn, dat Philoctetes vragen zal mee te mogen varen. „Direkter Gegensatz” is trouwens onjuist: vss. 464, 465 bedoelt Neoptolemus: Laat ik naar het schip gaan, om onmiddellijk, wanneer er gunstige vaarwind is, van wal te steken.

Vss. 466, 467: De omstandigheden zijn van dien aard, dat het beter is de mogelijkheid om te varen, dichtbij <het schip> dan ver er van af, af te wachten.

Vss. 639, 640 slaan op het varen zelf.

Toegegeven, dat het goed is, dit verschil niet te urgeeren. Neoptolemus draalt, want hij kan zoo niet met Philoctetes naar het schip. Hij is het dan ook, die Philoctetes er aan herinnert het hol binnen te gaan, welk voornemen hij vs. 533 al geuit had, door hem te zeggen, dat hij uit het hol mee moet nemen, wat hij noodig heeft (vss. 645, 646).

„Dann wird durch Philoktets etwas gezwungene Erwähnung 652 f. das Gespräch auf den Bogen gebracht” (p. 284). Integendeel, zeer ongedwongen. Boog en pijlen zijn Philoctetes' eenige bezit, zijn bezit κατ' ἐξοχήν.

Het in de hand nemen van den boog staat Philoctetes pas voor

de toekomst toe „worüber N. mit einer so allgemeinen Wendung quittiert (bedoeld is 671—673), dass man daran Anstoss genommen hat” (p. 284 n. 1). Daar ik de passage 671—673 ¹⁾ voor de heele interpretatie van het stuk van groot belang acht, wil ik er even langer bij stil staan. Bedenklijk noemt T. v. Wilamowitz (p. 284, n. 1) de verklaring van Radermacher, die de woorden in den mond van Neoptolemus vindt klinken als een „Höflichkeitsphrase”, maar daaraan toevoegt: „dass er gegenüber soviel Edelmut und ehrlichem Vertrauen beschämt und verlegen ist und nichts Gescheites hervorbringt, ist kein Wunder.” Na de, zeer woordelijke (ook m.i. zeer juiste) verklaring van Jebb goedgekeurd te hebben, merkt T. v. Wilamowitz zelf nog op: „N. zeigt, dass er nicht die momentane Ablehnung, sondern das Versprechen für die Zukunft in Philoktets Worten hört, zugleich auch, wieviel ihm daran liegt, den Bogen in die Hand zu bekommen. Die sententiöse Formulierung ist für den Szenenschluss gewählt.” U. v. Wilamowitz (Einl. tot de vertaling, p. 23) zegt over deze passage: „Pyrrhos wird den Bogen oft begehrlieh betrachtet haben, würde ihn schon gern jetzt in die Hand bekommen, aber das erreicht er noch nicht und bringt es etwas enttäuscht nur zu einer ziemlich gequälten Sentenz über den Wert der geschlossenen Freundschaft 671.”

Evenzoo Weinstock (o. l. p. 74): „nach allgemein unbestimmten, offenbar etwas enttäuschten Freundschaftsbeteuerungen des Neoptolemos geht Philoktet, vom neuen Freund gestützt, in die Höhle.” E. Wolf (o. l. p. 109): „Es ist klar, dass diese konventionellen, nichtssagenden Worte dem Neoptolemos vom Dichter mit Absicht in den Mund gelegt worden sind . . .” Alle verklaarders hebben gemeen, dat zij de woorden van Neoptolemus en speciaal vs. 673 (sententie aan het eind van een scène) niet veelzeggend vinden. Beschouwen wij de situatie: Voorzichtig en als groote gunst vraagt Neoptolemus of hij den boog wel eens mag opnemen (vs. 656) en om allen argwaan te vermijden legt hij nog eens zijn schroom dienaangaande aan den dag (vss. 660, 661), wat Philoctetes hartstochtelijk dankbare woorden doet zeggen (vss. 662—670): ὄσια τε φωνεῖς, terwijl Neoptolemus' woorden een

¹⁾ Met Döderlein, Radermacher, Jebb, Pearson en allen, wier beschouwingen hier worden aangehaald, moet de passage natuurlijk aan Neoptolemus worden gegeven.

valscheheid waren. Neoptolemus zal er zich op kunnen beroemen ἀρετῆς ἕκατι den boog aangeraakt te mogen hebben. Deze woorden maken Neoptolemus diep beschaamd (in zooverre heeft Radermacher gelijk) en doen hem iets zeggen, dat in overeenstemming is met zijn eigenlijken, edelen aard:

παντὸς γένοιτ' ἂν κτήματος κρείσσω φίλος.

Men hoeft zich Neoptolemus niet ten volle bewust voor te stellen van de portée dezer woorden, maar Sophocles heeft hiermee toch ook bedoeld een kant van de beteekenis, die zijn stuk heeft, te doen hooren. Beter een vriend te hebben (tegen wien men trouw en eerlijk optreedt) dan een bezit (dat men zich door list verwerft). Beter met een vriend huiswaarts te keeren dan door bedrog (van iemand die zich vriend waant) Troje te veroveren. Door de psychologische verklaring wordt hier een vers, dat anders mat zou zijn, zwaar van inhoud. Het laatste woord van de scène φίλος heeft een dergelijke beteekenis als J. P. Carroll¹⁾ voor verscheidene laatste woorden van scènes in O. R. postuleert:

„Sophocles' final words now foreshadow the course of the play, and now sum up, in their own brief compass, the trend of the action just closed.”

Het spreekt na deze beschouwingen vanzelf, dat m.i. T. v. Wilamowitz' verdere beschouwing over deze scène (p. 285) geen zin heeft: „Für den, der die Szene aus der Seele des N. betrachtet und eine Andeutung über dessen Pläne erwartet, ist die Phrase, mit der er das Gespräch abschliesst, allerdings nicht befriedigend.” Slechts een paar kanten, en niet de belangrijkste, van de waarheid kan ik dan in zijn verder betoog zien: dat de scène er is om de aandacht te vestigen op de groote waarde van den boog en op Philoctetes' vertrouwen in Neoptolemus, wat tijdens den ziekteaanval, die alle aandacht op zich moet concentreren, niet wel mogelijk zou zijn; dat de heele opzet van de scène niet gemaakt is om Neoptolemus, hetzij op handige, hetzij op onhandige wijze, zijn plan volbrengend den toeschouwer voor oogen te voeren, maar om den onvoorwaardelijk vertrouwendenden Philoctetes te toonen, die vanuit deze stemming tijdens den ziekteaanval aan

---

¹⁾ „The Final Words in the Oedipus Tyrannus” The Classical Bulletin, Febr. 1931. p. 39, 40.

Neoptolemus zijn boog zal geven. De belangrijkste, de zingevende inhoud van de scène ziet T. v. Wilamowitz over het hoofd: de dankbaarheid en het vertrouwen van Philoctetes, zooals die inwerken op Neoptolemus, zóó dat men vs. 673 de eerste étape op den weg van zijn ommekeer moet noemen. Zoodat de conclusie, dat Neoptolemus hier ook slechts bijfiguur is en „das Interesse . . . wie bisher bei Philoktet” is, en een „einheitliche psychologische Erklärung der ganzen Szene aus der eigentlichen Situation des Neoptolemos” onmogelijk is, afgewezen moet worden.

De opvatting (aldus T. v. Wilamowitz p. 285) van de scène, die Sophocles bij den toeschouwer veronderstelt, is in het koorlied (676—730) duidelijk uitgesproken. „Hier ist der Chor wirklich nur das Instrument des Dichters, der ihn benutzt, um die momentane Situation so zu beleuchten, wie er sie angesehen haben will” (p. 287).

Terecht verklaart T. v. Wilamowitz Radermacher's opmerking (ad 676—729: „Der Schluss eröffnet die Aussicht auf die Erlösung durch Neopt., indem der Chor die trügerischen Verheissungen seines Herrn als ernstlich gemeint darzustellen sucht”) (p. 286) voor vaag.

Jebb zegt, dat men aan 't koorlied, als werkelijk zóó door het koor bedoeld, niet kan twijfelen, daar Philoctetes niet op het tooneel is; maar vs. 718 komt deze weer op en wat het koor dan zegt, is weer bedrog. T. v. Wilamowitz noemt dit een „unbeweisbare Behauptung . . . , während es auf der Hand liegt, dass eine solche Zerreiſsung des durchaus einheitlichen Chorliedes ebenso unmöglich ist wie ein früheres Auftreten von Philoktet und Neoptolemos, das die Wirkung von V. 730 völlig zerstören würde” (p. 287).

Ik meen, dat, als wat Radermacher zegt, waar is, — terwijl Philoctetes na 718 niet op het tooneel komt, — het stuk werkelijk onbegrijpelijk zou zijn. (Tenzij men zou willen aannemen, dat het koor in de veronderstelling geacht wordt, dat Philoctetes het voortdurend kan hooren). Vss. 676—719 zegt het koor niets, dat Philoctetes niet zou mogen hooren, maar óók niets tegen de „partij”, waartoe het met Neoptolemus behoort: vs. 686 ὄλλυθ' ὧδ' ἀναξίως houdt geen aanklacht in tegen de Atriden, slechts

tegen Philoctetes' lot. Nemen wij een oogenblik aan, dat Neoptolemus en Philoctetes zich niet vóór vs. 730 vertoonen; ik vestig er dan de aandacht op dat μέγας ἐκ κείνων (vs. 720) niet kan slaan op het alleen maar terugvoeren van Philoctetes naar zijn woonplaats: daaraan vooraf denkt het koor zich de vaart naar en de inneming van Troje. Ook πλήθει πολλῶν μηνῶν (vss. 721, 722) zou zóó op te vatten zijn: na een tijd van veel maanden, van nu af gerekend. Wil men deze interpretaties niet aanvaarden, dan blijft slechts de verklaring van Jebb (die in hoofdzaak ook gedeeld wordt door F. Helmreich ¹⁾); m.i. moet in elk geval aangenomen worden, dat Neoptolemus en Philoctetes zich vóór vs. 730 reeds eenigen tijd voor het hol vertoonen, hetzij dan gedurende de geheele antistrophos, hetzij van ± vs. 725 af.

Vss. 730, 731 zijn mij daarvoor een bewijs: Neoptolemus zegt: ἔρπ', εἰ θέλεις. τί . . . ἀπόπληκτος ὄδ' ἔχη. Philoctetes staat dus reeds een tijdje stil aan den ingang van het hol.

Allerminst dus kan ik T. v. Wilamowitz' conclusie deelen: „dass diese letzte Strophe und überhaupt das ganze Lied innerhalb der Handlung von der Rolle aus, die die Choreuten im Stück als Schiffsleute des Neoptolemos spielen, unmöglich zu verstehen ist” (p. 287), evenmin, dat het koorlied (mede) bewijst, dat de voorafgaande scène alleen vanuit Philoctetes' standpunt te beschouwen is, dat het den dichter heelemaal niet te doen is om Neoptolemus' houding en om de voorbereiding van diens lateren ommekeer. In plaats van te zeggen, dat een vrijwillig aanbod van Neoptolemus Philoctetes mee naar huis te nemen, dezen misschien argwanend zou gemaakt hebben, of dat dit een te simpele, onbevredigende handeling zou hebben gegeven, zegt T. v. Wilamowitz dat dat aanbod den toeschouwer het bedrog al te zeer tot bewustzijn gebracht zou hebben! (p. 288). Indien de „Zwecklosigkeit” van de melding van Neoptolemus' achtervolging en de „Sinnwidrigkeit” van de mededeeling van de fictieve uitzending van Odysseus en Diomedes tegen Philoctetes den dichter tot bewustzijn is gekomen (aldus T. v. Wilamowitz, p. 289), dan heeft hij er rekening mee gehouden: „dass der Zuschauer zu sehr unter dem Eindruck der in Wirklichkeit zwar fiktiven, auf der Bühne aber

¹⁾ „Der Chor bei Sophokles und Euripides nach seinem ἦθος betrachtet”, diss. Erlangen 1905, p. 15.

allein wirklich geltenden Situation stehen musste, um diesen Dingen nachzurechnen; dass er richtig rechnet, beweist das Verhalten sogar der modernen Erklärer, von denen an den wirklichen Widersprüchen ¹⁾ keiner angestossen hat." Daar ik meen aangetoond te hebben, dat van bedoelde „Zwecklosigkeit" en „Sinnwidrigkeit" geen sprake is, vervalt m.i. deze heele redeneering, met haar conclusie: „Diese reine Darstellung einer Situation allein von der einen Seite, die für den Augenblick wichtig ist, ist ganz dem parallel, was bisher als spezifisch sophokleische Technik beobachtet war . . ."

Volgt de scène met Philoctetes' ziekteaanval. Doordat Philoctetes den boog geeft, in plaats van dat Neoptolemus hem, zoals bij Aeschylus en waarschijnlijk bij Euripides, neemt tijdens Philoctetes' slaap, wordt de ommekeer in Neoptolemus goed voorbereid. Anders zou psychologisch gemotiveerd moeten worden, hoe Neoptolemus eerst tegen zijn wil den boog neemt en hoe hij dan tot den ommekeer wordt gebracht; iets dergelijks ligt buiten wat voor Sophocles mogelijk is. (Aldus T. v. Wilamowitz, p. 290). Ik meen, dat het voor Sophocles tegen zijn conceptie van de Neoptolemusfiguur inging, hem aan Philoctetes den boog te doen ontstelen, terwijl deze ziek was. Dit zou een daad zijn, waarna geen ommekeer mogelijk was. In T. v. Wilamowitz' redeneering schuilt iets van een *petitio principii*. Waar is, dat de aanblik van Philoctetes' lijden en diens vertrouwen, dat uit de overgave van den boog blijkt, Neoptolemus' wankelen, dat, naar mijn meening, reeds begonnen was, machtig beïnvloeden.

Aan zijn verdere behandeling van de scène laat T. v. Wilamowitz deze opmerkingen voorafgaan: „da in der Tat für Sophokles diese Szene das einzige Beispiel für die wirkliche Darstellung eines Vorganges ist, den man psychologisch nennen könnte, so lohnt es sich wohl, sie näher zu betrachten. Das Verfahren des Dichters ist nichts weiter, als dass er dem Zuschauer die wirkliche Situation des Neoptolemos immer stärker zum Bewusstsein bringt" (p. 291). Tijdens Philoctetes' ziekteaanval houden Neopto-

---

¹⁾ Aardig is het op te merken, hoe T. v. Wilamowitz zichzelf hier tegenspreekt: p. 274 heeft hij nl. geschreven: „Wirkliche Widersprüche und Inkongruenzen konnten bei einer so einfachen und von stofflichen Schwierigkeiten freien Anlage nicht entstehen."

lemus' uitingen „nur einfach das in dieser Lage natürliche" in (p. 291). Op de uit Neoptolemus' diepste innerlijk komende woorden vss. 760, 761 is niet gelet. In vss. 780, 781 ligt een duidelijke toespeling op Neoptolemus' eigenlijke bedoelingen, „ohne dass man zu genau danach fragen dürfte, was N. mit dieser Andeutung will" (p. 292). Deze woorden spreken m.i. reeds voor de twijfelende, al half vertwijfelde houding van Neoptolemus. P. 291, n. 2 zegt T. v. Wilamowitz nog, dat Radermacher (ad 779) er te veel nadruk op legt, dat Neoptolemus niet den Φθόνος aanroept: „er stimmt eben einfach Philoktet zu." ὃ θεοί, γένοιτο ταῦτα νῦν, met de onmiddellijk volgende epanalepsis γένοιτο δὲ (779) is niet „einfach", maar pathetisch. Neoptolemus weet niet meer, wat hij moet willen: hij wil de vaart ἔποι θεὸς δικαιοῖ; waarheen dat is, daarover twijfelt zijn geweten. In dezelfde noot zegt T. v. Wilamowitz nog: „Die Hindeutung auf Neoptolemos wirkliche Absichten liegt allein in dem deutlich ausgesprochenen Hinweis auf das wahre Ziel der Fahrt." Maar welke zijn „wirkliche Absichten" zijn, weet Neoptolemus zelf niet met zekerheid!

Terecht zegt T. v. Wilamowitz dan (p. 292), dat Philoctetes' opgewonden vragen naar Neoptolemus' zwijgen (vss. 804, 805), en diens antwoord de opmerkzaamheid van den toeschouwer richt op de tweespalt in Neoptolemus' stemming, doch voegt daar de vrij zinledige opmerking aan toe: „aber er kann unmöglich N.'s späteren Entschluss hier schon voraussehen". Philoctetes neemt Neoptolemus plechtig de belofte af te blijven „was natürlich unmittelbar auf Neoptolemos wirken soll, aber ebenso zur Vorbereitung für die Bitten des Chores dient." (Dit verband is geheel onbegrijpelijk). „in N.'s Versprechen V. 812 wird der Zuschauer gewiss hinaushören, dass er bleibt, weil er Philoktet braucht." Dit is slechts ten deele juist; het voornaamste is, dat men het snelle, verzekerde in Neoptolemus' antwoord hoort, omdat hem dit niet moeilijk valt, daar hij dit doen zal, hoe ook zijn twijfel uitvalt.

De aanduidingen van het koor vss. 835 sqq. hebben (aldus T. v. Wilamowitz p. 293) de bedoeling, Neopt. de afvaart zonder Philoctetes met den boog aan te raden, wat blijkt uit Neoptolemus' antwoord „der mit für uns etwas seltsamer Feierlichkeit hervorhebt, dass ohne Philoktet selbst der Bogen wertlos ist." Uit de woorden van het koor is dat heelemaal niet te lezen. Vs. 836: πρὸς τί μενοῦμεν

πράσσειν, d.w.z., niet: om wat te doen, zullen we wachten, maar: waartoe zullen we wachten te handelen. Voor „weggaan” dunkt mij πράσσειν een weinig passende term.

Neoptolemus' woorden (vss. 839—842) zijn alleen goed te begrijpen, als men aanneemt, dat hij nu het besluit genomen heeft Philoctetes eerst over de waarheid in te lichten. Dat kan nu niet, omdat Philoctetes slaapt, vandaar: vs. 839: ὄδε μὲν κλύει οὐδέν. Philoctetes slapende meevoeren, wil hij niet, omdat hij dat laag vindt (men moet aan den indruk denken die vss. 271 sqq. op Neoptolemus' gemoed hebben gemaakt; de lafheid van zoo'n daad is hem juist daardoor voor oogen gebracht. Bovendien zegt het Helenusorakel vs. 612: πείσαντες λόγῳ). Met den boog alleen weggaan heeft geen zin; deze uitvlucht omkleedt hij rhetorisch, om zijn eigenlijke gezindheid te verbergen. (Men merkt op het verborgen parallelisme: als Neoptolemus nu Philoctetes slapend meevoerde, zou hij even lafhartig zijn als Odysseus die hem slapend op Lemnos heeft afgezet.) Het koor is niet overtuigd (aldus T. v. Wilamowitz), maant nogeens zich den gunstigen wind en de hulpeloosheid van Philoctetes ten nutte te maken, „d.h. er beharrt auf dem Vorschlag, sich jetzt mit Philoktets Bogen davonzumachen, wird aber von Neoptolemos scharf zurückgewiesen.” P. 293, n. 1 houdt een protest in tegen Radermacher's opvatting van de antistrophos: volgens T. v. Wilamowitz moet men vss. 850 sqq. onverklaard laten, doch kan men er van zeggen, dat ze, wegens zakelijke overwegingen, Radermacher's beteekenis niet hebben: de eenige chef van het koor is Neoptolemus; onmogelijk kan het koor dus zijn partij kiezen voor de Atriden tegenover de meening van Neoptolemus zetten; evenmin kan het koor aannemen, dat Neoptolemus de meening van Philoctetes deelt „denn das tut er keineswegs, und was soll das überhaupt heissen.” „Die Frage ist nur wie N. seinen Auftrag ausführen soll; daran dass er ihn ausführen will und wird, kann der Chor hier so wenig zweifeln wie der Zuschauer.” Ten onrechte ook ziet Radermacher (volgens T. v. Wilamowitz) in de epode (ad 855 sqq. en ad 862) een wijzen op de gunstige gelegenheid met Philoctetes te vluchten; maar hiervan staat niets en bovendien wordt Philoctetes nu direct wakker (aldus T. v. Wilamowitz).

De interpretatie van 849—854 laat ik er voorloopig op zichzelf buiten. Nergens staat dat het koor raadt weg te gaan, met boog zonder Philoctetes ¹⁾. οἴρος (vs. 855) hoeft natuurlijk niet letterlijk te worden opgevat. Ik kan geen bezwaar zien tegen een raad van het koor om met Philoctetes weg te gaan, in 't feit, dat Philoctetes wakker wordt. (Niet juist geïnterpreteerd is vs. 865: „wird . . . von N. scharf zurückgewiesen“: Philoctetes ontwaakt op het oogenblik, dat het koor heeft uitgesproken. Dan gebiedt N. het koor te zwijgen).

Nu de tegenwerpingen van T. v. Wilamowitz tegen Radermacher, op zichzelf beschouwd. Ook al zijn de scheepslieden de dienaren van Neoptolemus (wat met het oog op vs. 963 juist is), dan kan daarin toch geen bezwaar zijn gelegen, dat zij dezen wijzen op de moeilijkheden, die ontstaan bij een conflict tusschen Neoptolemus en de Atriden plus Odysseus (Neoptolemus blijkt zich toch ook ondergeschikte van Odysseus te voelen). Of Neoptolemus Philoctetes' „meening deelt“, daar gaat het nu juist om in hem. Voor het koor moet Neoptolemus' niet-doortasten onbegrijpelijk zijn, voorzoover het het wankelen in diens gezindheid niet ziet; maar iets daarvan ziet het wel en het is er bang voor. Koor en toeschouwer zien Neoptolemus' aarzeling, die ook in zijn spel moet zijn uitgedrukt.

Alles wat T. v. Wilamowitz dan verder pp. 293, 294 opmerkt is onaanvaardbaar, daar het gebaseerd is op:

1°. Het koor raadt aan met Philoctetes' boog weg te varen.

2°. De woorden van Neoptolemus vss. 839—842 zijn niet een uitvlucht.

Hij zegt o.m. dat het vss. 839 sqq. het meest voor de hand liggende zou zijn geweest, als Neoptolemus reeds hier het koor op het onwaardige wees Philoctetes zoo weerloos in den steek te laten; we hebben gezien dat het daarom niet gaat.

De bewering: voor Sophocles „wäre eine solche Begründung der Weigerung des N. nichts als eine Abschwächung oder Zerstörung der dramatischen Wirkung des plötzlichen Entschlusses alles zu offenbaren“ (p. 295) gaat niet op, want dat besluit is

¹⁾ Merk op vs. 864: πόνος ὁ μὴ φοβῶν. Deze πόνος slaat volgens mij op een eventueel dragen van Philoctetes door het koor. Vs. 887 staat πόνος daarvoor gebruikt.

niet plotseling. We maken Neoptolemus' wankelen mee; uit de hexameters 839—842 klinkt de rhetoriek van een radelooze.

Tendentieus is het van Neoptolemus' woorden na Philoctetes' ontwaken te zeggen: „in ganz ungezwungenen Worten” (p. 295). Hoe deze neutrale woorden zullen klinken, ligt aan 't spel van den acteur.

Als Philoctetes opgericht is en op 't punt staat met Neoptolemus naar het schip te gaan, „da weiss plötzlich dieser sich nicht mehr zu helfen und entschliesst sich zuletzt, dem Philoktet das wahre Ziel seiner Fahrt zu offenbaren.” De voorbereiding van Neoptolemus' ommekeer bestaat alleen daarin, dat de eigenlijke positie van Neoptolemus den toeschouwer steeds duidelijker in herinnering wordt gebracht, „aber nirgends, nicht einmal in dem Gespräch mit dem Chore, findet sich die geringste Hindeutung darauf, dass es N. schwer fiele, die ihm aufgezwungene Rolle weiter zu spielen” (pp. 295, 296).

„weiss sich nicht mehr zu helfen” is een heel eigenaardige uitdrukking voor het einde van een gewetensstrijd. Naar mijn meening hebben we te doen, met wat, volgens T. v. Wilamowitz „nirgends” te vinden is:

1°. vss. 671 sqq. 2°. vss. 779 sqq. 3°. vs. 806. (Het is hier, als men de eerste drie woorden alleen gehoord heeft, alsof Neoptolemus zijn rol al niet meer kan spelen). 4°. vss. 839 sqq.

Onaanvaardbaar dus is de meening dat Neoptolemus' verwarring en besluit den toeschouwer evenzoo zou verrassen als Philoctetes (p. 296). Blijkens de corrupte antistrophos blijkt het koor wel degelijk Neoptolemus' aarzelen gedeeltelijk te begrijpen.

Na al het gezegde is er, meen ik, geen aanleiding waarde te hechten aan T. v. Wilamowitz' principiële conclusie: „So zeigt sich denn auch hier, aber freilich mit besonderer Deutlichkeit, weil es sich hier wirklich um die Darstellung eines Konfliktes einander widersprechender Pflichten handelt, dass unser psychologisches Interesse und überhaupt unsere Psychologie Sophokles völlig fern liegt” (p. 296)¹⁾.

En hoe komt (aldus T. v. Wilamowitz, p. 297) Neoptolemus

¹⁾ Hiertegen ook Büchner o. l. p. 446.

tot het besluit de waarheid te zeggen? „Keineswegs weil er durch sein Mitleid mit Philoktet nun nicht mehr imstande ist, seine Heuchelei fortzusetzen, keineswegs weil er sich nach langen inneren Kämpfen entscheidet, die Wahrheit zu sagen, sondern weil er sich nicht mehr zu helfen weiss, weil sich nun sowie sie zu dem Schiffe kommen, die Wahrheit notwendig herausstellen und seine schimpfliche Handlungsweise Philoktet offenbar werden muss.“

Ik stel hier tegenover: Neoptolemus wordt in den proloog voorgesteld als van elk bedrog afkeerig; door op zijn eerzucht te werken wint Odysseus hem voor zijn plan. We weten dus, dat een edele jonge man iets zal gaan ondernemen, dat met zijn beste ik niet strookt. Hij begint met dat bedrog voortreffelijk te volbrengen.

Maar hoe is Philoctetes? Een verwilderde, verbitterde held, maar ook een edel mensch, een vriend van Achilles en een deerniswekkende ongelukkige. Een vreeselijk medelijden maakt zich van Neoptolemus meester (vss. 965, 966, *πάλαι!* cf. vs. 806). Hij verwekt zoo'n *αἰδῶς* bij Neoptolemus, dat deze niet er op aandringt den boog direct in handen te krijgen (men krijgt immers den indruk, dat hem dat zeker niet geweigerd zou zijn). Neoptolemus zegt, dat zulk een vriend hem dierbaarder is dan elk bezit. Maar, natuurlijk, de boog, het symbool van Troje's onderwerping, van zijn eigen glorie, blijft ook een rol spelen in zijn ziel, zoodat het niet dan na aarzelen geschiedt, dat hij Philoctetes de waarheid zegt.

Onjuist is het dus (p. 297), dat de toeschouwer niet uit Neoptolemus' houding tevoren kan vermoeden, dat de wending in het stuk van Neoptolemus zal uitgaan. Onjuist is de conclusie (p. 297): „Im Grunde zeigt sich hier nun wieder, was schon oft zu beobachten war, dass der Dichter ausserstande ist, oder auch, dass er als Dramatiker gar nicht die Absicht hat, das Doppelte einer Situation, die der geschehenden Handlung widerstrebende Stimmung einer Person zugleich mit dieser Handlung in einer Szene zur Darstellung zu bringen.“

Verdraaiing van de feiten is het te zeggen (p. 298), wanneer Philoctetes Neoptolemus bestormt om hem den schandelijk buitgemaakten boog terug te geven: „da kommt das nun in dieser Situation selbstverständlich gegebene Mitleid mit Philoktet in seiner Wirkung auf N. zur vollen Geltung und wird sogar, wie

es sachlich ja nur natürlich ist, auch auf die früheren Vorgänge ausgedehnt (vs. 966), was aber auf die Anlage jener Szene und die dortige Auffassung des Zuschauers natürlich ohne Einfluss ist." Men vergelijkte vs. 966 met vs. 806 en lette goed op het perfectum ἐμπέπτωκε (vs. 965).

Het is een scène met onvergelijkelijk groote dramatische werking (aldus T. v. Wilamowitz), maar de dichter oefent een sterken dwang uit op de handelwijze van zijn personen. Neoptolemus' verlegenheid is wel natuurlijk, maar men kan er zich toch over verwonderen „dass er gar nicht mehr an einen Versuch denkt, Philoktet zum Mitgehen zu bestimmen und zuletzt, ohne noch irgendwie eine Möglichkeit zu suchen, seinen Auftrag auszuführen, sogar nahe daran ist, den Bogen zurückzugeben" (pp. 298, 299). — In de scène met den emporos heeft Neoptolemus gezien, hoe Philoctetes er over dacht met de Grieken mee te gaan (cf. de zeer besliste woorden van Philoctetes vss. 622—625, 628 sqq.); vss. 919, 920 houden wel degelijk een — voorzeker — zwakke poging van Neoptolemus in om Philoctetes zachter en tot meegaan te stemmen, maar de brieschende woede van den ἄγριος doet den verwarden jongen man zwijgen.

Het zou (aldus T. v. Wilamowitz, p. 299) natuurlijk zijn geweest, als Neoptolemus zich hier geëxcuseerd had, als hij Philoctetes hier reeds de motieven ontwikkelde, die hij hem later, als het reeds te laat is, voorhoudt, als hij hier openlijk op het orakel had gewezen. — Afgezien van het feit, dat de situatie later niet veel anders is, blijkt de dwaasheid van deze opmerking, ontstaan doordat de schrijver zich niet de personen in hun houding en stemming tegenover elkaar voorstelt, als men bedenkt, hoe een rustig overwogen rede, uitgedost met alle vindbare argumenten, aan den hier vertwijfelden en gekwelden Neoptolemus mistaan zou hebben. Beiden, Philoctetes en Neoptolemus, zijn in het uiterste πάθος te denken: het πάθος van den bedrogene, dat zich uit in een verwarde, heen en weer golvende rede (927—961), het πάθος van den berouwvollen bedrieger, wiens bekentenis hem een grooten strijd heeft gekost, en die zich nog onder het régime van zijn superieur en zijn opdracht voelt — hij geeft den boog niet terug —, dat zich uit in bijna zwijgen (als Odysseus gekomen is, zegt Neoptolemus zelfs heelemaal niets meer.)

Elke gedachte eraan om Philoctetes te winnen is opgegeven (aldus T. v. Wilamowitz, p. 298), zoodra Neoptolemus het bedrog heeft laten varen, want waarom weigert hij anders den boog terug te geven? — Dit berust weer op de veronderstelling, dat Neoptolemus ooit denkt iets met den boog alleen te zullen uitrichten. Vóór Philoctetes' hartstochtelijke rede vss. 927 sqq. houdt Neoptolemus den boog, omdat hij nog denkt Philoctetes mee te zullen krijgen, goedschiks of kwaadschiks. Na diens woorden staat hij op het punt den boog terug te geven (wat Odysseus' tusschenbeidekomen verhindert), daar hij wanhoopt aan de heele onderneming.

„Es tritt einfach, sowie Neoptolemos Betrug ausgespielt ist, der von ihm im Prolog übernommene Auftrag wieder in Geltung, dem Philoktetes den Bogen zu stehlen; das geht aus Philoktetes' grosser Rede, die sehr geschickt darauf angelegt ist, und aus den sie abschliessenden Worten des Chores deutlich hervor, der das Problem ausspricht, entweder mit dem Bogen abfahren, oder Philoktetes den Bogen zurückgeben, obwohl N. bezeichnenderweise, als Philoktetes Weigerung ausgesprochen ist, noch von der Notwendigkeit reden kann, nach Troja zu fahren“ (vs. 920) (pp. 299, 300).

Philoctetes heeft wel degelijk de vrees nu met geweld naar Troje gevoerd te zullen worden: vs. 941: ἐς Τροίαν μ' ἄγει; vs. 945: ὡς ἄνδρ' ἐλών μ' ἰσχυρὸν ἐκ βίας μ' ἄγει. Dat hij daarop zegt, dat hij, zonder boog, op het eiland zal omkomen, spruit eenvoudig daaruit voort, dat hij in geen geval van zins is naar Troje mee te gaan¹⁾. De zinsnede „obwohl . . . fahren“ dient alleen om de eerste tegenwerping, die iedereen zal maken, te verijdelen. Het antwoord van Neoptolemus vs. 920 hoort nog „zu dem Betrüge, den sie aufklärt, nicht zur wirklichen Lage danach“(!).

Vs. 963 zegt het koor heelemaal niet, dat men den boog moet teruggeven of met boog zonder Philoctetes moet gaan, maar:

τί δρῶμεν; ἐν σοὶ καὶ τὸ πλεῖν ἡμᾶς, ἀναξ
ἤδη ἐστὶ καὶ τοῖς τοῦδε προσχωρεῖν λόγοις.

Ook in Philoctetes' houding ziet T. v. Wilamowitz iets onwaarschijnlijk: hij vraagt geen opheldering van Neoptolemus, hij wil niet weten, wat nu eigenlijk waar is en wat verzonnen in diens

¹⁾ Liever pleegt hij, zooals hij later toont, zelfmoord.

verhalen (p. 300). — Men stelle zich een regelmatig requisitoir voor van den razenden Philoctetes over al wat te voren is gezegd!

Wanneer (aldus T. v. Wilamowitz) Neoptolemus Philoctetes hier tot meegaan zou trachten te bewegen of Philoctetes opheldering zou verzoeken, zou het Helenusorakel ter sprake zijn gekomen en dan zou Philoctetes' weigering om mee te gaan onwaarschijnlijk of ongegrond lijken. — Het is werkelijk niet in te zien, waarom ongegronder dan nu. Elke toeschouwer kan inzien, dat Philoctetes nu niets zal gelooven, van wat Neoptolemus zal zeggen, dus ook niet het Helenusorakel.

Philoctetes' weigering moet (aldus T. v. Wilamowitz) door allerlei middelen begrijpelijk gemaakt worden, want: „Was wird denn eigentlich so Unerträgliches von Philoktet verlangt?“ Stelt men zich voor, dat in 't epos Philoctetes op dergelijke wijze als Achilles verzoend wordt, dan ziet men in, dat elke dramaticus voor zijn behandeling van de stof een omweg moest kiezen (pp. 300, 301).

't Voornaamste is hier weer niet genoemd. Philoctetes' niet meegaan is gegrond op zijn verbittering tegen Odysseus en de Atriden, op Philoctetes' wezen, zooals Sophocles dat scheidt en begrijpelijk maakt. De bijzondere handeling van Sophocles' stuk, waarin het zich in de eerste plaats onderscheidt van de stukken zijner voorgangers, berust op het wezen van de hoofdpersoon. T. v. Wilamowitz keert de zaak om, als hij zegt: „Sophokles, der nun gar die unerbittliche Ablehnung Philoktets als Ergebnis seines Stückes darstellen wollte, musste ganz besonders daran denken, dies Verhalten Philoktets begreiflich und erträglich zu machen“ (p. 301). Hij geeft geen verklaring van Philoctetes' weigering als hij zegt, dat deze begrijpelijk wordt gemaakt door „die Haltung der ganzen ersten Szene“, door de mededeelingen van den ‚emporos‘ (p. 301). Het is wel waar, dat in de mededeelingen van den ‚emporos‘ niets staat van de genezing van Philoctetes, maar onjuist dat deze hier „nur in der einen absichtlich ganz undeutlichen Andeutung des Neoptolemos vs. 919“ (p. 302) genoemd wordt; vs. 919 laat aan duidelijkheid niets te wenschen over.

T. v. Wilamowitz protesteert tegen de opvatting, dat Odysseus' woorden en handelwijze vss. 1053 sqq. een list zijn. Het

aannemen van een list zou volgens hem het effect van de scène, waarin Philoctetes eenzaam en van zijn boog verstoken is geheel bederven (pp. 303, 304). Hierdoor is er tegenspraak met vss. 610 sqq., maar dat hindert, naar T. v. Wilamowitz' meening, niet. M.i. is het niet alleen natuurlijk, maar ook noodzakelijk hier een list van Odysseus aan te nemen. De resultaten voor het zien van Philoctetes' verlaten toestand zijn toch dezelfde. De tegenspraak met vss. 610 sqq. zou, naar ik meen, onduelbaar zijn. Odysseus wil hem meenemen *μάλισθ' ἐκούσιον λαβών* (vs. 617), wat ook nauwer in overeenstemming is met wat het orakel gebiedt, doch: *εἰ μὴ θέλοι δ', ἄκοντα*. Ernstiger nog is de tegenspraak met vs. 1296, waar T. v. Wilamowitz heelemaal zelfs niet op let: Odysseus' laatste woord, weliswaar vergeefs, maar toch zijn wil uitdrukkend:

*καὶ πέλας γ' ὄρᾳς
ὅς σ' ἐς τὰ Τροίας πεδί' ἀποστελῶ βίᾳ*

Het is onaanvaardbaar, telkens maar weer een wisselen van opvatting, dat nl. of de boog alléén of Philoctetes-met-den-boog voor Troje's val noodig zijn, aan te nemen. Philoctetes zelf geloofft natuurlijk wel, dat hij zonder boog wordt achtergelaten, en daarom gaat het alléén, èn voor Odysseus, die hoopt, dat hij tot inkeer zal komen èn voor het effect van de scène.

Ik kan dus niet meegaan met T. v. Wilamowitz' conclusie (p. 307): „es liegt auf der Hand, dass diese Szene (Philoctetes en het koor) jeden Sinn und alle Wirkung verlöre, wenn nicht innerhalb des Stückes Odysseus' Plan durchaus ernst zu nehmen war.”

Over de laatste scènes (van vs. 1218 af) zegt T. v. Wilamowitz niet veel: „Diese Szenen, denen an einfacher Natürlichkeit und wirklichem Leben bei Sophokles nichts zu vergleichen ist, bedürfen keiner eingehenden Betrachtung. Sie bieten keine Schwierigkeit, und ihre Wirkung muss jeder sofort empfinden” (p. 307). Desondanks merkt hij p. 308 op, dat het voor Neoptolemus, die immers komt, om zijn onrecht weer goed te maken en den boog terug te geven, het eenige natuurlijke zou zijn om, zoodra Philoctetes uit de grot komt, den boog terug te geven en om vergiffenis te vragen voor zijn bedrog. Dat Neoptolemus eerst nog tweemaal vraagt, of Philoctetes niet van gezindheid is veranderd, is dramatisch effectvol, maar psychologisch niet te verklaren

(p. 309). — Integendeel, meen ik; dit is het laatste, wat de eerzucht in Neoptolemus nog bewerkt.

Ten bewijze daarvoor, dat het waar is, wat hij gezegd heeft over 't Helenusorakel (cf. p. 304: „In bewusster Absicht hat <der Dichter> von vornherein die durch die Weissagung des Helenos in Wahrheit doch ganz deutlich gegebenen Voraussetzungen unklar und zweideutig gehalten und dann die Zweideutigkeit so oft es ihm bequem war, benutzt.” cf. ook p. 306), wijst hij er op, dat Neoptolemus, in tegenstelling met den emporos, het Helenusorakel nu volledig zegt (pp. 309, 310). — Veeleer moet men aannemen, dat doordat Philoctetes dezen gunstigen vorm van zijn gang naar Troje afwijst, nogmaals de aard van Philoctetes wordt aangetoond, in zijn onverbiddelijke verbittering jegens de Grieken.

EENIGE OPMERKINGEN OVER DE FIGUUR VAN PHILOCTETES

Mijn doel is, in de eerste plaats, aan de figuur van Philoctetes aan te toonen, dat Sophocles zijn belangrijke gestalten geschapen heeft, niet als veranderlijke, weinig of niet verinnerlijkte ledepoppen, doch als menschen, wier handelen door hun innerlijk, hun verleden en omstandigheden verantwoord is; die menschen zijn, doordat hij zich hun leven, lijden, denken voorgesteld, ingeleefd en zoo uitgebeeld heeft.

In hoeverre Sophocles ontleend heeft en oorspronkelijk is, valt niet uit te maken en is ook niet van het grootste gewicht ¹⁾. Zeker is het dat zijn Philoctetes, die, behalve als Heracles het gelast, blijft weigeren mee te gaan anders is dan die van het epos en van zijn voorgangers.

Laat ons eerst nagaan, wat wij over Philoctetes hooren, voordat hij zelf opkomt. Uit Odysseus' mond vernemen we van zijn lijden en zijn wild geroep (vs. 6; vss. 9—12: ἀγρίαις / κατεῖχ' αἰὲ πᾶν στρατόπεδον δυσφημίαις / βοῶν στενάζων.). Odysseus beeldt Philoctetes uit, zooals hij hem bijgebleven is, van tien jaar her. We hooren in het gesprek tusschen Odysseus en Neoptolemus van de woning, de legerstede, het huisraad, van zijn eenzaamheid en het lugubere détail van de voor zijn wond gebruikte lappen (vss. 26—40). Odysseus weet hem tot het uiterste verbitterd tegen zich (vss. 46, 47) en vreest hem wegens de magische kracht van den boog (vss. 75, 76, cf. 105); stelt hem zich halsstarrig voor (vs. 103). Het koor stelt Philoctetes direct als wantrouwig voor (vs. 136 πρὸς ἄνδρ' ὑπόπταν). De geduchtheid van Philoctetes is te hooren in Neoptolemus' woorden vs. 147, zijn ongeluk vs. 161.

---

¹⁾ Cf. de voortreffelijke passage over oorspronkelijkheid in Finsler, Homer. I. 1. p. 173.

Vss. 162—200 spreken het koor en Neoptolemus over Philoctetes' toestand. Neoptolemus spreekt vss. 162—168 van zijn beklagenswaardig levensonderhoud en het niet genezen van zijn kwaal. Het koor vss. 169—190 — de dichter laat het zich in Philoctetes' toestand inleven om dezen den toehoorders voor oogen te voeren — spreekt van zijn eenzaamheid, zijn ziekte, zijn gebrek (δύστανος, μόνος αἰεὶ, / νοσεῖ μὲν νόσον ἀγρίαν, / ἀλύει δ' ἐπὶ παντί τω/ χρείας ἴσταμένω vss. 172—175).

Vss. 176—183: reflexie over den ommekeer in Philoctetes' lot; vss. 183—190: het zich inleven in zijn toestand, zóó indringend, dat zijn desolatie ons direct voelbaar wordt gemaakt:

ἀ δ' ἀθυρόστομος
ἀχὼ τηλεφανῆς πικρᾶς
οἴμωγᾶς ὑπόκειται.

(Met de schrijnende directheid van deze voorstelling cf. vss. 687—690)¹⁾.

Vss. 190—200 spreekt Neoptolemus het religieuze standpunt uit, dat de rechtvaardiging inhoudt van Philoctetes' behandeling in het verleden en van de onderneming nu.

Vss. 202 sqq. beschrijft het koor den stap en het steunen, waarmee Philoctetes nadert.

Weer dringt het koor vss. 211—218 dieper in Philoctetes' lot door:

„Hij nadert, niet als een herder met een fluit” (een licht rhetorische, maar zich direct opdringende tegenstelling: het vredige, normale, bucolische tegenover den verwilderden vereenzaamden held, dien het hoort dichterbij komen) ἀλλ' ἢ που πταίων ὑπ' ἀνάγκας βοᾷ τηλωπὸν ἰωάν, ἦ ναὸς ἄξενον αὐγάζων ὄρμον· προβοᾷ γὰρ τι δεινόν²⁾.

Dat de dichter met de woorden van het koor niet slechts de veronderstellingen van het koor, maar werkelijk een aanduiding van Philoctetes' toestand wil geven, blijkt uit de aansluiting οὔτ' εὖορμον vs. 221 op vss. 217—218 ἄξενον / ὄρμον, en trouwens ook uit al wat Philoctetes verder zegt. Het beeld, dat de dichter voor zich ziet en uitbeeldt, is consequent en het innerlijk van den mensch omvattend.

¹⁾ De golfslag eentonig om den eenzame in het σχῆμα Σοφόκλειον: πῶς ποτε, πῶς ποτε.

²⁾ Aldus de mss.

Den eenzame is de στολή Ἑλλάδος van de vreemdelingen προσφιλεστάτη (vs. 224), hun Grieksch spreken hem een φίλτατον φώνημα (vs. 234).

Zich herinnerend, hoe hij uitgeworpen is door de Grieken om zijn ἄγριαι δυσφημῖαι (cf. Odysseus vss. 9—12) vraagt hij niet te schrikken voor hem den ἀπηγγιωμένον (vs. 226, cf. het koor vs. 172), en bijna met dezelfde woorden als het koor hem zich voorstelde (vs. 171), schildert hij zich: δύστηνον, μόνον, / ἔρημον ὧδε κἀφίλον¹⁾ καλούμενον (vss. 227, 228), terwijl hij het medelijden, dat het koor reeds bij voorbaat uit (vs. 169), inroept.

Niet slechts de belichaming van één sentiment is Philoctetes; tegenover den schoonen ephebe Neoptolemus is hij de verteederde oudere: τέκνον noemt hij hem reeds vs. 236 (en verder meestal zoo); vss. 246, 247 zijn bijna schertsend.

Dat Sophocles zich Philoctetes voorstelt als volledig mensch, d.w.z. den mensch van zijn tegenwoordigen toestand, plus, wat hij vroeger was en zijn herinneringen daaraan, geeft het koor reeds aan: vss. 180/181 οὗτος πρωτογόνων ἴσος / οἴκων, οὐδενὸς ὕστερος en begint, in wat Philoctetes zelf zegt, het eerst door te klinken in ἡμῖν (vs. 247), in de smart, dat hij zich, wegens Neoptolemus' antwoorden vss. 250 en 253 geheel vergeten waant en voorts in het heele, zoo hartstochtelijk gedane relaas van zijn ongeluk vss. 260—316: vs. 261: ὄδ' εἴμ' ἐγὼ σοι κεῖνος —

Hoe scherp, aan bepaalde adjectieven gebonden de voorstelling van zijn figuur voor den dichter is, blijkt uit het weer twee keer voorkomende gebruik van ἄγριος (vss. 265, 267). Weer noemt hij zich ἔρημον (vs. 265) (cf. ἔρημον vs. 471, μόνον vs. 470). — Een mensch met zijn bitterste herinneringen spreekt vss. 276, 277.

Hij geeft zijn toestand na het ontwaken, toen de schepen verdwenen waren, weer zooals het koor het zich voorstelde (vss. 276 sqq.):

vss. 280—282

ἄνδρα δ' οὐδέν' ἔντοπον
οὐχ ὅστις ἀρκέσειεν, οὐδ' ὅστις νόσου
κάμνοντι συλλάβοιτο

(cf. vss. 170, 171, en ook (Neoptolemus) vs. 168).

¹⁾ ἔρημον ὧδε κἀφίλον καλούμενον. „Alleen ben ik en zonder vriend gebleven” in Leopold's vertaling van Christine de Pisan.

Weer *μόνον* vs. 286 (cf. vs. 172).

Het schieten van de dieren met zijn pijlen, als behoorend tot het vast omlijnde beeld van Philoctetes, wordt reeds verondersteld door Neoptolemus (vs. 165) en dan door Philoctetes zelf herhaald (vs. 288) (cf. ook vs. 955).

Sophocles doet hem zijn ongeluk beschrijven vanuit zekere herinneringen, met pathetische *détails* (vss. 291—293 b.v.). Weer hooren wij, uit zijn eigen mond, van de eenzaamheid van het eiland (geen *ἄρμος*: vss. 302 sqq.; cf. het koor vs. 217).

Consequent komt telkens weer zijn wraakzuchtigheid tegen de Atriden en Odysseus tot uiting (vss. 275, 315, 320, 417 sq., 429 sq., 622 sqq., 628 sqq., b.v.).

Gretig is zijn vraag vs. 322:

ἦ γάρ τι καὶ σὺ τοῖς πανωλέθροισι ἔχεις
ἔχκλημη' Ἀτρείδαις, ὥστε θυμοῦσθαι παθῶν;

Kenschetsend voor hem is zijn pessimisme, na het vernemen van den dood zijner oude vrienden en het in leven blijven van zijn vijanden en de minderwaardigen (vss. 446—452), met als slot de aan de goden vertwijfelende aanklacht vss. 451, 452. Men vergelijkte de bitterheid vss. 497—499 en vs. 1020 (οὐ γὰρ οὐδὲν θεοὶ νέμουσιν ἡδὺ μοι). Nameloos is zijn verlangen weg te komen uit zijn eenzaamheid: vss. 468—506; vss. 473 (ἐν παρέργῳ θεοῦ με); 481—483, 485 vernedert de koning Philoctetes zich zelfs deswegen. Vss. 635, 637: *χωρῶμεν, ἴωμεν*. Hiermee in samenhang staat ook zijn begeerte Neoptolemus wat betreft zijn kwaal gerust te stellen: vss. 649, 650 (ὥστε πρᾶυνειν πάνυ), 733, 735, 738. —

De herinnering aan zijn vroeger leven lezen wij ook weer in de vragen naar zijn vroegere Grieksche vrienden en vijanden, in vs. 489, in het uitvoerige noemen van zijn woonplaats. (Nog eens het verlangen naar zijn vaderland vss. 1213—1216).

Hoogst opmerkelijk wegens hun levenswaarheid zijn de volgende feiten:

Vss. 493—494 hooren wij zijn moedeloze vrees, dat zijn vader reeds lang is gestorven, daar zijn vele pogingen om met diens hulp van Lemnos weg te komen vergeefs zijn gebleven; vs. 665 daarentegen denkt hij zich zijn vader levend, omdat hij er zeker van is terug te keeren; anders daarentegen vss. 1210 sqq., wanneer hij in de grootste wanhoop verkeert; doch vs. 1371 denkt hij

hem zich weer levend¹⁾. — Als hij zich uit zijn lijden verlost waant, beroemt hij zich op zijn groot uithoudingsvermogen (vss. 535—537).

Trouwens, ook objectief, wil de dichter hem als een groot dulder doen zien (vss. 682 sq., 689, 690); ook als een onschuldige (vss. 685, 686). (Op grond van deze verzen moet Friedländer's opvatting van de Philoctetesfiguur dan ook verworpen worden). In de onduldbaarheid van zijn lijden brengt Sophocles hem vss. 742 sqq. voor oogen (merk op, hoe volmaakt reëel Neoptolemus' jonge, onervaren woorden zijn, bij het zien van Philoctetes' aanval). Nog erger vss. 782—805; de smart op zijn hoogtepunt baant zich een uitweg in de vervloekingen tegen Odysseus en de Atriden (vss. 791—795); Sophocles doet hooren, dat hij dagelijks geweest is in den ergsten toestand, waarin een mensch kan wezen: in doodsverlangen:

vss. 797, 798 ὦ θάνατε θάνατε, πῶς αἰεὶ καλούμενος
οὕτω κατ' ἡμᾶρ, οὐ δύνᾳ μολεῖν ποτε.

Tijdens de handeling, die zich in zoo beperkten tijd voltrekt, doet de dichter ons herhaaldelijk een blik werpen in een afgrond van menschelijk lijden, dat al jaren duurt. —

Vs. 670 herinnert Philoctetes aan zijn weldaad aan Heracles, waarvoor hij diens boog kreeg; zoo vraagt hij (vss. 799—802) Neoptolemus, aan wien hij den boog heeft toevertrouwd, hem, zooals hij Heracles deed, te verbranden.

Weer is hier het verband met Philoctetes' verleden, een verband, dat ook op het eind van het stuk zoo gewichtig wordt. —

In symmetrie met zijn verbittering jegens Odysseus en de Atriden staat zijn vaak uitbundige dankbaarheid jegens Neoptolemus (vss. 530—532, 658, 662 sqq. — hier krijgt deze een beslissende werking voor het verloop van het stuk; Philoctetes' woorden, met pathos geladen als zij zijn, werken diep beschamend op Neoptolemus in — vss. 867 sqq.).

Wanneer (vss. 915 sqq.) Neoptolemus zijn ware bedoelingen heeft onthuld, wendt Philoctetes, in zijn vertrouwen op den jongen bedrogen, zich tot de eenige vertrouwde, die hij had: de hem omringende natuur (vss. 936 sqq.), waardoor Sophocles hem weer

¹⁾ Cf. Creusa in Eur. Ion, die vs. 950 denkt, dat haar kind dood is, terwijl ze het bij den aanvang van het stuk niet dacht.

terugschuift in zijn aard van verwilderde, eenzame (vs. 939 moet vooral niet worden geschrapd).

Onverzoenlijk is hij jegens Odysseus. Dat deze Zeus (drie keer genoemd) tot getuige aanroept (vss. 989, 990), heeft niet het minste effect op hem. Uiterste verbittering en zich vernederd voelen vs. 995 (ἡμᾶς μὲν ὡς δούλους σαφῶς / πατὴρ ἄρ' ἐξέφυσεν). De ergste aanvallen zijner ziekte deden hem wel den dood inroepen, doch een poging zich te pletter te slaan alleen na vs. 997, als Odysseus gezegd heeft, dat hij Troje moet gaan verwoesten. (Dit is volkomen in consequentie met wat hij vss. 628 sqq. heeft gezegd). (Dit verlangen in extremen vorm nog eens vss. 1207 sqq.).

De eenige genoegdoening voor zijn lijden ziet hij in den ondergang van zijn vijanden (vss. 1043, 1044). Consequent blijft hij in zijn verbittering. Vs. 1113 uit hij nog eens den wensch Odysseus zijn lot te zien ondergaan.

Schoon laat dan de dichter het conflict tusschen verbittering en het gevoel van onherstelbare vereenzaming zien, als het koor wil vertrekken:

Wanneer hij het koor vss. 1170 sqq. heftig verweten heeft hem naar Troje te hebben willen brengen en het koor (vs. 1176) daarop antwoordt: τὸδε γὰρ νοῶ κράτιστον, zegt hij bits: ἀπό νῦν με λείπεται ἤδη, wat het koor graag, ofschoon beleedigd, aanvaardt. Maar nauwelijks heeft het dit geuit, of hij smeekt het terug te komen. Als hij dan zelf gezegd heeft (vs. 1193):

οὔτοι νεμεσητὸν
ἀλύοντα χειμερίῳ
λύπῃ καὶ παρὰ νοῦν θροεῖν

(dit is een voorbeeld van het wankelen van Sophocles' helden in hun bijna bovenmenselijke besluiten, dat het algemeen-menselijke bewaart) en het koor daarop zegt: „ga dan nu, zooals wij het bevelen”, breekt hij wederom in vervloekingen uit en eindigt met een wapen te vragen, om er een eind aan te maken.

Onverminderd hooren we nog eens zijn verbittering tegen allen, ook tegen Neoptolemus in vss. 1280—1286.

Eenzelfde wankelen ¹⁾ als vss. 1193 sqq. bespeuren wij even in

¹⁾ Onjuist daarom H. E. Jäne, Die Funktion des Pathetischen im Aufbau sophokleischer und euripideischer Tragödien. diss. Kiel. 1929. p. 53: „Philoktetes wird nicht einmal schwankend in seiner Ablehnung.“

hem na Neoptolemus' dringend betoog vss. 1314—1347, doch zijn vrees zwak te zijn en zijn verbittering behouden de overhand. Tegenover Neoptolemus' hernieuwd aandringen hem naar Troje te volgen blijft hij onwrikbaar. Zijn eigen conclusie is eigenlijk vs. 1397: ἔα με πάσχειν ταῦθ' ἄπερ παθεῖν με δεῖ.

Zoo is Philoctetes voor de menschen en hun beroep op de goden op geen manier gezwicht.

EENIGE OPMERKINGEN OVER DE FIGUUR VAN NEOPTOLEMUS

Alvorens meer gedétailleerd de figuur van Neoptolemus op verschillende plaatsen na te gaan, wil ik eerst de aandacht vestigen op wat m.i. den sleutel tot het goed begrip van deze gestalte geeft. In den proloog overreedt Odysseus zijn tochtgenoot met list Philoctetes' vertrouwen te trachten te winnen en hem zoo den boog te ontvreemden. De weg, dien hij hem wijst, om dat doel te bereiken is het veinzen van haat tegen de Atriden en Odysseus. Na krachtig protest, omdat bedrog tegen zijn aard indruischt, zwicht Neoptolemus voor het vooruitzicht Troje te veroveren met hulp van Philoctetes en zijn pijlen, en doordat hij tenslotte min of meer Odysseus' ondergeschikte is. Door Neoptolemus' protest blijkt zijn innerlijke tegenstelling tot Odysseus en de Atriden. (Een tegenstelling was er ook tusschen Achilles en Agamemnon). Juist door die tegenstelling valt hem het bedrog, waardoor hij vijandschap jegens de Atriden en Odysseus moet veinzen, gemakkelijk. (In de scène met den emporos lijkt hij bijna boven de hem opgedragen rol uit te gaan). Men lette op het bijzondere raffinement, daarin gelegen, dat Neoptolemus, die Philoctetes' wapenen wil rooven, zich zijn sympathie weet te winnen, o.a. door het verhaal, dat hij van zijn wapens is beroofd! Maar door het contact met Philoctetes, door het medelijden met diens smarten en den smaad, dien door de Atriden aangedaan, komt de eigenlijke aard van Neoptolemus op den voorgrond, openbaart zich aan hemzelf de eigenlijke tegenstelling van zijn natuur tot die van Odysseus en de Atriden, ontwikkelt zich zijn geveinsde haat tegen Odysseus tot werkelijken haat tegen den verleider, kiest hij, na wankelen eerst, uiteindelijk onvoorwaardelijk Philoctetes' partij. Dat Neoptolemus dus zoo gemakkelijk de hem opgelegde rol kan spelen, is geen dramatische noodzaak in opper-

vlakkgigen zin, maar een feit, dat gegrond is in Neoptolemus' innerlijk wezen. Het bovengenoemde raffinement geeft den weg aan, volgens welken Sophocles hier begrepen wilde worden.

Beschouwen wij nu het optreden van en tegenover Neoptolemus wat nader. Wanneer Odysseus aan Neoptolemus het plan gaat ontvouwen, begint hij met een voorzichtige, voorbereidende inleiding, daar hij rekening houdt met Neoptolemus' karakter:

Vss. 52, 53 (niet alleen moet hij flink met het lichaam zijn)

ἀλλ' ἦν τι καινὸν ὦν πρὶν οὐκ ἀκήκοας

κλύης, ὑπουργεῖν, ὡς ὑπηρέτης πάρει.

(Tegelijk een herinnering aan Neoptolemus' verplichtingen).

Odysseus spreekt het uit (vss. 79, 80), hoe Neoptolemus' betere natuur is, maar hij weet ook, dat hij eerzuchtig is en speculeert daarop:

ἡδὺ γὰρ τι κτῆμα τῆς νίκης λαβεῖν. (cf. vss. 112 sqq.)

Hetzelfde als Odysseus vss. 79, 80, zegt vss. 86 sqq. Neoptolemus zelf en aan ὡς ὑπηρέτης πάρει beantwoordt vss. 94, 95 ¹⁾. Voor Neoptolemus' terughuiveren voor 't bedrog zie men vooral ook vss. 108 en 110.

Nog op een andere manier leeren we Neoptolemus in den proloog reeds kennen.

In tegenstelling met den eenigszins wreedten esprit, waarmee Odysseus Philoctetes' armzalige gebruiksvoorwerpen betitelt (vss. 32 en 37: τρυφή, θησαύρισμα), roept vss. 38, 39 Neoptolemus bij het zien van Philoctetes' etterlappen uit:

ἰὸς ἰὸς· καὶ ταῦτά γ' ἄλλα θάλπεται

ῥάκη, βαρείας του νοσηλείας πλέα.

Het is ondenkbaar, dat Sophocles Odysseus b.v. deze woorden in den mond zou hebben gegeven. Het zou verkeerd, of althans te globaal zijn nu te beweren: deze woorden dienen om te laten zien den jongen onervarene, die een kreet slaakt bij het zien van iets afschuwelijks. De dichter heeft Neoptolemus' gestalte in den geest en natuurlijkerwijze spreekt die gestalte de woorden, die bij hem passen.

In elk geval hooren wij er Neoptolemus' ontvankelijkheid uit. —

Vss. 100—114 maakt Neoptolemus alle denkbare en bij zijn

¹⁾ Neoptolemus' dienstbereidheid blijkt ook vs. 26 en 122.

aard passende tegenwerpingen, totdat vs. 115 geen tegenwerping meer toelaat.

In vs. 114 schemert de verontwaardiging van den teleurgestelden eerezuchtige door.

Vs. 116 is alleen begrijpelijk, als Neoptolemus' eerezucht voor den dichter tot zijn conceptie van Neoptolemus behoort.

Neoptolemus' ommekeer vss. 116, 118, 120 is begrijpelijk, — en wel alléén dan, — als men voor Sophocles postuleert, niet alleen de conceptie van gestalten, maar ook het inzicht in de inwerking van de eene op de andere; van het tijdelijk overheerschen door prikkeling van buiten af (zooals hier) of binnenuit, van een eigenschap (hier de eerezucht) over de rest van de ziel van een mensch: vs. 120: *πόησω, πᾶσαν αἰσχύνην ἀφείς.*

Voordat Philoctetes zich aan Neoptolemus heeft vertoond, voordat bij dezen het medelijden in de plaats is getreden van zijn begeerte Troje te veroveren met Philoctetes en hem door Odysseus' list mee te voeren, kan hij koel zeggen, wat hij vss. 190—200 zegt. (Op het eind van het stuk evenwel stoort Neoptolemus, naar wien toch uitgesproken de sympathie van Sophocles uitgaat, zich niet aan die goddelijke schikkingen, maar wil met Philoctetes mee naar huis gaan. Heracles' tusschenkomst doet dan wel de goddelijke wilsbesluiten en de traditioneele mythe in vervulling gaan, doch moeilijk kan men beweren, dat de voornaamste personen van het stuk anders dan uit menschelijke overwegingen handelen).

Van het eerste oogenblik aan, dat Philoctetes verschijnt, is de toon van zijn woorden zóó, dat Neoptolemus, gegeven zijn in den proloog reeds gebleken edele innerlijk, in hem, in plaats van een tegenpartij, een vriend moet gaan zien. Zijn eerste gewaardwording (evenals van het koor) bij het zien van den *ἀπηγριωμένος* is schrik, wat Philoctetes bemerkt (vs. 226), waarop hij onmiddellijk het medelijden inroept voor zich den *ἄφιλος*, „εἴπερ ὡς φίλοι προσήκετε” (vs. 229). De toehoorder moet Neoptolemus door deze woorden getroffen voelen. Reeds vs. 236 noemt Philoctetes Neoptolemus *τέκνον. τοιοῦδ'* (vs. 235) is met Jebb (anders dan Radermacher) op te vatten als: „not merely a Greek, but one of such gentle breeding as is announced by the stranger's mien and speech.” Belangrijk bovenal is Philoctetes' enthousiasme (vss.

242 sqq.), als hij hoort, dat hij Achilles' zoon voor zich heeft. Onloochenbaar dan ook is Neoptolemus' gedwongenheid vss. 239—241, 245 ¹⁾): de directe reactie op Philoctetes' pathos, van den jongen, die list in den zin en menschelijk gevoel in het hart heeft. Men vergelijkte vervolgens den éénen regel van Odysseus, waarin deze het aan land zetten van Philoctetes mededeelt (vs. 5) en hoe Philoctetes zelf dat aan Neoptolemus vertelt (vss. 268—284) en men bedenke, hoe Sophocles dat bedoeld moet hebben. Philoctetes' woorden zijn Neoptolemus diep in het hart gedrongen; werkelijke verontwaardiging tegen Odysseus en de Atriden maken hem zijn rede vss. 343—390 gemakkelijk. Waarmee ik natuurlijk heelemaal niet wil zeggen, dat die rede daarom minder een bedrogrede is! Aanwijzing daarvan is in vss. 389, 390 te vinden. (Opmerking verdient ook nog de door den dichter bedoelde, Neoptolemus onbewuste, amphibolie: οἱ δ' ἀκοσμοῦντες βροτῶν / διδασκάλων λόγοισι γίνονται κακοί vss. 387, 388, die door den dichter ook bedoeld zijn als slaande op Neoptolemus, cf. vs. 971) ²⁾).

De gedachte het bedrog te moeten volvoeren behoudt nog langen tijd bij Neoptolemus de overhand. Listig doet hij Philoctetes smeeken meegenomen te worden. Weloverlegd willigt hij dat verzoek slechts na aarzelen in. Philoctetes' roerende dankbaarheid, telkens weer geuit, is dan, zooals eerst het verhaal van zijn ongeluk, weer een prikkel voor Neoptolemus' geweten. In de emporoscène wordt Neoptolemus herinnerd aan zijn militairen plicht, maar leert ook nog eens Philoctetes' heftigen afkeer van de Grieken kennen.

In de daarop volgende scène zijn het Philoctetes' hartstochtelijk dankbare woorden (vs. 662 sqq.), die hem diep beschaamd maken en hem het schijnbaar onbeteekenende, in werkelijkheid alles zeggende vs. 673 in den mond geven ³⁾).

Bij Philoctetes' ziekteaanval zien wij hem dan jong, onhandig, ontsteld door het angstwekkend lijden, dat zich aan hem voordoet; vss. 755 en 760 komen hem uit het hart. Onder deze om-

¹⁾ Radermacher's opmerking is vrij dwaas.

²⁾ Een dergelijke amphibolie, t.o.v. Odysseus, gesproken door Neoptolemus, vs. 431, 432.

³⁾ Cf. S. K. Johnson. Notes on the Philoctetes of Sophocles. Cl. Rev. 1928. p. 55.

standigheden geeft Philoctetes hem den boog, hem smeekend dezen goed te bewaren. Neoptolemus antwoordt hem iets, wat hij naar de letter zal kunnen verantwoorden; vs. 776 reikt Philoctetes hem den boog over met de woorden: τὸν Φθόρον δὲ πρόσκυσον / μή σοι γενέσθαι πολύπον' αὐτά. Dit πολύπον' treft Neoptolemus juist in zijn gemoedstoestand van dat oogenblik en vanuit zijn steeds grooter wordende twijfel antwoordt hij vss. 779—781: „moge er voor ons beiden geen verdriet zijn en onze vaart voorspoedig wezen, waarheen ook maar de godheid het rechtvaardig keurt (δικαιοῖ) en de koers ons wordt gegeven.”

Steeds erger wordt Philoctetes' lijden (vss. 782—805, καί τι προσδοκῶ νέον 784). Midden in zijn vertwijfeling roept hij Neoptolemus en de zijnen toe niet te vluchten (vs. 789): Tijdens en na Philoctetes' woorden vss. 782—805 moet men zich Neoptolemus, ook zichtbaar, in klimmende verwarring en beklemming denken. Met de helderziendheid van den zieke bemerkt Philoctetes dat. Op zijn angstig aandringende vragen (vss. 804, 805, vooral de bacchius vs. 804) komt Neoptolemus' aarzelend antwoord vs. 806 (zonder eenige forceering zou men dit misschien zóó kunnen opvatten:

ἀλγῶ πάλαι δὴ . . . (het lijkt al dat Neoptolemus de simulatie wil opgeven), doch hij eindigt: τὰπὶ σοὶ στένων κακά).

De belofte, dat hij zal blijven, valt hem daarna gemakkelijk genoeg, evenals de dubbelzinnige verzekering vs. 812.

Philoctetes' derde aanval met het geweldige effect van het neervallen vss. 819—820 moet Neoptolemus' verwarring volledig maken.

Weifelend, wil Neoptolemus Philoctetes eerst rustig zijn slaap laten slapen (vs. 825). Voor wie aan Neoptolemus' innerlijke verwarring en uiterlijke weifeling mocht twijfelen, zijn de aansporingen van het koor (tusschen vss. 827 en 865) daar om de bedoeling van den dichter duidelijk te maken.

Vss. 839—842 houden een uitvlucht van Neoptolemus in. De laffe daad, den machteloze, bedrogen en onwetend, naar 't schip te laten dragen, kan hij niet over zich verkrijgen. —

Woorden van dankbaarheid zijn het weer, waarmee Philoctetes uit zijn slaap ontwaakt, die Neoptolemus direct in het geweten moeten treffen: εὐγενής γὰρ ἡ φύσις, καὶ εὐγενῶν, ὃ τέκνον, / ἡ σή (vss. 874, 875).

Als Philoctetes zich vs. 894 heeft opgericht, is het moment der beslissing onherroepelijk daar. Als Neoptolemus nu niets zegt, gaan zij naar het schip en is Philoctetes (zonder boog immers) in de macht der Grieken.

Zijn geestestoestand formuleert Neoptolemus dan treffend in vss. 902, 903:

ἅπαντα δυσχέρεια (= ἀπορία), τὴν αὐτοῦ φύσιν
ὅταν λιπῶν τις δρᾷ τὰ μὴ προσεικότα.

Dat niet nu pas, maar reeds lang, die geestelijke ἀπορία, die kwelling zich van hem heeft meester gemaakt, blijkt ten overvloede uit vss. 906, 913 (2 keer: τοῦτ' ἀνιῶμαι πάλαι) vs. 966. (Voor dit πάλαι cf. vs. 806).

Vs. 915 is het zware woord eruit: οὐδέν σε κρύψω.

Maar ook nu nog is hij weifelend tusschen zijn geweten, en zijn plicht als afgezant der Grieken en zijn eerzucht, en geeft den boog niet terug.

Beschaamd laat hij Philoctetes' razende en wanhopige woorden over zich heen gaan (cf. vs. 935: ἀλλ' ὡς μεθήσων μήποθ', ὃδ' ὄρᾳ πάλιν).

De indruk van Neoptolemus op Philoctetes is echter zóó geweest, dat Philoctetes gelooft aan diens betere ik: vs. 950 οὖν ἔτ' ἐν σαυτῷ (οὔ?) γενοῦ.

Cf. vss. 971, 972. Als Odysseus zich heeft vertoond is Philoctetes in die overtuiging gesterkt (vs. 1009 sqq.).

Philoctetes' woorden vss. 927—962 maken diepen indruk op Neoptolemus en we zien hem nog eens wankelend en moedeloos; hij lijkt den boog te zullen geven; dan springt Odysseus te voorschijn.

Neoptolemus, jong, ondergeschikt, is onder den indruk van Odysseus' optreden en gehoorzaamt hem vss. 1068, 1069, maar dat zijn gemoedstoestand ten opzichte van Philoctetes niet veranderd moet worden gedacht, blijkt, behalve uit Philoctetes' woorden vss. 1011, 1012, ook uit wat hij zelf vss. 1074 sqq. zegt. Hij trotseert het weekhartig te zullen genoemd worden door Odysseus.

De laatste consequentie van de ontwikkeling, die in zijn karakter lag en die het medelijden voor Philoctetes heeft opgeroepen, is in Neoptolemus voltrokken vss. 1222 sqq. Hij wil gaan goed-

maken: ὅσ' ἐξήμαρτον ἐν τῷ πρὶν χρόνῳ, de zonde, die hij begaan heeft, gehoorzaamend aan Odysseus en het heele leger.

Hij zegt, dat hij den boog wil teruggeven, en als Odysseus hem daarop vraagt, of hij waarheid of scherts spreekt, antwoordt hij vs. 1236 met de waarlijk goddelijke woorden: εἰ κερτόμησις ἐστὶ τᾶλθθῃ λέγειν.

Scherp karakteriseeren dan vss. 1245 en 1246, 1250 en 1251 Odysseus en Neoptolemus ten opzichte van elkaar. Tot werkelijke heroïek stijgt Neoptolemus vs. 1251: ξὺν τῷ δικαίῳ τὸν σὸν οὐ ταρβῶ φόβον.

Als Neoptolemus hem den boog gegeven heeft, concludeert Philoctetes vs. 1310:

τὴν φύσιν δ' ἔδειξας, ὦ τέκνον,
ἐξ ἧς ἐβλαστες, οὐχὶ Σισύφου πατρός,
ἀλλ' ἐξ Ἀχιλλέως . . . .

TYCHO VON WILAMOWITZ' BESCHOUWINGEN OVER SOPHOCLES' ELECTRA

Na gewezen te hebben op het voor Sophocles uitzonderlijke karakter van den proloog, zegt Tycho von Wilamowitz dat de onwaarschijnlijkheden te verklaren zijn uit het feit, dat de proloog uitsluitend dient om de twee groepen personen voor te stellen en als expositie (p. 166). „Aber Sophokles hat doch, wie mir scheint, die Form einer sachlich begründeten Unterhaltung zwischen den Personen, die gewiss hier nur Form sein konnte, nicht einmal so weit zu wahren gesucht, wie es möglich gewesen wäre. Auf die Aufforderung des Pädagogen, zu überlegen, teilt Orest gleich seinen fertigen Plan mit . . .” (Wel staat er vs. 16 βουλευτέον, maar in ξυνάπτειτον λόγοισι (vs. 21) steekt niet noodwendig „zu überlegen”. Het erbij denken van ἀλλήλοισιν is misschien ook niet noodig. συνάπτω kan ook zijn: den strijd aanbinden (Hdt. 4. 80). (συν)άπτω heeft bij Soph. steeds den dativus. ξυνάπτειτον λόγοισι = (m.i.) „Vangt aan uw voorstellen te zeggen”). „und legt ihn zwar v. 29 f. dem Alten zur Beurteilung vor, erhält und erwartet nachher aber nicht einmal ein Wort der Zustimmung, sodass man von einem Dialog im Grunde kaum reden kann” (p. 167). Eenige hoofdknikken van den paedagoog zijn m.i. voldoende. Wat had een tegenwerping b.v. van den paedagoog als resultaat kunnen hebben? Iets dergelijks als het gesprek tusschen Creon en Eteocles, Eur. Phoen. 710 sqq. Waarom dan vss. 29—31? Om Orestes' houding en verhouding tot den paedagoog nader aan te geven.

Zelfs het voor ons onwaarschijnlijkste in den proloog (aldus T. v. Wilamowitz), nl. dat de paedagoog na het gesprek niet onmiddellijk het paleis binnengaat, hetgeen gemakkelijk gemotiveerd had kunnen worden, wordt niet gemotiveerd, wat wijst op de weinige zorgvuldigheid door Soph. aan deze „dürftige” scène besteed. In de eerste plaats moet men m.i. bedenken, dat

het nog zeer vroeg in den ochtend is (vss. 18, 19), waardoor het heel natuurlijk lijkt dat de oude nog niet naar binnengaat. Maar bovendien gaat hij eerst mee het offer op Agamemnon's graf brengen (vss. 83—85). (Daar hij zoo'n belangrijke rol in de handeling heeft te vervullen, moet hij ook mee doen aan het offer). Van „wenig Sorgfalt” in de bewerking van het eerste deel van den proloog valt dus niet veel te bespeuren.

Van Electra's klacht (vs. 77), die naar Kaibel's meening de twee deelen van den proloog met elkaar verbindt, zegt T. v. Wilamowitz (p. 168): „was will er überhaupt mit dieser vorläufigen Berührung zwischen Orest und Elektra, die notwendig ohne jenes Ergebnis bleiben muss und an sich gewiss nicht besonders wirkungsvoll sein kann?” Hij wijst (p. 169, n. 1) Kaibel's opmerking af, dat dit woord Orestes zal bijblijven en zijn daadkracht zal versterken en oordeelt zelf over vs. 77 in dien zin, dat Sophocles, wiens belangrijkste vernieuwing het is, dat hij de herkenningsscène heeft opgeschoven, „das Zusammentreffen der Geschwister gleich im Anfang, das bei ihm an sich zu gar nichts führt, in der bewussten Absicht aus Aischylos übernommen hat, seine Abweichung hervorzuheben und dadurch das Interesse des Zuschauers von vornherein auf die Erkennung zu lenken, die er in den Mittelpunkt der Handlung rücken wollte.” Beide opmerkingen van Kaibel zijn m.i. niet dwaas; het is voorts eenvoudig negeeren van een artistiek indrukwekkende vondst, te beweren, dat deze roep (die reeds de omtrek is, waarin Sophocles zijn heele Electrafiguur geconcipeerd heeft) „an sich wenig wirkungsvoll” zou zijn.

In antwoord op wat T. v. Wilamowitz p. 169, n. 2, in aansluiting op een opmerking van U. von Wilamowitz (dat voor Electra de komst van het koor van zelf spreekt, in tegenspraak daarmee, dat het alleen maar tijdens de afwezigheid van Aegisthus met haar kan verkeer, waarnaar het koor dan nog eerst vraagt) zegt: „Der eigentliche Widerspruch liegt darin, dass Elektras Klage und auch die Entgegnungen des Chores (V. 123) ganz auf der Voraussetzung beruhen, dass Elektra jeden Tag mit ihren Klagen beginnt, während später, sowie die Frage nach Aigisth gefallen ist, immer die für die Handlung nötige Annahme gilt, dass er sie für gewöhnlich im Hause eingeschlossen hält.”, het

volgende: Electra uit haar klachten luid voor den ingang van het paleis. Als Aegisthus er was, gebeurde dat niet. Het koor bestaat uit vrouwen uit de stad, die natuurlijk van Electra's lijden verondersteld worden te weten en van haar veelvuldig klagen. (Dat de dichter dezen keer niet als den eenigen keer dat zij buitenshuis klaagt beschouwt, blijkt uit vs. 516); nu Electra bij uitzondering voor 't paleis verschijnt, komen zij naar haar toe (cf. de vrouwen in de Medea, die komen toelopen). Men kan uit vs. 123 onmogelijk de veronderstelling, die een tegenstrijdigheid zou geven, lezen, dat Electra elken dag voor het paleis haar klachten aanheft. —

Omtrent het beurtgezag in de parodos en de eerste woorden van het eerste epeisodion (vss. 251—253) merkt T. v. Wilamowitz op: „In diesem Gegeneinander verschiedener Stimmungen und Auffassungen fehlt naturgemäss ein klarer Fortschritt der Gedanken und ist ein eigentlicher Abschluss nicht zu erreichen, darum muss der Chor ganz unvermittelt mit den rein formelhaften Versen 251 sqq. abbrechen und so doch nur äusserlich zu der langen Rechtfertigungsrede Elektras überleiten” (p. 170). Bruhn's noot ad vs. 251, die in deze woorden van het koor een „nachträgliche” motiveering van zijn komst en een „freundliches Einlenken” ziet, wijst hij scherp af (v. 170 n. 1). Maar dat er geen eigenlijke „Abschluss” van het beurtgezag zou zijn, zou hij niet wagen te beweren, die de stijgende heftigheid voelt in Electra's woorden vss. 236—250, waarvan vooral de bijna donderende dochmiën vs. 244 imponent zijn; zoodat Bruhn's „einlenken” van het koor zoo dwaas niet lijkt: het koor zal als door deze laatste hartstochtelijkste woorden van Electra geïmponeerd moeten gedacht worden.

Over Electra's rede vss. 254—309 oordeelt T. v. Wilamowitz aldus: „Als reine Expositionsrede zeigt sie sich einmal in der Art, wie der Dichter Klytimestras Verhalten unter wörtlicher Anführung ihrer Schimpfreden schildert, wobei man gewiss nicht allzusehr daran denken darf, dass hier die Tochter über die Mutter spricht, und dann darin, dass der Chor, der hier doch eigentlich überzeugt werden soll, diese lange Auseinandersetzung ohne jede Antwort lässt” (p. 171). — Waarvan het koor eigenlijk overtuigd moet worden, is niet geheel duidelijk. Het is een explicatierede, geen overtuigingsrede. Dat het koor haar houding niet hoeft te

billijken, doch slechts te vergeven, zegt Electra in haar eerste trimeters zelf. In de deelname van het koor, direct en des te trefender ingeleid door de vraag (een vraag van iemand die als 't ware wil gaan complotteeren), of Aegisthus thuis is, ligt een zeer bevredigend antwoord. Waarmee ook de „verklaring” van het geen antwoord geven van het koor, die Kaibel geeft (nl. de komst van Chrysothemis) vervalt, welke T. v. Wilamowitz p. 171 n. 1 terecht bestrijdt.

Voor een goed deel is hiermee ook geantwoord op T. v. Wilamowitz p. 171: „Man hat hier eben wieder den Fall, dass der Dichter seinen für den Zuschauer bestimmten Mitteilungen kaum äusserlich die Form einer Unterhaltung zwischen den Personen gibt” (waarmee hij n. 2 de overeenkomstige scène in de Trach. vergelijkt). Geprotesteerd moet dan ook worden tegen het geheele betoog p. 172 tot p. 173 1ste alinea: „Noch seltsamer ist es, dass der Chor nun plötzlich fragt, ob Aegisth im Hause ist, dann, über dessen Abwesenheit beruhigt, nach langen Einleitungen sich nach den Nachrichten über Orest zu erkundigen wagt, und zuletzt, bis Chrysothemis Erscheinen das Gespräch unterbricht, Elektra über das Säumen des Bruders zu trösten sucht. . .” — Men moet zich indenken in den toestand van Electra en van het koor. Electra durft alles te zeggen, daar men in het paleis haar gezindheid toch kent. Het koor, dat weliswaar vss. 160 sqq. Orestes' komst als eventualiteit, en onwetend, dat Electra met hem in verbinding staat, vermeld heeft, is opmerkzaam op Electra's woorden vss. 304 sqq. (die in de dialoog-uiteenzetting inderdaad een herhaling zijn van vss. 164 sqq.), hoort dat er dus inderdaad sprake is van Orestes' komst, vat dit aan om Electra niet te troosten, maar aan te sporen goeden moed te houden. Doch dit duidelijk toonen van zijn gezindheid, laat het koor, uit vrees, voorafgaan door een vergewissing of zijn koning, Aegisthus, er werkelijk niet is (de „langen Einleitungen” beslaan welgeteld $2 \times 2 + \frac{1}{2}$ vers) en door een nadrukkelijk vragen, of Orestes werkelijk van plan is te komen. Electra's woorden desbetreffende vss. 303—306 waren trouwens niet overduidelijk: men kon er alleen haar verwachting van Orestes' komst uit afleiden. Vs. 319 spreekt ze zich pas ondubbelzinnig daaromtrent uit: $\phi\eta\sigma\tau\nu \gamma\epsilon$.

Verworpen moeten dus, naar mijn meening worden T. v. Wila-

mowitz' woorden (p. 172): „Es ist schon wenig wahrscheinlich dass dem Chor, der sich so lange mit Elektra unterhalten und in ihre Klagen und Verwünschungen eingestimmt hat, nun die Frage nach Orest so gefährlich scheint, aber diese Frage selbst ist völlig unbegreiflich.“ — Te voren ging het slechts om gezindheid, nu gaat het om een feit, dat Aegisthus leven en troon kan kosten. Het koor vermoedt het complot en laat zich inlichten. De vraag naar Orestes is niet onbegrijpelijk, als men er maar aan denkt dat het: „Orestes zegt, dat hij . . .” pas in vs. 319 wordt uitgesproken. (De p. 172 n. 1 besproken opvatting als zou de vraag naar Orestes er alleen zijn om de vraag naar Aegisthus' afwezigheid te steunen moet natuurlijk met T. v. Wilamowitz afgewezen worden).

Van een „seltsamer Widerspruch” in deze verzen is m.i. geen sprake en evenmin houd ik het voor juist, dat het spreken over Orestes hier vooral daarom plaats heeft, om den toeschouwer er aan te herinneren, dat Electra niet weet, dat hij er werkelijk reeds is. P. 173 1ste al. tot 174 1ste al. geeft T. v. Wilamowitz dan een beschouwing van wat de toeschouwer zich nu, op grond van de expositie van het stuk, over de verdere handeling kan denken ¹⁾. Daar Orestes er is, aldus ongeveer T. v. Wilamowitz, zal de toeschouwer den dood van Clytaemestra en Aegisthus vooruitzien. Hem zal opvallen het vooruitzenden van den paedagoog.

In de tweede helft van den proloog geeft Sophocles een heel ander beeld van Electra, dan Aeschylus gaf, en vooral haar woorden over Clytaemestra doen den toeschouwer voor haar partijnemen. Doordat de herkenning opgeschoven wordt, wordt de spanning van den toeschouwer in plaats van op het gelukken van de wraak in de eerste plaats op de herkenning van broeder en zuster gericht. Vooruit te verwachten is de komst van den paedagoog. Zullen we niet (aldus T. v. Wilamowitz) eerst er aan denken, hoe Orestes'

---

¹⁾ P. 173. n. 1 zegt hij over het te veronderstellen bodenverkeer tusschen Electra en Orestes: „Eine Erklärung des in diesem Zusammenhang ganz zwecklosen Botenverkehrs zwischen Orest und Elektra, dessen Seltsamkeit niemandem aufgefallen zu sein scheint, kann erst später versucht werden.” Onbegrijpelijk, wat hier voor onbegrijpelijks aan is, behalve voor wie, zooals T. v. Wilamowitz doet, de herkenning als het belangrijkste deel van de handeling beschouwt.

doodsbericht op Electra zal werken? „Den gegebenen Stoff, Orests Muttermord hat der Dichter für unser Interesse ganz in den Hintergrund geschoben und an ein in diesem Stoffe liegendes sittliches Problem kann bisher überhaupt niemand denken.“ — Alleen met deze laatste zinsnede kan men tot op zekere hoogte meegaan, tot op zekere hoogte, want Electra blijkt zich bewust van het onnatuurlijke in haar verhouding tot haar moeder, welke in zoo nauw verband staat met de op handen zijnde wraak. En wat het eerste deel van den geciteerden zin betreft: niet alleen in het eerste deel van den proloog, maar ook in de wisselzangen tusschen Electra en het koor is de wraakgedachte aanwezig; het vragen naar Orestes door het koor is, zooals we gezien hebben, er op gericht om Electra moed in te spreken door een: „de wraak is nabij” en ten overvloede wordt er vss. 320 en 322 door het koor op de wraak gezinspeeld (vs. 320: *πρᾶγμα' ἀνὴρ πράσσων μέγα*. vs. 322: *θάρασει, πέφυκεν ἐσθλός, ὥστ' ἀρκεῖν φίλοις*, waar men kan overwegen, of *ἀρκεῖν* niet wreken moet beteekenen).

Dan volgt de eerste Chrysothemiscène. Chrysothemis, aldus T. v. Wilamowitz (p. 174), wendt zich met haar verwijten zonder inleiding tot Electra, „und auch wer sich hier nicht an den Prolog der Antigone erinnert, muss doch lebhaft empfinden, wie sehr diesem Streite im Grunde die dramatische Notwendigkeit und darum auch eine eigentliche dramatische Wirkung fehlt.“ De tegenstelling tusschen de zusters in haar verhouding tot Clytaemestra en Aegisthus is immers al jaren dezelfde geweest, een bijzondere aanleiding voor haar strijd is er niet; daarom blijft deze zonder resultaat voor de handeling en verandert ook niets aan de verhouding tusschen de zusters onderling (T. v. Wilamowitz, p. 175). Deze opmerking gaat m.i. uit van een verkeerd aprioristisch begrip van „dramatisch”. Zelf noemt T. v. Wilamowitz (p. 174), zooals trouwens iedereen, Chrysothemis contrastfiguur tot Electra. Zij dient om de bijzonderheid van Electra's gestalte te doen uitkomen; zij is het dramatische middel om Electra's wezen begrijpelijk te maken ¹⁾.

Aegisthus' plan om Electra op te sluiten noemt T. v. Wilamo-

---

¹⁾ Terecht wijst Jäne op het sterke theatereffect: de glanzende prinses Chrysothemis tegenover de havelooze Electra (o. l. p. 11.).

witz een hulpmotief zonder beteekenis, alléén dienend om een werkelijke stichomythie te doen plaats vinden.

„Dass die Drohung mit dieser ebenfalls aus der Antigone entlehnten Strafe für die weitere Handlung ohne alle Folge bleibt, ist ja bekannt, schon in der Klytaimestraszene hat sie keine Geltung mehr und in der zweiten Chrysothemisszene muss sie völlig vergessen sein, denn sonst wäre Elektras Mordplan vor allem gerechtfertigt als das einzige Mittel, dem sicheren Tode zu entgehen.“

Tegenover dit alles wil ik de volgende punten stellen:

1°. Er is wel een bijzondere aanleiding voor Chrysothemis om als zij Electra volhardend in haar houding voor het paleis ziet klagen haar optreden te gispren: het plan van Aegisthus. Zoo doet Sophocles haar achteraf haar verwijten motiveeren: vss. 373, 374: οὐδ' ἂν ἐμνήσθην ποτέ, / εἰ μὴ κακὸν μέγιστον εἰς αὐτὴν ἰὸν / ἦκουσ'. . . .

2°. De straf zal aan haar voltrokken worden, wanneer Aegisthus terugkomt (vs. 386). Er is iets van een nagalm van Aegisthus' bedoelingen jegens Electra vss. 1445, 1446, wanneer hij ze, daar hij Orestes dood waant, niet meer denkt te hoeven vervullen.

3°. Het plan is geheim (vs. 378 wekt Chrysothemis den indruk, dat zij het ook slechts bij toeval en niet in finesses kent); Clytaemestra kan het dus niet zeggen en Electra verraadt natuurlijk niet, dat Chrysothemis het haar heeft gezegd.

4°. Bovendien bevat vs. 627 (door Clytaemestra gesproken): θράσους / τοῦδ' οὐκ ἀλύξεις, εὔτ' ἂν Αἰγισθοῦς μόλη) een toespeling op het plan.

5°. Misschien houdt ook vs. 657 een toespeling op het plan in. Blijkens de opmerking van den scholiast weifelde men over de beteekenis van dit vers; het scholion laat het alleen op den gewenschten dood van Orestes slaan en Bruhn teekent daar verder niets bij aan. Maar Dacier ¹⁾ teekent bij τὰ ἄλλα πάντα aan: „Comme la mort d'Oreste, et celle d'Electre.“ En Jebb: „her wishes concerning her foes.“

6°. Het zou tegen Electra's geestesadel indruischen dit plan

¹⁾ Terecht stelt M. Delcourt, Etude sur les traductions des Tragiques grecs et latins en France depuis la Renaissance, 1924. p. 162, de goede eigenschappen in het licht van: L'Oedipe-Roi et l'Electre, traduits par Dacier, 1692 (waaraan „Remarques“ toegevoegd zijn).

van haar verachte tegenstanders als motief aan te voeren om den moord te volbrengen.

7°. Vs. 820 slaat naar mijn meening op het plan terug.

8°. In het algemeen kan men zeggen, dat deze vondst de *καίρως*-positie van Electra toespitst, dus wel degelijk dramatische werking heeft.

Het is dan ook, naar mijn meening, de zaak op zijn kop zetten als T. v. Wilamowitz (p. 176) zegt, dat het motief van Electra's opsluiting alléén dient om aan Chrysothemis een standpunt te geven in den woordstrijd tusschen haar en Electra; het is een gezichtsbedrog, een op averechtsche associaties met de Antigone berustende opvatting te beweren, dat de toeschouwer het Electra dreigende gevaar niet ernstig kan opnemen¹⁾, daarom, omdat Chrysothemis het niet direct meedeelt, doch pas, wanneer de dichter het nieuwe motief noodig heeft. — „Ebensowenig kann auch Elektras Mut grossen Eindruck machen, die von vornherein überlegen und von der Mitteilung der Gefahr völlig unberührt, Chrysothemis höhnisch abweist, ohne dass man sieht, worauf sich ihr Trotz gründet, und schon mit v. 393 den Wortwechsel ganz ins Allgemeine zieht.“ — Op den aard en de daaruit voortvloeiende handelwijze van Electra berust haar trots. Haar houding is slechts een consequentie van het beeld, dat de dichter reeds van haar voor ons heeft geschapen. Juist dat zij, overigens van vs. 395 af, den woordentwist op het algemeene plan overbrengt, is een bewijs van de grootheid, die de dichter uit haar wil doen spreken.

P. 176 n. 2 polemiseert T. v. Wilamowitz tegen Kaibel's opvatting, dat het dreigement Aegisthus' wreedheid en Electra's moed moet toonen en n. 1 tegen Kaibel's opvatting van vs. 385 als een uiting van schrik. Met n. 1 stem ik in; er is in vs. 385 eer hoon dan schrik te hooren; stel tegenover n. 2 T. v. Wilamowitz' eigen opvatting (p. 177): „diese Mitteilung soll nur den Streit der Schwestern ermöglichen, in dem Elektras Verhalten gegen die Gewalthaber durch den Kontrast noch deutlicher hervorgehoben

¹⁾ Voortreffelijk hierover Weinstock, o. l. p. 17: „Die Wendung aber bewirkt nur das Eine: Elektras Charakter auch vor der Todesdrohung zu bewahren.“

Hij spreekt van de: „tödliche Ernst dieser neuen Lage.“

wird." Eigenlijk is het verschil tusschen de opvattingen van T. v. Wilamowitz en Kaibel niet zoo treffend, alleen heeft de eerste willekeurig Electra als persoon, als gestalte, die voelt en reageert, uitgesloten.

Onbegrijpelijk is dan de zin (p. 177): „Die Auseinandersetzung zwischen den Schwestern ist so sehr ohne Ergebnis, dass noch eine lange ruhige Unterhaltung folgen kann." Vss. 402—403 is de episode over Aegisthus' dreigement duidelijk geëindigd, waarop de, wat betreft Electra althans, allerminst rustige episode over den droom volgt. (Zie speciaal Electra's opgewonden vragen vss. 407, 409, 411). T. v. Wilamowitz zegt (p. 177 n. 1) in verband hiermee geen bevredigende verklaring te kunnen vinden voor vss. 428—430. De overlevering geeft deze verzen aan Electra, maar Triclinius reeds, en Jebb, steunend op Hermann (en ieder-een, met gewrongen verklaringen ¹⁾) geeft hen aan Chrysothemis.

Als men let op het opgewonden hoopvatten van Electra bij het hooren van Clytaemestra's droom, is het misschien niet dwaas de overlevering te handhaven, waarbij μηδ' ἀβουλία πεσεῖν dan een aanhalen van Chrysothemis' woorden (vs. 398) tegen haar zelf is. Chrysothemis' ἀβουλία is in Electra's oogen dan gelijk aan het κακῶς φρονεῖν van vs. 345. Jebb teekent bij vs. 428 ἐγγενῶν aan: „The phrase of Electra, θεοὶ πατρῶιοι (vs. 411) — recalling the memory of her father — would be less fitting for Chrysothemis." Men kan zich afvragen, of het gebruik van ἐγγενῶν hier ter plaatse niet evenzeer onpassend is voor Chrysothemis, als het passend is voor Electra: zie wat zij verder zegt (vss. 432—434). —

De eigenlijke beteekenis van Clytaemestra's droom (aldus T. v. Wilamowitz, p. 177) — een requisiet overgenomen uit Aeschylus — is verloren gegaan. De eenige werking is het doen opleven van de hoop op wraak bij het koor en Electra, doch slechts als momenteele stemming. Van vs. 411 heet het (p. 178) „setzt im Grunde die Kenntniss der Choephoren voraus". (Het δειῖμα (vs. 410), dat Clytaemestra ondervond, is echter voor Electra's hatende ziel reden tot vreugde genoeg, om vs. 411 te rechtvaardigen).

„Schon in der nächsten Szene mit Klytaimestra ist von dem

¹⁾ Weinstock noch Reinhardt, Sophokles, 1934, geven verklaringen van de passage.

schwachen Hoffnungszeichen keine Rede mehr. Vor allem aber steht ja bei Sophokles zunächst statt der Heimkehr die Nachricht vom Tode Orests bevor, sodass in seiner Handlung ein solches Vorzeichen, auch wenn es wirklich stark auf Elektra wirkte, immer mindestens überflüssig ist." In de eerste plaats is hier tegen te zeggen, dat het koor in zijn overtuiging, dat de gerechte straf zal volgen, door den droom versterkt is, blijktens het eerste stasimon (vss. 479, 480: ὑπεστὶ μοι θάρσος /, ἄδυπνόνων κλύουσαν ἀρτίως ὄνειράτων). Ten onrechte maakt T. v. Wilamowitz zich p. 179 van deze met klem gezongen woorden, waarvan de epode in haar korte, geslachten bestrijkende verzen Sophocles' aspect van de Atridensage uitspreekt, met de volgende woorden af: „dem Liede, das ebenfalls nur die im allgemeinen durch den Stoff nahe gelegten Gedanken ohne die Absicht einer besonderen Wirkung in fast konventioneller Weise ausdrückt."

Voorts valt het niet te loochenen, dat Electra met groote beslithheid tegen Clytaemestra optreedt in de volgende scène en Kaibel's opmerking, dat Electra door het voorteeken kracht heeft gekregen, is zeer aannemelijk. T. v. Wilamowitz (p. 178 n. 1) bestrijdt dit op grond daarvan, dat er in deze scène van het voorteeken geen sprake meer is. Maar Electra zou Chrysothemis gecompromitteerd hebben, door tegen Clytaemestra er over te gaan spreken. (Bovendien, in welke herhalingen zou de dichter noodwendig zijn vervallen). Ten slotte treedt Clytaemestra naar buiten om tot Apollo haar gebed te verrichten, welke handeling gemotiveerd is door haar droomgezicht (dat zij trouwens noemt vss. 644 sqq.).

T. v. Wilamowitz is eenvoudig verblind door zijn opvatting, dat ook den dichter hier voortdurend niets anders voor den geest staat dan het op handen zijnde doodsbericht. „Auch die Vereitelung des von Klytaimestra befohlenen Opfers ist an sich gewiss nicht so wichtig, dass sie um ihrer selbst willen als Erfolg Elektras dem Zuschauer mitgeteilt werden müsste, und welche Bedeutung hat sie im Zusammenhang der Handlung? Kaibel sucht sie im Psychologischen; aber ist uns der Charakter der Chrysothemis wirklich so interessant und schwer verständlich, dass ihre Schwäche und Gutherzigkeit auch noch durch diese ängstliche Fügsamkeit gegen Elektra illustriert werden muss?"

Als Chrysothemis het offer bracht, zou zij tot de tegenpartij behooren. Men moet dit beschouwen als een verder aangeven van de lijnen van Chrysothemis' gestalte, die juist hierdoor leven krijgt, evenzeer als door haar woorden in het derde epeisodion (vss. 871 sqq.). Hoe groot de liefde was, waarmee Sophocles zijn Chrysothemis-figuur schiep, blijkt wel het duidelijkst uit de geïnspireerde, bijna lyrische (in modernen zin) woorden, waarmee ze hier opkomt. Natuurlijk is deze gestalte zóó gemaakt, dat zij past in het kader van de mythe, zooals Sophocles die zich wil denken. —

Deze scène, besluit T. v. Wilamowitz (p. 179), is „im Grunde noch eine Fortsetzung der Exposition, ohne dass für die Handlung irgendein Fortschritt erreicht wird.“ Dit geldt alleen maar als men, met T. v. Wilamowitz, de herkenning als de eigenlijke handeling wil aanzien.

Omtrent de scène tusschen Electra en Clytaemestra, begint T. v. Wilamowitz (p. 179) op te merken, dat de toeschouwer waarschijnlijk niet zal trachten te raden, waarom Clytaemestra naar buiten komt. Naar mijn meening is de reden van het naar buiten treden van deze, wier droomgezicht men vernomen heeft, met dienaressen, die offergerei dragen, voor een Grieksch publiek erg doorzichtig. Opvallender noemt hij (p. 180) het dan, dat elke voorbereiding en motiveering van dezen redetwist ontbreekt. „Daraus sieht man, . . . dass es Sophokles nicht einmal so geringer Mühe wert war, den Wortkampf in eine bestimmte Situation hineinzustellen, dass er gar keinen Anstoss daran nahm, den Anfang der Szene so ohne alle Verbindung und Einleitung gewissermassen in der Luft hängen zu lassen“ (p. 180, 181).

Hij bestrijdt de opvatting als zou Clytaemestra door de angst wegens den droom bevangen zijn en daarom voor zichzelf en voor Electra zich trachten te verdedigen. Hij bestrijdt Vahlen's en Parmentier's opvatting, als zou de vrees voor de openbare meening een grondtrek van Clytaemestra's karakter zijn (p. 181, n. 1).

Men is er in het voorafgaande herhaaldelijk van op de hoogte gebracht, dat Electra's klagen buiten het paleis tegen den wil van de heerschers is. Men verwacht niet anders dan een onmiddellijk verwijten van Clytaemestra; de aanstoot die er voor haar in Elec-

tra's aanwezigheid voor het paleis ligt is wel degelijk in de vss. 516—520 duidelijk naar voren gebracht. (Het tegenovergestelde meent T. v. Wilamowitz p. 180).

Vs. 636 zegt Clytaemestra zelf, dat zij onder den indruk is van de droombeelden; om zich van deze te reinigen treedt zij naar buiten. Is het denkbaar, dat daarover van te voren iets door haar zelf, tot een ander dan tot Apollo, zou gezegd zijn? Men moet de scène tusschen Clytaemestra en Electra opvatten als een dramatisch raccourci van haar gewone verhouding, waarbij wellicht de feitelijkheden niet realistisch gemotiveerd zijn als in een naturalistisch tooneelstuk, maar waarvan de draagkracht wel berust op de zeer reëel gedachte verhouding van de in haar recht staande triompheerende dochter en de schuldbevuste, beangstigde Clytaemestra, die zich tegen elkaar uitspreken, beiden onder den invloed van het droomgezicht. Clytaemestra's direct zich verdedigen, voordat ze aangevallen wordt, behoort tot het dieper wezen van Clytaemestra, zooals Sophocles dat ziet. Ziet men zoo ook niet de eenheid van conceptie van Clytaemestra in deze scène: ze komt naar buiten om een offer te brengen om den droom voor zich gunstig te maken, een zoenoffer, want ze is bevreesd; bevreesd, is zij ook van den wensch vervuld zich te rechtvaardigen. Zij is het die begint te spreken over Agamemnon's vermoording, in soms (vs. 526) bijna hysterische bewoordingen, want zij is het, die het droombeeld heeft gehad.

Electra (aldus T. v. Wilamowitz p. 182) verslaat haar moeder geheel in den redetwist; zij laat zich steeds meer gaan „in steigender Leidenschaft, deren Heftigkeit sogar der Chor tadelt.” P. 183 n. 1 bestrijdt T. v. Wilamowitz Kaibel, die de woorden van het koor, vss. 610, 611, op Clytaemestra doet slaan; hij is het hierin eens met Parmentier (ofschoon deze in deze scène het zwaartepunt van het stuk ziet; terecht ook, naar T. v. Wilamowitz' oordeel wijst Parmentier op het krasse en harde, dat Electra zegt; dit tegen Kaibel, die „vornehme Keuschheit” in Electra's woorden vindt).

Het is de moeite waard bij de interpretatie van vss. 610, 611 even te blijven stilstaan. Reeds de scholiast kent beide opvattingen, maar verklaart ook: „ὄρω μένος πνέουσιν τὴν παῖδα· εἰ δὲ σὺν δίκῃ αὐτῇ τοῦτο τὸ μένος σύνεστι, τούτου φροντίδα οὐκέτι ὄρω γινομένην

ὕπο τινος". εὐσχημόνως δὲ ἐς τὴν Κλυταιμνήστραν τὸν λόγον ἀποτείνουσιν. Dacier, die vertaalt: „Je vois la Princesse en fureur, et l'on ne considère pas si sa fureur est juste," volgt dus deze ongetwijfeld scherpzinnige verklaring van den scholiast.

Bruhn en Jebb betrekken de woorden geheel op Electra (Jebb: „whether she has justice on her side, of that I no longer see any regard (on her part).") Bellermann zegt: het koor spreekt onduidelijk uit vrees voor de koningin, maar Clytaemestra betreft het op zichzelf. Groeneboom meent: „Gelijk uit vs. 612 blijkt, zijn deze woorden gericht tot Clytaemestra." De gewrongen verklaring, die Bruhn van vs. 612 moet geven (terwijl hij Nauck's δ' ἐμοί i.pl.v. δέ μοι overneemt) is een bezwaar tegen zijn opvatting van vss. 610 en 611. Ik ben dan ook van meening, dat de verzen geheel op Clytaemestra betrekking hebben, wat een contra-indicatie is tegen de vaak geuite meening, dat het koor elk vast standpunt mist. (Waarbij men niet, zooals Errandonea, in de tegenovergestelde fout hoeft te vervallen, dat het koor in de Electra de eenige standvastige persoonlijkheid is). —

Als men (aldus T. v. Wilamowitz p. 183) de scène opvat als de rechtvaardiging van den moedermoord, en daarmee als het centrale punt van het stuk, dan is de redetwist „fast anstössig" te noemen. „Wenn der Zuschauer sein Urteil und seine Parteinahme dadurch bestimmen lassen sollte, wie sich hier Klytaimestra Elektra gegenüber zeigt, ruhig, massvoll und beinahe entgegenkommend, ganz anders als diese sie vorher dem Chore geschildert hat, müsste er nicht beinahe an der Wahrheit jener Erzählungen zweifeln, und jedenfalls in seiner Sympathie für Elektra schwankend werden, die hier ohne jeden Anlass der Mutter so unehrerbietig und gehässig entgegentritt?" (p. 184).

Ik antwoord hierop, dat vss. 516—518 allerminst „ruhig" zijn, evenmin vs. 526 met het herhaalde ἐξ ἐμοῦ; krenkend is vs. 530: πατήρ οὗτος σός; vol wrevel vs. 534 δίδαξον δὴ με; kan men vs. 551 „entgegenkommend" noemen? Daarentegen is vss. 552—555 Electra tegemoetkomend (zonder twijfel, de tegemoetkomendheid van wie zich de meerdere weet), waarop Clytaemestra inbindt.

In haar betoog begint Electra's verontwaardiging te koken, wat de schoonheid ervan uitmaakt. Bij vss. 585 sqq. zal Clytae-

mestra teekenen van niet betoemde woede geven, waarop de woorden van het koor terugslaan.

Men moet er ook op letten (in verband met T. v. Wilamowitz' woorden), hoe goed Electra's woorden vss. 287 sqq. overeenkomen met Clytaemestra's verwijten aan haar vss. 525 sqq. en met de woorden van Clytaemestra's gebed.

Ik kan dus geenszins meegaan met T. v. Wilamowitz' conclusies pp. 184, 185, dat Sophocles heelemaal niet in deze scène een eigenlijke uitbeelding van Clytaemestra heeft willen geven, noch een voor ons oordeel beslissende afrekening tusschen Electra en Clytaemestra, dat Clytaemestra op zichzelf den dichter geheel onverschillig is, dat zij zich, zonder dat wij vernemen, wat haar daartoe drijft, eerst zoo handig mogelijk moet verdedigen, zich vervolgens zóó moet gedragen, dat het tot een woordenstrijd komt, opdat dan de triumph van Electra zoo volledig mogelijk zij. „Dass diese massvolle Duldsamkeit (van Clytaemestra!) im Grunde wenig zu ihrem eigentlichen Wesen stimmt, wird der Zuschauer gar nicht bemerken, denn er wird über ihr Verhalten überhaupt nicht weiter nachdenken” (p. 185).

Deze „massvolle Duldsamkeit” is alléén eenigszins te vinden in vss. 556 en 557, die een reactie zijn op Electra's ongewone ἦν ἐφῆς μοι (vs. 554; cf. vss. 519, 520 οὐδὲν ἐντρέπη / ἐμοῦ γε). — „das Interesse ist ganz einseitig auf Elektra konzentriert.” Maar, aldus T. v. Wilamowitz, het is niet het psychologische of moreele probleem, dat in haar tegenstelling tot haar moeder zou kunnen liggen, wat de dichter wil uitbeelden, maar alleen Electra's zege over haar tegenstandster. Zeer kenmerkend voor T. v. Wilamowitz' standpunt desbetreffende is zijn opmerking (p. 185 n. 1) naar aanleiding van Bruhn's noot ad vss. 616 ff. Ten onrechte, zegt hij, verklaart Bruhn οὐκ ἐμοὶ προσεικότα met: „Eigentlich sieht solches Verhalten ihr nicht ähnlich” en hij verklaart προσεικότα door wat „sich passt”. Daarmee brengt hij iets wat Electra over haar eigen wezen zegt over in een onpersoonlijke sfeer. Doch men vergelijkte Phil. vss. 902, 903. Op het kritieke moment zegt Neoptolemus daar:

ἅπαντα δυσχέρεια, τὴν αὐτοῦ φύσιν
ὅταν λιπῶν τις δρᾷ τὰ μὴ προσεικότα,

waar Jebb terecht aantee kent: „such things as do not befit him”;

deze passage is een sterke steun voor Bruhn's opvatting en voor de meening, dat de dichter zijn personen ziet als individualiteiten, bij wie zekere handelingen passen of niet passen. —

Met T. v. Wilamowitz' slotconclusie (p. 186) over deze scène, waarin hij zegt, dat Sophocles met deze scène uitsluitend den indruk van triumph van Electra over Clytaemestra heeft willen wekken als contrast tot de uitwerking van het bericht van Orestes' dood, kan ik dus allerminst meegaan.

Na Clytaemestra's gebed (aldus T. v. Wilamowitz p. 186) volgt onmiddellijk de schijnbare vervulling van haar wenschen door het bericht van Orestes' dood. „Als eine scheinbare Erfüllung von Klytaimestras Gebet kann aber die Botschaft vom Tode Orests nur wirken, wenn sie der Zuschauer ganz aus dem Sinne der Personen des Stückes auffasst und gar nicht an seine eigene bessere Kenntnis denkt, dass es sich in Wahrheit hier um einen Betrug handelt, der den Untergang der Mörder herbeiführen soll.” Dit is m.i. opdringen van de opvatting, dat Orestes' fictieve dood en de herkenningsscène de hoofdzaak van het stuk vormen. Terecht protesteert Jäne, die overigens zeer ver met T. v. Wilamowitz meegaat, tegen diens gedachte, dat ook de toeschouwer en wel met de bedoeling van den dichter door de lange boderede wordt beetgenomen (o. l. p. 19). Overal (aldus Jäne), moet juist de gedachte van den toeschouwer zijn: „aber er ist ja gar nicht tot”! Jäne betoogt nog verder, dat de situatie, waarbij de toeschouwer het leed op het tooneel als ongegrond ziet, tot de vaste situaties van de tragedie behoort; hij noemt dat effect, niet onaardig, „omgekeerde tragische ironie” (pp. 20, 21). (Webster¹) spreekt bij situaties, waarbij de toeschouwer meer weet, dan de personen, doordat hij door de preparaties ingelicht is, van: „driedimensionale compositie”, waarin Sophocles een meester is).

(Niet meer echter kan ik met Jäne meegaan, als hij zegt, dat de uitvoerigheid van het bodebericht zijn ontstaan eenvoudig te danken heeft aan den epischen vorm van dit vaste bestanddeel van de oude tragedie, zonder dat hierbij er op gelet wordt, dat het bericht hier bedacht is.)

---

¹) T. B. L. Webster. Preparation and motivation in Greek Tragedy. Cl. Rev. 1933, pp. 117-124.

De toeschouwer blijft zeer goed weten, dat Orestes leeft en blijft zich dat ook bewust, al zal misschien — als bij elk verhaal, waarnaar men luistert — iets van de illusie van Orestes' dood over hem vaardig worden.

„Die ausführliche Erzählung von dem jammervollen Tode des Sohnes muss doch auch bei der Mutter einige Teilnahme erwecken, die freilich, ganz anders/als bei Aischylos, auf die erstaunten und enttäuschten Fragen des Boten, schnell genug nach der gezwungenen Selbstrechtfertigung, von der unverhohlenen Freude verdrängt wird, nun endlich Ruhe zu haben.“ (T. v. Wilamowitz pp. 187, 188.) P. 188 n. 1 bestrijdt hij, hierin met Kaibel, Bruhn ad vs. 766, als zou Clytaemestra huichelen en citeert instemmend Jebb's woorden: „the poet is true to nature in blending some touch of maternal grief with her sense of gain.“ (Opmerkelijk hoezeer Dacier's opmerking met die van Jebb overeenstemt: „Cet endroit me paroît admirable, Sophocle avoit bien veu qu'il choqueroit trop ouvertement la Nature, s'il faisoit Clytemnestre assez endurcie pour apprendre la mort tragique de son fils, sans donner aucune marque de compassion . . .“). Bruhn gelooft vooral aan huichelen van Clytaemestra wegens haar vreugde vs. 675 (τί φής, τί φής . . .). T. v. Wilamowitz zegt hierop nog: „Der Zuschauer kann gar nicht daran denken, an ihrer Aufrichtigkeit zu zweifeln, denn durch nichts legt ihm der Dichter diese Auffassung nahe, und gerade in Elektras abschliessender Rede an den Chor V. 804 ff., von der Bruhn sagt, „„Elektra weist auf die Heuchelei der Mutter hin““, dürfte allerdings, wie schon Kaibel bemerkt, ein solcher Hinweis unmöglich fehlen.“ —

De opvattingen zijn erg verdeeld over de vraag, of Clytaemestra's smartopwelling gehuicheld is of niet. Friedländer, Weinstock (p. 21), Sheppard¹⁾ (voor wien het feit dat Clytaemestra zich even moeder voelt juist een rechtvaardiging van 't bodeverhaal is, p. 86) scharen zich aan den kant van Jebb. Schmid daarentegen verklaart p. 392 n. 7 met nadruk: „Das Fehlen aller mütterlichen Gefühle und die innere Freude, die sie aber nicht zeigen darf, deckt Kl. 770 f. mit einer Sentenz zu.“ (Anders Weinstock p. 21: maar zoo moet men, zegt Schmid, Aesch. Choeph. 691 opvatten).

¹⁾ J. T. Sheppard. The Tragedy of Electra, according to Sophocles. Classic. Quart. 12. 1918. pp. 80—88.

Howald verklaart p. 115 met zijn gewone heftigheid, dat Clytaemestra's woorden bij Orestes' doodsbericht „natürlich pure Heuchelei" zijn („sie sind als das gekennzeichnet durch ihre Konventionalität, vgl. besonders den Vers 805 [und später 1344]; das ist kein Muttergefühl"). Ik beken, dat het mij zeer moeilijk valt hier een meening met innerlijke zekerheid te poneeren; toch waag ik nog enkele opmerkingen over vss. 766—768 en 770—771 te maken:

1°. Is het te gewaagd een sophistischen inslag te hooren in vss. 766—768:

πότερον εὐτυχῆ, ἢ δεινὰ μὲν, κέρδη δέ;

Met een dergelijke opvatting is goed in overeenstemming, wat Eug. Wolf¹⁾ (p. 21) over vs. 770 zegt: „Wir haben . . . bei den Begründungssentenzen auch solche gefunden, die in verdächtiger Lage Anwendung fanden. Etwas Analoges ist es, wenn jemand zu einer affektvollen Erlebnissentenz seine Zuflucht nimmt infolge eines Mangels an individuellem Gefühlsausdruck." Zoo'n geval ziet hij in vss. 770—71 en vergelijkt daarmee treffend Aesch. Ag. vs. 264 (p. 22 n. 1).

2°. Zijn vss. 770—771 niet een hoon in den mond van haar, die pas de schrikkelijke bede tot Apollo, zij het in bedekte termen heeft uitgesproken?

3°. In elk geval moet men Bruhn ad vss. 804—822 gelijk geven: „Elektra weist auf die Heuchelei der Mutter hin."

De verzen van den paedagoog 769 en 772 moeten aldus worden begrepen:

Het is noodzakelijk, dat men zich bewust blijft, dat Orestes' dood, dat de bode van Phanoteus een fictie is. De paedagoog is en voelt zich op dit moment ook de paedagoog (anders T. v. Wilamowitz p. 187 n. 1). Hij begrijpt, dat wat zij zegt, zoo al niet huichelarij, dan toch conventie is, wil vooral (d.w.z. de dichter wil vooral) het accent leggen op haar wreedheid en brengt haar door deze verzen, waarvan vooral het tweede diep-tragisch op te vatten is, tot reële uitlatingen terug (van vs. 772 is immers dit de zin: „we dachten een groote vreugde te bereiden en groot loon te ontvangen, door u den dood van uw zoon te berichten; was onze komst dus blijkens uw woorden tevergeefs?").

¹⁾ Sentenz und Reflexion bei Sophokles, 1910.

Kan men er niet toe besluiten Clytaemestra hier geheel te laten huichelen, dan maakt dit toch voor de beteekenis van de scène geen groot verschil uit. Want in elk geval is dit gevoel van zijn moeder te zijn dan toch als oppervlakkig en weinig gewicht in de schaal leggend voorgesteld. Waarom het den dichter te doen is, en waarop Electra vss. 804—807 met alle heftigheid wijst, is het aantonen van Clytaemestra's haat en verhardheid. Het verhaal van den paedagoog — Orestes' heerlijkheid en afschuwelijke dood breeduit verteld — is in de eerste plaats zóó opgezet, om Clytaemestra's weinig of niet reageeren daarop in het licht te stellen. Clytaemestra's eerste reactie op het vernemen van Orestes' dood is die van vreugde. Dan vraagt ze naar den aard van zijn sterven, en vindt, na dit zoo vreeselijk als mogelijk geschilderde einde, slechts overlegde woorden. Zij had (zie vs. 805) moeten δεινῶς δακρῦσαι en ἐπιχωκῦσαι, zij is ἐγγελῶσα φροῦδος. De bode had Clytaemestra δυσχερής, niet ἡδύς moeten zijn (cf. vs. 929). De moord op deze verwordene is begrijpelijk.

Na wat reeds gezegd is, is het duidelijk, dat ik met T. v. Wilamowitz' opvatting van deze scène, zooals zij pp. 189 sqq. geformuleerd is, niet kan meegaan: „Die Neuerung des Sophokles, die Nachricht vom Tode Orestes geradezu als Freudenbotschaft bringen zu lassen, was doch von der Fiktion einer Sendung des Phanoteus nicht gerade wahrscheinlich war, erklärt sich ja ohne weiteres aus der Absicht, den Gegensatz zwischen Mutter und Tochter, den Zusammenbruch aller Hoffnungen Elektras durch Klytaimestras unverhüllten Triumph zum stärksten Eindruck zu bringen und zeigt also auch, wie sehr Sophokles vor allem auf eine einfache und einheitliche dramatische Wirkung ausgeht.” Positief onjuist is de zinsnede „was” t/m „wahrscheinlich war”. Op grond van vss. 45—46 is het juist natuurlijk dat door Phanoteus (μέγιστος δορυζένων) de dood van Orestes als vreugdeboodschap wordt bericht.

Natuurlijk bestrijd ik niet, dat het bodeverhaal Electra in diepe verslagenheid brengt en Clytaemestra tot een gevoel van triumph, maar zoo het effect al „einheitlich” is, „einfach” is het allerminst. — Het eenige natuurlijke in de „werkelijke” situatie van den paedagoog zou zijn een korte mededeeling (aldus T. v. Wilamowitz); een pronkrede, een effectstuk op zichzelf is, ondanks Voltaire en Parmentier, niet aan te nemen.

De eenige goede weg, de bedoelingen van den dichter te begrijpen, is de scène zuiver van het standpunt van den toeschouwer uit te begrijpen. Voor den toeschouwer, die aan de ware situatie denkt is de breed-opgezette vertelling van den verkleeden paedagoog onmogelijk. De dichter wil met zijn uitwerking van het bodebericht bewerken, dat de toeschouwer de werkelijkheid vergeet en evenzoo onder den indruk is als Electra (aldus T. v. Wilamowitz pp. 189—191).

Ook ik geloof niet in de opvatting van Voltaire, ofschoon zij beter is dan die van T. v. Wilamowitz. Ik meen, dat in het kader van de Grieksche tragedie het lange verhaal het eenig natuurlijke is. Gebeurtenissen, die niet op het tooneel voorvallen, plegen, als zij belangrijk zijn, door uitvoerige bodeverhalen meegedeeld te worden, kristalliseering van zooals het in de Grieksche werkelijkheid toeging. Om aan Clytaemestra het bericht betrouwbaar te maken, om aan den toeschouwer het bedrog aannemelijk te doen zijn, is de gewone methode onontbeerlijk ¹⁾. Tegelijkertijd wordt hierdoor het geweldige dramatische effect verkregen, dat aan Electra en Clytaemestra tegelijkertijd de dood van den verbeiden broeder en den gevreesden wreker beschreven wordt. In hoogen zin is de rede dus dramatisch ²⁾. Die dramatiek wordt nog verhoogd, omdat de paedagoog uitgebeeld is, terwijl hij zich zijn dubbelzinnige rol bewust blijft. Men hoort dat in vs. 680, misschien in vs. 689, zeker in vss. 693—695, waar met opzet zoo uitvoerig Agamemnon wordt genoemd, misschien in vs. 735.

Niet overeenkomstig de feiten acht ik dus T. v. Wilamowitz' bewering, p. 192 n. 1: „Vorbedingung für die Erreichung des Zweckes ist, dass der Pädagoge selbst den Zuschauer in keiner Weise an die Unwirklichkeit der Fiktion und seine wahre Absicht erinnert. Eine solche Haltung des falschen Boten aber war für Sophokles' Technik von vornherein das Gegebene.”

Ofschoon niet met T. v. Wilamowitz van oordeel zijnde, dat Chrysothemis' mededeeling in de „tweede Chrysothemiscène” geheel zonder resultaat voor de handeling is, ben ik het met hem

¹⁾ Hierin ga ik mee met Schmid, o. l. p. 393. n. 1.

²⁾ Met nadruk wordt dat ook geconstateerd door Sheppard, o. l. pp. 85, 86.

eens, dat zij niet een onzekerheid of een wisseling en verscheidenheid van stemmingen bij Electra te weeg brengt (pp. 193, 194). Maar geheel verkeerd is, wat hij dan verder pp. 194, 195 betoogt, er van uitgaande, dat de toeschouwer in den ban moet blijven van de fictie der vorige scène: dat Chrysothemis den toeschouwer als een „törichtes Kind” moet toeschijnen, „das in leichtherziger Freude mit leeren Vermutungen spielt und der Wirklichkeit gegenüber sofort seine Träume fahren lassen und sich Elektras Erklärung des Fundes fügen mag” (p. 194; hierbij n. 1, waarin hij opmerkt dat de onderlegde toeschouwer over de onmogelijkheid van Electra's vermoeden vss. 932, 933 niet zal nadenken; op zichzelf vind ik, ondanks Kaibel en Bruhn, wiens noot inderdaad een voorbeeld is van verkeerde psychologische verklaringwijze, dat dit vermoeden van Electra door den dichter zeer afdoende gevonden is). Hier en in wat hij verder p. 195 zegt, vergeet T. v. Wilamowitz op te merken de schoonheid der tragische ironie, dat hier degene, die moreel gelijk heeft, de werkelijkheid niet kent, en de moreel zwakke, 't eerst deze werkelijkheid heeft. Juist door Chrysothemis' mededeeling over de haarlok wordt den toeschouwer de werkelijkheid tot bewustzijn gebracht; juist hierdoor wordt de tragische onwetendheid van Electra geaccentueerd.

Er is (dit tegen T. v. Wilamowitz p. 196 n. 1) wèl sprake van invloed op Electra door Chrysothemis' optreden. De vreugde van deze over de (vermeende, inderdaad werkelijke) komst van Orestes, vooral haar op wraak zinspelende woorden vs. 919 en nog meer haar oprechte droefenis over Orestes' dood, doen Electra uit haar verslagenheid opleven en een oogenblik denken, dat Chrysothemis haar zal willen helpen.

Vss. 1017—1018 toch houden meer verbitterde teleurstelling in dan de strikte waarheid en uit vs. 1019 klinkt consequente desperaatheid. Des dichters bedoeling met deze scène is dus alleen goed te begrijpen, als men zijn personen als figuren ziet, die hij wil uitbeelden: Chrysothemis, die moed vat, als ze denkt dat Orestes nabij is, doch terugdeinst voor de daad, Electra, die, ondanks haar aanvankelijke verslagenheid, juist tegen deze wankeelmoedige in, zich het onmogelijk schijnende voorneemt; uit vs. 1049 blijkt bovendien, hoezeer Electra, diep in haar hart, voortdurend zinnend op de wraak gebleven is. Ongegrond acht ik

daarom de meening, dat de toeschouwer van de werkelijkheid van de vinding, dat Electra zich voorneemt zelf de daad te volbrengen, niet overtuigd raakt; ongegrond ook de zinsnede: „Für unsere Ansprüche ist es zunächst auffällig, dass wir gar nicht erfahren, wie denn Elektra zu diesem Entschlusse gekommen ist” (p. 196).

Typisch voor T. v. Wilamowitz' beschouwingwijze van deze scène is voorts het volgende: „Es liegt eben in der Technik des Sophokles, dass er Elektras neuen Plan, sowie er ihn braucht, einfach als etwas schon Vorhandenes und Feststehendes einführt. Es besteht sogar eine gewisse Unklarheit in den Voraussetzungen ihres Planes. Im Anfang wirbt sie so angelegentlich um Chrysothemis' Beistand und legt die Entscheidung so nachdrücklich in ihre Hand (V. 938 f., 954 und besonders 986 ff.), dass es den Anschein hat, als machte sie die Möglichkeit der Ausführung ganz von der Teilnahme der Schwester abhängig, während sie hinterher die Ablehnung erwartet hat und von vornherein entschlossen ist, die Tat allein zu vollbringen.” Hoe los van het leven, hoe geabstraheerd van elke elementaire psychologie is deze opmerking! Men stelle zich voor, dat Electra de wankelmoedige Chrysothemis er toe wil brengen haar bij te staan tot het ontzaglijke plan en dat ze van te voren zou zeggen, dat zij het plan eigenlijk ook wel zonder de hulp van gene kan volbrengen. Men roept iemand's hulp in door het voor te stellen, alsof van zijn steun het welslagen van de onderneming afhangt. Stuit men dan op een weigering, dan zegt men verbitterde woorden, zooals Electra vss. 1017, 1018. — Een eigenlijk verschil met Antigone kan ik wat dit betreft niet zien, zooals T. v. Wilamowitz dat ziet (p. 197).

Een onoverkomelijken aanstoot vindt hij daarin gelegen, dat men aan de volvoering van Electra's moordplan niet kan gelooven (want „hier — in tegenstelling met in de Antigone — wissen wir eben, dass es nie geschehen wird”; dit gaat tegen T. v. Wilamowitz' eigen opvatting in, dat men van den toeschouwer moet uitgaan: de toeschouwer, die volgens T. v. Wilamowitz met Electra in den ban van 't geloof in Orestes' dood is, weet dat heelemaal niet!). Er was, zegt hij, om dat geloof te bewerken, een nauwkeurige beschrijving van het plan noodig geweest (p. 198). Maar Sophocles, aldus T. v. Wilamowitz p. 199, kon zijn heldin niet

toonen, terwijl zij een listig moordplan bedacht en zijn bewuste bedoeling Electra's plan niet tot dramatische werkelijkheid te laten komen, blijkt het best daaruit, dat zij alleen van moord op Aegisthus en niet ook op Clytaemestra spreekt. In n. 1 protesteert hij tegen Kaibel, die meent, dat Electra werkelijk bedoelt alleen Aegisthus te vermoorden, ondanks vs. 1080, en tegen Parmentier en Bruhn, die het alleen noemen van Aegisthus als „habileté oratoire” opvatten. Wat het laatste betreft, ik geloof dat men hier met Parmentier moet meegaan, alleen met deze restrictie, dat Electra ook werkelijk niet van plan gedacht moet worden met Chrysothemis Clytaemestra te vermoorden, daar ze immers medewerking daartoe van Chrysothemis in 't minst niet kan verwachten. Het gevaarvolle is de onderneming tegen Aegisthus. Het belang iets groots met z'n tweeën te ondernemen is den Grieken uit Homerus ingeprent (Il. X. 224).

Het plan en Chrysothemis' weigering zijn aanleiding tot de stichomythie, die T. v. Wilamowitz (p. 198) een „Wortgefecht” noemt „in dem, mehr noch als sonst bei Sophokles, über den spitzen Wechselreden der reale Anlass fast ganz verschwindet” (p. 198). Maar juist die stichomythie doet gelooven in de onwrikbare bedoelingen van Electra, doet haar absoluut-gezinden aard eens te meer en onverzoenlijk uitkomen tegenover Chrysothemis' gewoon menschenlijke opvattingen. —

In wat p. 200 gezegd wordt blijkt duidelijk de tegenspraak, waartoe zijn opvattingen T. v. Wilamowitz leiden. Men ziet hier hoe hij door zijn theorie, dat de toeschouwer werkelijk moet gelooven, met Electra, aan Orestes' dood en aan den anderen kant niet zal gelooven aan de werkelijkheid van Electra's voornemen, den moord te volbrengen, omdat Orestes, die niet dood is, toch terugkeert, in flagrante tegenspraak met zichzelf komt.

Pp. 201 en 202 komt T. v. Wilamowitz te spreken over het koorlied 1058—1098, in verband ook met de disticha van het koor vss. 990 sq. en 1015 sq.; in deze nl. heeft het koor zich „ganz ausdrücklich” aan Chrysothemis' kant geschaard (p. 201 n. 1 betuigt hij zijn instemming met Bruhn, betreffende vss. 990—991, tegen Kaibel (die dit „umdeutet” in neutralen zin), maar niet, zegt hij, zijn zij het „übliche farblose Distichon” (Bruhn)). Deze ommekeer van het koor kan niet psychologisch verklaard wor-

den, maar toont alleen maar „wie unpersönlich und ohne eigenes Leben” het koor in dit stuk is gehouden. Opmerkelijk zijn voorts twee dingen in het koorlied (aldus T. v. Wilamowitz p. 202): 1°. wordt er van de vermoording der διδύμα Ἐρινός gesproken (vs. 1080), terwijl Electra alleen van Aegisthus sprak; 2°. spreekt het koor slechts „ganz allgemein von dem Heldenmut Elektras, um der Rache willen des eigenen Lebens nicht achten zu wollen, und wünscht auch keineswegs etwa ihrem Mordplan Gelingen, sondern wieder nur im allgemeinen ihr ein glückliches freies Leben.” Hiertegen het volgende: Uit wat het koor in het koorlied zegt, ziet men zijn betreuren van de breuk tusschen de beide zusters. Ik kan in vss. 990, 991 slechts een raad tot matiging lezen in het conflict, dat het koor ziet aankomen. Het absolute in Electra's standpunt kan het koor wel bewonderen achteraf, als de beslissing is gevallen, maar tevoren vreest het koor het conflict; vandaar vss. 1015, 1016. Van een gezindheidswisseling is m.i. eigenlijk geen sprake. Wat vs. 1080 betreft: ook zonder dat men er zijn toevlucht toe hoeft te nemen te zeggen, dat het koor de „habileté oratoire” van Electra begrepen heeft, spreekt het vanzelf, dat de moord op Aegisthus alleen toch den val van Clytaemestra zou meebrengen. Het onder 2° genoemde is wegens de heele strekking van het koorlied niet juist en speciaal wegens vss. 1090 sqq.: Ζῶης μοι καθύπερθεν / χερὶ πλοῦτῳ τε τῶν ἐχθρῶν, ἔσον / νῦν ὑπόχειρ ναίεις, waar χερὶ toch zeker op daden van geweld zinspeelt.

Om goed te doen uitkomen, dat het koorlied juist heelemaal geen bevestiging inhoudt van T. v. Wilamowitz' meening, dat Electra's moordplan niet als „werkelijk” moet beschouwd worden, wilde ik er hier nog even bij blijven stilstaan. De vss. 1058—1070 zijn letterlijk aldus weer te geven: „Waarom, ziende dat de zoo wijze vogels boven zorgen voor de voeding van hen, van wie zij gesproten zijn en van wie zij voordeel hebben genoten, voldoen wij dit niet gelijkelijk? Doch bij Zeus' bliksem, en de hemelsche Themis, niet lang zullen . . . ἀπόνητοι blijven. O Phama, die onder de aarde klinkt voor de stervelingen, roep voor mij naar beneden de jammerlijke mare aan de Atriden, die beneden zijn, brengend een <konde van> smaad, die niet door reidans wordt gevierd.” De 1ste pers. pl. τελοῦμεν wordt overal opgevat als een algemeen spreken over de menschen, dat eigenlijk bedoeld is tegen Chryso-

themis. Ik geloof, dat men wel degelijk hierin te hooren heeft, dat het koor, dat zich bewust is, met Chrysothemis, in de vorige scène tegenover het hoogere δίκαιον van Electra te kort geschoten te zijn, zijn eigen en Chrysothemis' zwakheid veroordeelt, om daarna des te meer Electra's absolute standpunt te prijzen. Bij den scholiast, bij Groeneboom en bij anderen vindt men de opvatting, dat ἀπόνητοι 1065 op Clytaemestra en Aegisthus slaat. Jebb wijst deze opvatting nadrukkelijk van de hand („the context clearly excludes this”). De zware ontkenning (οὐ τὰν Διὸς ἀστραπὰν καὶ τὰν οὐρανίαν Θέμιν) zou eerder aan de moordenaars en de hen achterhalende wrake (van Electra) kunnen doen denken. (Door zijn bede tot de gestorven Atriden neemt het koor actief deel aan den wil van Electra). ἀπόνητοι wordt altijd opgevat als ἀ-πονη-τοι, waarbij men Hdt. 2. 14. vergelijkt. Alleen in de vertaling van Boutens blijkt het opgevat te zijn als ἀπ-ονητοι (dus actief gebruik van het adj. verb.), ofschoon hij het wel bij de 1ste persoon denkt. ἀπ-ονητοι zou bij Clytaemestra en Aegisthus uitnemend passen, want vss. 209—212 zijn over hen gezegd (door Electra): οἷς θεὸς ὁ μέγας Ὀλύμπιος / ποίνιμα πάθεα παθεῖν πόροι, / μηδέ ποτ' ἀγλαΐας ἀποναίατο / τοιάδ' ἀνύσαντες ἔργα. Dat Aegisthus en Clytaemestra niet met nadruk genoemd worden, is voor het koor zeer begrijpelijk. Slaat ἀπόνητοι inderdaad op de moordenaars, dan is dit een zeer sprekend bewijs ervoor, dat Electra's plan au sérieux moet worden genomen.

Dan volgt de herkenningsscène; „in der üblichen umständlichen Weise, die man nur nicht jedesmal wieder versuchen sollte, psychologisch zu motivieren, fragt Orest nach Aegisth und / bittet dann eine der Frauen, die er vor dem Hause trifft, ihre Ankunft drinnen zu melden” (T. v. Wilamowitz pp. 202, 203). Daarbij p. 202 n. 1: „Bis zu Elektras Klagerede finde ich kein Wort Orests, das man anders deuten könnte, als dass er einfach, was für Sophokles das Selbstverständliche ist, in der ruhigen Haltung eines unbeteiligten und teilnahmlösen Boten des Strophios spricht.” —

Wanneer men zich de primaire beteekenis van Orestes' komst voor oogen houdt — de wraakneming — begint men met in vs. 1099 reeds die onmiskenbare volheid te hooren, die het vers meer doet beteekenen dan wat er letterlijk genomen in staat. Hetzelfde hoort men (natuurlijk alleen van 's dichters bedoeling uit) in het

antwoord van het koor vs. 1100 en dan in vs. 1101 met de veelzeggende prolepsis *Ἀγισθον*. Behalve de voor het koor begrijpelijke „letterlijke” beteekenis heeft men hier óók in te hooren *Ἀγισθον ἱστορῶ πάλαι*, waardoor *πάλαι* ook beter gerechtvaardigd is dan door Bruhn's, terecht door T. v. Wilamowitz gehekeld, aantekening. (Een dergelijke veelzeggende prolepsis staat O. T. vs. 767, waar men *δέδοικ' ἑμαυτόν*, behalve in het zinsverband, ook daarbuiten moet hooren). In vs. 1104 spreekt Orestes van: *ἡμῶν ποθεινὴν παρουσίαν*. Hier moet Bruhn's opvatting, die in *ποθεινὴν* ook het verlangen van Electra en Orestes hoort, de voorkeur verdienen boven die van T. v. Wilamowitz. Persoonlijk voel ik nog meer voor een andere verklaring: *ποθεινός* wordt o.a. speciaal gezegd van kinderen ten opzichte van ouders. De *παρουσία* van Orestes' asch is *ποθεινὴ* aan Clytaemestra, terwijl Orestes zelf *ποθεινός* moest zijn, maar het tegendeel is. Er schuilt een hoonende ironie in *ποθεινὴν*, daar in werkelijkheid Orestes zelf komt. Of men echter, met Bruhn, achter *κοινόπου*n iets meer moet zoeken dan een gewoon poëtisch epitheton, valt te betwijfelen.

Onbegrijpelijk is (in p. 202 n. 1): „Orests erste Worte sind allerdings für den Chor unverständlich, aber ebenso Elektras erste Frage V. 1108 f. für Orest.” Wat er voor onbegrijpelijks in Electra's vraag ligt, is niet in te zien. Of Orestes haar nu herkend heeft of niet (met T. v. Wilamowitz geloof ik, dat hij haar nog niet herkend heeft, maar niet ben ik van oordeel, dat vs. 1105 aan Orestes voorbij gaat), Orestes heeft zelf den paedagoog vooruitgestuurd en kan dus begrijpen, welke *φήμη* Electra bedoelt, maar hij blijft slechts in zijn rol van bode van Strophius, als hij veinst niets af te weten van een *φήμη*, die hem is voorafgegaan. Terecht protesteert T. v. Wilamowitz tegen Kaibel's „zartfühlend” bij *τινες* vs. 1107; wel moet m.i. hierin een soort dubbele bedoeling gehoord worden: het is niet het natuurlijkste woord voor een bode. Dat *κληδών* (vs. 1110) ook omen zou zijn (Bruhn), moet met T. v. Wilamowitz bestreden worden. Onbegrijpelijk daarentegen is, naar aanleiding van vss. 1113, 1114, T. v. Wilamowitz' opmerking: „hier sieht man . . . dass seine Meldung danach formuliert ist dass Elektra die Tatsache seines Todes schon weiss so wenig das von Orest aus verständlich ist.” — Op zichzelf laten deze twee verzen, ook voor wie nog niets vernomen heeft van Orestes' dood

aan duidelijkheid niets te wenschen over en bovendien zou het van Orestes uit zeer begrijpelijk zijn te veronderstellen, dat de vrouwen met wie hij spreekt dien dood reeds weten.

Vs. 1105 noemt T. v. Wilamowitz (p. 204) alleen voor den toeschouwer bestemd, maar voor Orestes en voor alle personen van het stuk „einfach sinnlos”. — Afgezien nog van de mogelijkheid, dat ἄγχιστον in de eerste plaats letterlijk-plaatselijk moet worden opgevat (wat ik voor heel goed mogelijk houd), moet men bedenken, dat ἄγχιστον ook de naast-staande tot Clytaemestra is; pas in de laatste plaats (met door den dichter gewilde amphibolie) moet er aan gedacht worden, dat zij inderdaad ook ἄγχιστον is tot den bode. Voorts natuurlijk is zij dat ook tot den vermeenden doode; dat het koor begrijpt, wat de twee met de urn beteekenen, spreekt toch waarlijk na het bericht van den paedagoog vanzelf.

Volgens T. v. Wilamowitz heeft de herkenning niet plaats vóór vs. 1171 ¹⁾, waar het koor den naam Ἠλέκτρα uitspreekt. Kaibel neemt aan, dat Orestes van te voren weet, wie Electra is en Jebb en Bruhn, dat hij haar vs. 1105 herkent.

Met Kaibel en Bruhn kan ik niet meegaan, maar dat ook T. v. Wilamowitz' opvatting te simplistisch is, hoop ik te kunnen aantonen. In vs. 1110 hoort Bruhn een zekere barschheid: „durch sie will Orest sein Gefühl bemeistern”. De barschheid is te hooren, maar Bruhn's motiveering is m.i. onjuist; Orestes heeft Electra nog niet herkend. Aan de eenigszins weezinwekkende vrouw, die hem nadert, antwoordt hij, nog niets begrijpend, misschien beangstigd, stroef. Ontegenzeggelijk is τὴν σὴν niet vriendelijk.

Vss. 1113 en 1114 zijn neutraal, vss. 1117, 1118 zijn werkelijk vriendelijk. Dat er iemand is, die om zijn vermeenden dood bekommerd is, treft hem; vs. 1121 brengt hem dicht bij de waarheid; vs. 1123 toont zijn onverholten ontroering: δόθ' ἤτις ἐστί. Alleen de nabijheid van het koor (hij houdt den geest gericht op de uitoefening van de wraak, het slagen van zijn opzet) weerhoudt hem van nadere explicaties: cf. vs. 1203, waar dat eigenlijk duidelijk te lezen staat. (Dit tegen T. v. Wilamowitz p. 204.

¹⁾ Cf. W. Schadewaldt. Monolog u. Selbstgespräch. p. 60. n. 1.: Het begrip van de herkenningsscène werd door T. v. Wilamowitz mogelijk gemaakt door 't onwederlegbare bewijs, dat Orestes de zuster pas na haar eerste groote rede herkend heeft.

Vss. 1123—1125 is Orestes reeds in groote verwarring; het is niet „recht unwahrscheinlich”, dat Orestes niet vraagt, wie dan die vrouw is.)

Bij de eerste woorden van Electra's klacht moet Orestes' twijfel, die door haar uiterlijk gewekt werd, verdwenen zijn. Dat de dichter vs. 1171 het koor, met onmiskkenbare opzettelijkheid, Electra bij den naam doet noemen, is niet, zooals T. v. Wilamowitz p. 206 meent: „um den Zuschauer unbedingt deutlich zu machen, dass jetzt Orest Elektra erkannt haben soll”, maar om de magische kracht van dien naam op Orestes te laten inwerken. Ofschoon hij Electra nu natuurlijk allang heeft herkend, moet men hem zien sidderen bij het noemen van dien geliefden naam.

Het naderen tot de herkenning valt dus tusschen vss. 1105—1125; onmiddellijk daarna wordt zijn nader-tasten bevestigd: οὐκέτι in vs. 1175 is veelzeggend.

Het οἴμοι τάλαινα' van vs. 1108, οὐ γὼ τάλαινα vs. 1115, wekken in Orestes de herinnering aan den kreet, dien hij het eerst hoorde, toen hij bij het paleis kwam en hij vermoedde dat het Electra was die riep. Terwijl toen die eerste kreet hem direct de waarheid deed vermoeden en de paedagoog zeide, dat het een dienaar zou zijn, vermoedt hij nu eerst, bij het zien, in de havelooze een dienaar, maar wordt snel van zijn dwaling teruggebracht.

Als T. v. Wilamowitz dus p. 205 n. 1 zegt: „wenn Orest irgendwann und wie während dieser Szene merken sollte, dass Elektra vor ihm steht, müsste dieser Moment dem Zuschauer notwendig so bezeichnet werden, dass er 's merken kann — wie das später ja tatsächlich geschieht” (hij bedoelt vss. 1171 sqq.), vergeet hij, dat dat in werkelijkheid reeds vs. 1125 geschiedt. De dichter bedoelt nl. met dit vers: als bode zegt Orestes: „ze lijkt wel door haar gedrag een vriendin of bloedverwante van den doode”; tegelijk denkt hij: „ik geloof, het is Electra”. Het is weer het geringschatten van wat Sophocles vermag, als T. v. Wilamowitz p. 205 zegt: „... ganz abgesehen davon, dass es für Sophokles unmöglich war, den Orestes, der so sprechen muss, als konnte er Elektra nicht, zugleich seine wirkliche Kenntnis verraten zu lassen”. Het is dezelfde kwestie als met Neoptolemus' ommekeer (T. v. Wilamowitz vergelijkt ook vss. 1174, 1175 met Phil. vss. 895, 897) en scherp af te wijzen is dan ook T. v. Wilamowitz' con-

clusie (p. 206): „kein Zuschauer kann irgendwie im Unklaren darüber sein, dass Orest Elektra ebenda erkennt, wo er es sagt.“ Tegenover T. v. Wilamowitz' bewering (p. 206): „Hier vollends scheint es mir für jeden Dichter undenkbaar, dass er um einer so künstlichen und verzwikten Psychologie willen, wie sie die Erklärer für Orest konstruieren, auf eine im Stoffe liegende einfache und sterke dramatische Wirkung hätte verzichten sollen“, vraagt men zich af, wat in werkelijkheid dramatischer is: het plotseling herkennen door Orestes, doordat het koor den naam Ἠλέκτρα zegt, of het reeds langer denken, dat dit misschien Electra is, het medelijden krijgen met haar door haar klacht, en dan als de bevestiging, dat dit Electra is, door de doodenklacht en ten slotte nog het noemen van haar naam, gekomen is, het het veinzen niet langer kunnen uithouden.

Dat Orestes dan daarna pas zijn verwarring en zijn wanhoop over Electra's verworpen wezen uit, doet voor het tijdstip der herkenning niets ter zake; Orestes weifelt na vs. 1174 tusschen zijn rol en zijn werkelijkheid: vss. 1174, 1175 zijn uit zijn rol; van vs. 1177 kan dat niet worden gezegd; evenmin van vs. 1179; vss. 1181 en 1183 zijn niet in de rol, maar ook niet in strijd ermee; wel is dat vs. 1185. Naar dit voor Electra, die niet denkt aan een mogelijkheid van Orestes' terugkeer, onbegrijpelijke woord vraagt Electra nader en krijgt een antwoord, dat weliswaar onbevredigend is; maar wat zou ze, niet vermoedend, dat Orestes voor haar staat, nader moeten vragen? Met Electra's gestalte in overeenstemming is het dan, dat zij haar lijden verder openbaart (vs. 1188). (Dit tegen T. v. Wilamowitz p. 207: „Statt dass nun aber Elektra gleich weiter fragte . . .“ en met Kaibel, p. 255, — tenminste ongeveer — cf. T. v. Wilamowitz p. 208 n. 1). Waar is, wat T. v. Wilamowitz p. 208 zegt, nl. dat Electra's vertrouwelijke mededeelingen niet volkomen zijn gemotiveerd met de belangstelling van den bode, maar Electra's aard als motiveering negeert T. v. Wilamowitz, zooals dat in zijn systeem past.

Een misvatting is het voorts ook te beweren (T. v. Wilamowitz p. 208), dat Orestes' houding vss. 1189—1197 door de eischen van de stichomythie wordt bepaald¹⁾: alsof niet in bewonderens-

¹⁾ Terecht m.i. merkt W. Schadewaldt o. l. p. 60 dan ook op: „Nehmen wir mit T. v. Wil. an, das Verhalten des Orest 1189—1197 sei wesentlich nur

waardig heen en weder golven beurtelings de bode tracht te spreken en de broeder in werkelijkheid spreekt. Wel is waar, wat T. v. Wilamowitz vóór laatstgenoemde bewering opmerkt (p. 208), dat Orestes nu noch zijn rol heelemaal speelt, noch een plan aan den dag legt om de herkenning te doen plaatsvinden. Maar tegelijk behoort dit verbijsterd-zijn over Electra's toestand en het vraag-en-antwoord van vss. 1191 sqq. tot de rechtvaardiging en de zingeving van den moord. Met Kaibel moet vs. 1197 worden opgevat als Orestes' inleiding tot het zich laten herkennen (cf. T. v. Wilamowitz p. 208 n. 3, die daar sterk aan twijfelt). Afgevozen dan ook moet m.i. worden T. v. Wilamowitz' eentonige conclusie (p. 209): „man sieht dass die Psychologie der Personen dem Dichter hier ebenso gleichgültig ist wie im ersten Teil der Szene.”

De vraag, die Electra vs. 1188 nog niet kon stellen, komt nu vs. 1202 na Orestes' met klem gesproken woorden vs. 1201. Er moet hier iets zijn in den toon van Orestes (waarvan de woorden zelf ook eigenlijk iets verraden), dat die vraag voor Electra nog begrijpelijker maakt dan ze al is. En stoot men zich met T. v. Wilamowitz aan een logica-kwestie: nl. dat Orestes Electra's eenige helper is en dus zakelijk de vraag of de bode een verwant is, onpassend is (T. v. Wilamowitz p. 209), dan is er de ongezochte uitweg vs. 1202 aldus te lezen:

οὐ δὴ ποθ' ἡμῖν ξυγγενῆς ἦκεις πόθεν; — ¹⁾

Mijn conclusie is dan ook, dat Orestes, zwichtend voor het medelijden met zijn zuster, zich kenbaar maakt, niet echter voor gevraagd te hebben naar de gezindheid van het koor, welks aanwezigheid het voornaamste beletsel voor hem was zulks al eerder te doen.

Voor wat er dan na vs. 1205 gebeurt, zegt T. v. Wilamowitz (p. 209): „Ganz ausschliesslich auf den Zuschauer berechnet ist dann Orestes weiteres Verhalten.” De eisch de urn los te laten is volgens hem psychologisch niet te verklaren (p. 210). P. 210 n. 1

---

von den Forderungen der Stichomythie bestimmt.... so wird man der kunstvoll gesteigerten allmählichen Entwicklung der Erkennung ebensowenig gerecht, wie der Tiefe der Seelendarstellung (die noch nicht ‚Psychologie‘ zu sein braucht).”

¹⁾ Zonder verandering in vs. 1202 kan men ook overwegen of het niet des dichters bedoeling is geweest aan te geven hoe bij Electra, instinctief, het gevoel van samenhoorigheid met den vreemde is gerezen.

bestrijdt hij Kaibel's en Bruhn's verklaringen, die ik evenmin voor juist houd. M.i. is het voor Orestes psychologisch een onmogelijkheid om, wanneer hij zich aan Electra bekend gaat maken, het symbool van zijn dood in haar handen te zien; want dit zich bekendmaken is de inleiding tot de wraakneming; het zou een slecht omen zijn. Bruhn heeft daar iets van gevoeld, blijkens zijn noot ad vs. 1211 (εὐφρημα φώνει). Het is nu het moment van ἔργοισι σωθῶ, inleiding van κάξενέγκωμαι κλέος (vs. 60), zonder dat λόγῳ θανῶν nu nog voordeel zou brengen (cf. vss. 59, 61).

Met de wijze, waarop T. v. Wilamowitz dan p. 211 de vreugde-scène paraphraseert, kan ik in het algemeen wel meegaan, maar niet met zijn conclusies daaruit p. 212. De vraag nl., of de toeschouwer hier ongeduld zal voelen of niet en wat de bedoeling van den dichter desbetreffende is geweest, acht ik van heel weinig belang. Het belangrijke in deze situatie is m.i., dat Electra en Orestes tegenover elkaar staan in hun uitingen, zooals hun figuren, die uit de rest van 't stuk bekend zijn geworden, doen verwachten. Foutief acht ik de opvatting, dat de gedachte, dat de vijanden nog overwonnen moeten worden, den toeschouwer te minder zal storen, omdat hij den afloop weet en dus niet aan een ernstig gevaarlooopen van Orestes' plan kan denken. Het is bijna kinderachtig er op te moeten wijzen, dat het alleen maar voor de spanning van een minder goed detective-verhaal er toe doet, of men den afloop weet. Zouden de Grieken bij het verhalen van vele hunner bekende mythen minder de spanning van het verhaal gekend hebben, omdat zij den afloop wisten?

P. 213 n. 1 bespreekt T. v. Wilamowitz vs. 1307 (als zijnde de eenige inlichting, die Electra op Orestes' vraag vs. 1294 geeft) en geeft daar Kaibel toe, dat de dichter natuurlijk moest vermijden bekende dingen te herhalen, maar bestrijdt hem, dat hier een karakteriseering van Electra ingelegd is, want (aldus T. v. Wilamowitz) reeds vss. 1240 en 1245, en 1296 veronderstellen dat Clytaemestra alleen in huis is. Ook ik twijfel aan Kaibel's opvatting, maar T. v. Wilamowitz' motiveering (waaruit hij de conclusie trekt, dat men moet vaststellen, dat Sophocles een onnauwkeurigheid heeft begaan) is onjuist. Want het περισσὸν ἄχθος γυναικῶν (1240) kan zeer goed ook op Aegisthus slaan (cf. Aesch.); vs. 1296 veronderstelt evenmin, dat Orestes weet, dat Clytae-

mestra alleen thuis is: dat hij alleen μήτηρ zegt is het natuurlijke.

P. 213 n. 2 merkt T. v. Wilamowitz op, dat het oorspronkelijk aangegeven motief voor de vooruitzending van den paedagoog door de herkenningsscène eigenlijk overbodig is geworden. Dit is onjuist; dat de paedagoog in huis voor Orestes moet spionneeren is niet zijn eenige opdracht: hij moet als bode van den aan Aegisthus bevrienden Phanoteus het geloof aan Orestes' dood opwekken.

Pp. 214, 215 legt T. v. Wilamowitz er den nadruk op, van hoe weinig interesse voor den dichter de vragen van Orestes en de antwoorden van den paedagoog vss. 1339—1345 zijn: „die offenbar, da sie dem Zuschauer nichts neues sagen konnten, das Interesse des Dichters nicht gehabt haben und hinter denen man sich/ daher hüten muss, etwas Besonderes zu suchen” (p. 215 n. 1: „So wird man bei V. 1340 besser gar nicht nachfragen, wer denn eigentlich Orest im Hause hätte kennen können.”) — Niet erin geloovend, dat Sophocles de momenteele situaties van zijn gestalten doordacht heeft, moet T. v. Wilamowitz tot zulke opmerkingen komen. Orestes vraagt met nadruk, vs. 1341, naar aanleiding van vs. 1340, of de paedagoog dus zijn dood binnen heeft gemeld. (Want dat dat zoo precies gebeurd is, kan hij werkelijk niet weten). ὡς εἶπεν slaat op de woorden van den paedagoog, in welke γινῶναι „herkennen” beteekent (zoo terecht Jebb¹⁾): „Niemand zal je binnen herkennen” (want iedereen is overtuigd van je dood). Vs. 1342 met zijn volheid van beteekenis en bovendien een amphibolie inhoudend (spelend in de gedachtenwereld van vs. 1417), en zoo scherp geformuleerd, ziet er niet naar uit, niet het interesse van den dichter te hebben gehad. „Kaibel's sentimentale Auffassung von V. 1343 und 1345 lehnt auch Bruhn ab” (T. v. Wilamowitz p. 215 n. 1). Maar Bruhn geeft van vs. 1343 toch wel een psychologische verklaring. Hoe 't ook wordt opgevat, het vers is uiterst menschelijk: de nieuwsgierigheid van iemand, hoe op zijn dood gereageerd wordt (vss. 1344 en 1345 is Bruhn's verklaring m.i. verkeerd; goed die van Hermann, Jebb, T. v. Wilamowitz.).

Opmerkend (p. 215), dat uit den ἕτερος ἀναγνώρισμός (vss. 1346 sqq.) blijkt, hoe onverschillig Sophocles de moord is, vergeet T. v. Wilamowitz, dat de paedagoog op Electra's vreugde-uitingen onmiddellijk ongeduldig antwoordt (vss. 1364—1371).

¹⁾ Cf. vs. 43.

Terecht protesteert T. v. Wilamowitz (p. 216 n. 1) tegen Kaibel's opmerkingen ad vss. 1400 sq. en 1404. Aan te nemen, met Kaibel, dat Orestes en Pylades op Clytaemestra vanuit een schuilhoek loeren, terwijl ze bezig is de urn te versieren, is verkeerd, want zij beiden moeten immers de urn geven. (Men kan bij λέβητα vs. 1401 bezwaarlijk aan iets anders denken dan de vermeende aschurn, want bij Aesch. wordt λέβης eenige keeren ook in die beteekenis gebruikt). Dat aan Orestes de daad verlicht wordt, doordat hij Clytaemestra bij huichelachtig handelen aantreft, zooals Kaibel zegt, schiet ook m.i. de waarheid voorbij. Maar zooals T. v. Wilamowitz de zaak formuleert, is toch ook onbevredigend: „Aber auch abgesehen davon wird der Zuschauer schwerlich darüber nachdenken, inwieweit das nur so kurz berichtete Gebaren Klytaimestras ehrlich gemeint ist, und ob dadurch etwa dem Orest seine Tat erleichtert wird.” We moeten toch aannemen, dat Sophocles (afgescheiden daarvan, wat de toeschouwer al of niet zal hebben gedacht) met zijn voorstelling van zaken: ἡ μὲν ἐς τάφον / λέβητα κοσμεῖ, τὸ δ' ἐφέστατον πέλας iets bedoeld heeft. Anders had hij gezegd: „zij nam de urn in ontvangst etc.”. Men moet denken aan Electra's in ontvangst nemen van de urn, en dit vergelijken met Clytaemestra's onverwijld tot de begrafenis gereed maken; haar niet klagen. Clytaemestra's ontaarding wordt in dit beeld tot uitdrukking gebracht. Vs. 1411 wordt het door Electra nog eens uitgesproken, dat Orestes door Clytaemestra niet bejammerd werd.

De moedermoord (aldus T. v. Wilamowitz p. 216) wordt snel voltrokken. Na vs. 1423 volgen de „vier nichts sagenden Verse” 1424—1427.

Het is werkelijk willekeur dit te zeggen: Ἀπόλλων εἰ καλῶς ἐθέσπισεν is niet nietszeggend. Dat Sophocles hier iets van de problematiek van den moedermoord laat doorschemeren, (maar dat verder niet uitwerkt, want zijn drama gaat over Electra) valt, geloof ik, niet te ontkennen. Waar is (cf. T. v. Wilamowitz p. 216 n. 2) dat er van een „fast bitter” iets in 1426, 1427, zooals Kaibel wil, niets te bespeuren valt. Maar dat er een groot deel van den zin van Sophocles' stuk (de wraak voor Electra) in besloten ligt, geloof ik stellig.

OPMERKINGEN OVER DE ELECTRA

.... Aussi l'humanité ne s'attache-t-elle guère avec passion qu'aux oeuvres d'art ou de poésie dont quelques parties sont obscures et susceptibles d'interprétations diverses. (Anatole France).

Met uitzondering van de Antigone wellicht, is er geen stuk van Sophocles, waarover zooveel geschreven is, en waarover nog eens te spreken zóó gewaagd kan lijken, als de Electra. Het is allermintst mijn bedoeling, zoomin als bij de twee andere besproken stukken, een synthetisch beeld van de tragedie te geven: mijn meening is veeleer, dat de eenige synthese van de tragedie de tragedie zelf is en dat syntheses als van Weinstock, hoe virtuooos ook gedaan, eigenlijk onnoodig zijn; ik wil slechts opmerkingen maken over en interpretaties geven van bepaalde kwesties en passages.

U. von Wilamowitz was het, die het eerst met nadruk de prioriteit van Euripides' Electra verkondigde ¹⁾; Sophocles, die in Euripides' behandeling van de sage de negatie van zijn eigen kunst-richting zag, zou dan in reactie daarop zijn conceptie van de wraak voor Agamemnon gegeven hebben; op den voorgrond stond bij deze beschouwing, dat Sophocles Orestes' daad „für durchaus löblich und Gott wohlgefällig hält" (p. 218). Hij vond onmiddellijk veel bestrijding: bij Jebb ²⁾, Vahlen ³⁾ (Euripides voert Cassandra in als motief van Clytaemestra's wraak, van wie Sophocles niet spreekt en Eur. vss. 1046 sqq. is als het ware een antwoord op Soph. vss. 593 sq.), H. Steiger ⁴⁾ en heeft zijn

---

¹⁾ Die beiden Elektren. Hermes XVIII. 1883. pp. 214 sqq.

²⁾ Introduction LIII sqq.

³⁾ Zu Sophokles und Euripides Elektra. Hermes XXVI. 1891. pp. 351 sqq. (doch reeds dateerend van 1885).

⁴⁾ Warum schrieb Euripides seine Elektra. Philologus 56. pp. 561-600.

stelling teruggenomen ¹⁾). Deze werd weer opgenomen door Bruhn ²⁾, die echter Tycho v. Wilamowitz en bijna allen, die zich over de kwestie uitlieten, tegenover zich vond, behalve Pohlenz ³⁾, die p. 325 met een zekere voldoening vaststelt, dat de prioriteitskwestie onbeslist is en die een zekere voorkeur voor de prioriteit van Euripides aan den dag legt: tegenover Euripides moest de geboren apologet Sophocles zich gedrongen voelen, zijn volk op den rechten weg terug te brengen. (Bij Pohlenz sluit zich aan Körte ⁴⁾). Wat nu de prioriteitsvraag betreft: de argumenten, die Vahlen en Reinhardt ⁵⁾ voor de prioriteit van Sophocles aanvoeren (Reinhardt op grond van vergelijking der beide herkenningsscènes) lijken mij overtuigend. Men kan dan toch de vraag stellen: waarom schreef Sophocles zijn Electra? Uit apologetische, religieuze behoefte? Ik geloof, dat men dat alleen kan zeggen, als men van te voren sterk overtuigd is, dat Sophocles die behoefte had.

Voor zijn opvatting beroept Pohlenz zich o.a. op vs. 1423, οὐδ' ἔχω ψέγειν („programmatisches Wort des Apologeten“, Erläuterungen p. 95), op vss. 1424, 1425 τὰν δόμοισι μὲν / καλῶς, Ἀπόλλων εἰ καλῶς ἐθέσπισεν en op de slotwoorden van het koor. — In de eerste plaats moet m.i. ook rekening gehouden worden met vs. 1407. (Koor: „ἤκουσ' ἀνήκουστα δύστανος, ὥστε φριξαι) en met vss. 1413, 1414, waar het koor het gevoel uitspreekt, dat deze daad staat en geslacht te gronde richt: σε is in vs. 1413 overgeleverd en men heeft dat in σοι willen veranderen (zoo staat het bij Jebb); μοῖρα καθαμερία zou dan beteekenen: „the fate that has afflicted the house day by day“; maar καθαμέριος ⁶⁾, dat alleen ook nog Eur. Phoen. 229 schijnt voor te komen, beteekent daar „in den loop van een dag“. De bedoeling van deze twee verzen is m.i. dat het vreeselijke van de daad het koor een oogenblik een gevoel van algeheelen ondergang geeft. Voorts is ψέγειν (vs. 1422) conjectuur (van Erfurdt en door iedereen aanvaard) en geven de mss. vss. 1422—1423 aan Electra. Het dunkt me onge-

¹⁾ Hermes XXXIV. 1899. p. 58. anm.   ²⁾ Einleitung pp. 13 sqq.

³⁾ Die Griechische Tragödie.   ⁴⁾ Phil. Wochenschr. 1932. Kol. 41.

⁵⁾ Sophokles. p. 171. n. 2: p. 277.

⁶⁾ Cf. Th. Plüsz. Aberglaube und Religion in Sophokles' Elektra. Basel. 1900, p. 5, die echter ten onrechte τὸδ' ἤμαρ (vs. 106: het beteekent: het leven) ermee in verband brengt.

oorloofd een theorie ten deele op te bouwen op een allerminst zekere lezing. Geeft men de twee verzen aan Electra en laat men ψέγειν in den text, dan is dit woord bij Electra goed passend; leest men λέγειν, dan is het door niet te interpungeeren na λέγειν ook mogelijk voor Electra: „maar ik kan toch niet zeggen, hoe gij . . .” In vs. 1425 kan men minstens even goed een twijfel als een bevestiging lezen. (Twijfel hoort b.v. Th. Plüss (o. l. p. 24): deze wijst er ook op, dat Orestes Apollo niet heeft gevraagd, of, maar hoe hij wraak moest nemen voor zijn vader (vss. 32—34). De god antwoordde daarop: op listige wijze: „doch wohl, weil ihm der Muttermord ein Gräuel ist”: maar dit laatste is m.i. te ver gezocht. Ook Kaibel en Parmentier¹⁾ hooren een begin van Orestes' twijfel. Friedländer²⁾ zegt, dat Sophocles Orestes' tragiek slechts met een enkel woord aanduidt).

Wat nu de slotwoorden van het koor betreft: ὃ σπέρμ' Ἀτρέως, ὡς πολλὰ παθὼν / δι' ἐλευθερίας μόλις ἐξῆλθες / τῇ νῦν ἡρμῇ τελεωθέν. — evenals Weil³⁾ is Pohlenz overtuigd, dat hiermee door het koor wordt vastgesteld, dat het lijden van Atreus' geslacht nu definitief beëindigd is. De scholiast paraphraseert slechts aldus: ἀντὶ τοῦ μετὰ πολλῶν καμάτων μόλις ἠλευθερώθης. De constructie: δι' ἐλευθερίας ἐξῆλθες is volgens Jebb en Bruhn een onopgeloste kwestie. Ik geloof, dat het koor alleen Electra toespreekt, die het laatst op het tooneel blijft, en haar in aansluiting bij vs. 1256 (μόλις γὰρ ἔσχον νῦν ἐλεύθερον στόμα) gelukwenscht met de door Orestes' daad nu volledig geworden bevrijding, zonder dat daarmee van een blik op de toekomst sprake is. Hoe Weinstock⁴⁾ uit deze verzen kan lezen: „Du Atreussame, wohl littest du viel / doch beugtest dich nicht, du wühltest dich durch, / mit herrlichem Schwung nun vollendet”, begrijp ik niet.

Het heele Apollo-orakel is niet op den voorgrond geplaatst. Electra, bij wie de gedachte om wraak te nemen zonder Orestes, toen zij dezen dood waande, post vat, weet van het orakel niets af: Orestes vertelt er haar van. Men kan toch niet van een religieus-apologetischen drang van Sophocles spreken, als hij de rol van

¹⁾ Une Scène de l'Electre de Sophocle, Mélanges Weil, p. 337.

²⁾ Die griechische Tragödie und das Tragische. Die Antike. I. 1925 p. 299.

³⁾ Introduction van Euripides' Electra, p. 565.

⁴⁾ Sophokles, p. 32.

de godheid zoo op den achtergrond schuift. Met Schmid ¹⁾ aan te nemen, dat Pylades met Orestes aanwezig is als symbool van Apollo's *παρουσία*, dunkt me willekeurig.

Indien Sophocles in *Electra* een ideaal-gestalte geschapen had, zou men geheel met Geffcken ²⁾ kunnen meegaan, die zegt dat hij den moedermoord heeft willen rechtvaardigen door de gestalte *Electra* te scheppen. Maar Sophocles heeft de verschrikking van den moedermoord verergerd door *Electra* vs. 1415: *παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν* te laten roepen. (Geheel verkeerd acht ik Schmid's beschouwing, die zegt, dat doordat niet *Electra*, zooals de toeschouwer kon denken door de tweede *Chrysothemisscène*, maar *Orestes* de daad pleegt, een verwacht droevig iets niet plaats vindt. Er is m.i. geen enkel onderscheid, in droevigheid, tusschen *Electra*'s roep en een eigenhandig zwaaien van het moordwerktuig). Hij zou den kreet van vs. 1415 ook hebben weggelaten, als het waar was, dat hij den moord op *Aegisthus* na dien op *Clytaemestra* geplaatst heeft, om de verschrikking van den moedermoord minder te doen uitkomen.

Het is onherstelbaar, dat er na vs. 1426 eenige verzen verloren zijn geraakt; het is volstrekt niet onmogelijk, dat daarin gestaan heeft, wat Bruhn ad vs. 1427 veronderstelt. In elk geval blijkt dat Sophocles het berouw over de daad in dit stuk niet tot uitdrukking heeft willen laten komen; de moord op *Aegisthus* gaf hem de gelegenheid het berouw, waarmee een nieuwe tragedie zou beginnen, te doen zwijgen. (Van Sophocles' „*Aletes*” weten we helaas heel weinig af. Men zou graag weten of deze tragedie, daar men weet, dat Sophocles een *Τηλέφεια* als tetralogie heeft gedicht ³⁾, met de *Electra* in verband heeft gestaan). Beschouwt Sophocles, in de *Electra*, nu den moedermoord als iets, dat vanzelf spreekt? Met den grootsten nadruk heeft Sheppard ⁴⁾ tegen Murray betoogd, dat *Electra* wel gewetensbezwaren heeft. Mur-

¹⁾ Schmid-Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur* I. 2. p. 389.

²⁾ *Der Begriff des Tragischen in der Antike*. Bibliothek Warburg. 1927—'28. p. 106.

³⁾ Cf. W. Janell. *Phil. Wochenschr.* 1932. Kol. 587 sqq.

⁴⁾ *The Tragedy of Electra, according to Sophocles*. *Cl. Quart.* 12. 1918. pp. 80—88. Cf. *Aeschylus and Sophocles* pp. 58—60 en *Electra, a defence of Sophocles* *Cl. Rev.* XLI 1927. 2—9.

ray ¹⁾ had nl. beweerd, dat Sophocles de sage nam, precies, zooals hij haar vond, dat zijn concepties van de heroën ook archaïstisch waren („they killed in the fine old ruthless way”); „Electra has no qualms” (cf. ook Weinstock p. 33: „Nach dem Recht dieser Tat fragt er gar nicht; da Gott sie gebot, ist sie zu Recht. Er nimmt die ganze Sage als heiliges Wort fromm hin; auch hinter den grausamsten Zügen der heiligen Geschichte seines Volkes verspürt er noch den ewigen Atem des göttlichen Geistes”). Sheppard wijst op vss. 245—250 om te bewijzen, dat Electra alles van de leer van matiging weet, maar deze onder de omstandigheden, waarin ze is, niet in toepassing kan brengen: deze verzen willen echter naar mijn meening zeggen, dat, als Agamemnon niet gewroken wordt, volgens Electra alle schroom en vroomheid op de wereld zal verdwijnen. Wel juist is het, zooals hij doet, te wijzen op vss. 254—257 en op vss. 307—309; voorts op vss. 616 sqq., om aan te toonen, dat Electra zich van haar ongelukkige verhouding tot haar moeder smartelijk bewust is. Volgens hem is dan ook het feit, dat Electra vs. 1425 zoo meedoogenloos is, het tragische. Maar veel phantasie legt Sheppard toch aan den dag, als hij dan verder uiteenzet, dat Electra bij Aegisthus' moord tot haast aanmaant, omdat zij, niet Aegisthus, maar het verleden wil vergeten en dat *εἰ σθένεις* „(implies) something more than is to be expressed by loud and complicated lyrical lamentations about her feelings at that dreadful moment” (p. 88). Sheppard's betoog, waarin m.i. veel goeds steekt, maakt het echter des te opmerkelijker, dat wij van berouw van Electra niet hooren, en dat dit niet is, omdat Sophocles den moedermoord doodnatuurlijk vond, blijkt bovendien nog schemerachtig uit vs. 1498, waar in Aegisthus' woorden een dreigement voor de toekomst besloten ligt ²⁾ (zooals Polymestor aan Hecabe haar toekomstig lot toedreigt). Ik geloof, dat het eenige resultaat, waartoe men kan komen, als men den inhoud van Sophocles' Electra kort onder woorden wil brengen is: niet: de tragedie van den moedermoord door Electra en Orestes, maar: de tragedie van Electra, die met

¹⁾ A History of ancient Greek Literature. ed. 1917. pp. 236 sqq.

²⁾ Niet juist m.i. A. S. Owen. *Τὰ τ' ὄντα καὶ μέλλοντα*. Cl. Rev. XLI 1927. pp. 50—52.

haar broeder haar moeder vermoordde, en van die tragedie slechts het deel precies tot en met den moedermoord.

Het antwoord op de vraag: waarom schreef Sophocles zijn Electra? moet, dunkt me, luiden: omdat hij den moedermoord, waarvan hij de verschrikking geenszins voorbijzag, aan de gestalte van Electra begrijpelijk wilde maken (niet: rechtvaardigen). Men kan de vraag stellen: heeft Sophocles door de uitbeelding van Electra in het heele stuk, vs. 1415: *παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν* aannemelijk gemaakt. (Dacier¹⁾ b.v. reeds en Heinemann²⁾ nemen aanstoot aan de woorden: de laatste acht die woorden slechts te verklaren, doordat Electra alleen zóó een aandeel aan de hoofdhandeling heeft). Waarom de dichter niet aan de gestalte van Orestes den moedermoord begrijpelijk heeft willen maken, is duidelijk: niet menschelijk, alleen theologisch kan de daad van Orestes, voorzoover men van Electra afziet, begrijpelijk worden gemaakt.

Behalve met de meening, dat Sophocles het drama uit religieus-apologetische behoefte zou hebben geschreven, is het hierboven gezegde natuurlijk ook in strijd met de opvatting, dat het motief van de schepping niet in de handeling van den moord ligt. Tot welke aporie men komt, als men met T. v. Wilamowitz in de herkenningsscène het doel van het drama ziet, heb ik in mijn bestrijding van diens theorie trachten aan te toonen. Hij staat in die opvatting niet alleen: H. Meyer-Benfey³⁾ spreekt dat ook ongeveer uit (p. 164) en bijzonder energiek is voor deze opinie opgekomen H. E. Jäne⁴⁾: de herkenning beheerscht bij Sophocles 1287 van de 1510 verzen (p. 6)(!). Het ligt in de lijn van Jäne's opvatting verder te verzekeren, dat Electra's karakter niet in verband is gebracht met den moord, dat haar karakter ook niet in verband is gebracht met de herkenningsintrigue (p. 7). Hij zegt, dat Electra's rol in de handeling niet grooter is dan in de

¹⁾ Remarques sur l'Electre p. 317.

²⁾ K. Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur 1920. p. 56.

³⁾ Die Elektra des Sophokles und ihre Erneuerung durch Hofmannsthal. N. Jbb. 1920. pp. 158-170.

⁴⁾ Die Funktion des Pathetischen im Aufbau sophokleischer und euripideischer Tragödien. diss. Kiel. 1929.

Choëphori, en dat daarmee het vermoeden vervalt, dat des dichters bedoeling was Electra's houding psychologisch te motiveeren. (Om deze meening te begrijpen moet men weten, dat Jäne, ofschoon hij de herkenning als het hoofdmotief van de schepping beschouwt, toch den moord de hoofdhandeling blijft noemen). Deze gedachtengang sluit dus aan bij de opvatting, dat Electra uitsluitend als de draagster van groot lijden is uitgebeeld, dat zij voor de handeling gemist kon worden: o.m. spreken dit uit Heinemann („denn so wunderbar es klingt, die Heldin, nach der das Drama seinen Namen hat, könnte darin fehlen, ohne dass die Handlung irgendwie beeinträchtigt würde" (o. l. p. 56)), W. Nestle¹⁾ (de eigenlijke inhoud van de Electra bestaat uit de παράη van de titelheldin, p. 39), ongeveer precies eender F. Solmsen²⁾ (p. 10) en ook bij Weinstock vindt men het volgende: „... die dramatische Aufgabe des Dichters: das Drama einer Person zu schaffen, die selbst nicht handelt, nach dem Zwang der Sage nicht handeln darf, sondern bloss leidet" (p. 13). Zich bewust aansluitend bij Friedländer, die o. l. pp. 299—301 betoogt, dat het juist Electra is, die men als de eigenlijk handelende moet beschouwen, dat b.v. de paedagoog is „der anschauliche Ausdruck dafür, dass Orest, soweit die Gegebenheit des Mythos es irgend zuließ, von Elektra geleitet wird, dass er das geringste Mass eigener und von der Heldin unabhängiger Bewegungskraft behält", heeft Martha Koopmann³⁾ trachten aan te toonen, dat de handeling (d.w.z. de moord) juist in de eerste plaats tot stand komt door Electra's onvermoeide energie. Ze heeft daarbij vooral het oog op Electra's inwerken op de schim van haar geliefden vader. Niet juist m.i. is haar meening, dat Electra vs. 78 onbewust de handeling draagt, dat ze nl. „Vermittlerin des göttlichen Willens" is, „der gebietet, nur mit der Spende am Grab des Vaters das Werk zu beginnen" (p. 29). (Jammer is het, dat de schrijfster op het eind van haar werk, over Orestes de theorie opstelt, dat hij zich tijdens de herkenningsscène voordoet, zooals hij zich in den proloog deed

¹⁾ Die Struktur des Eingangs in der attischen Tragödie. 1930.

²⁾ Zur Gestaltung des Intriguenmotivs etc. Philologus. N. F. XLI. 1. 1932. pp. 1—17.

³⁾ Die Bedeutung der sophokleischen Elektra für den Aufbau der Handlung. diss. München 1930.

kennen, nl. als iemand, die geen initiatief kan nemen en dat Apollo Orestes beval de wraak op heimelijke wijze te verrichten, omdat hij dezen weg voor den niet heldhaftigen zoon van Agamemnon adaequaat vond. Van een dergelijke karakteristiek is toch immers geen sprake!).

E. Kalinka ¹⁾ heeft de treffende uitdrukking gebruikt, dat Orestes onder den ban van Electra geraakt; men moet dit alleen zóó wijzigen, dat de dichter de voorstelling geeft, dat Orestes reeds onder dien ban staat, wanneer de handeling van het stuk begint.

Dat Sophocles dat zoo bedoelt, acht ik bewezen, doordat hij Orestes onmiddellijk bij Electra's kreet vs. 77 aan haar doet denken. Slechts één kant van de waarheid dan ook acht ik Schadewaldt's ²⁾ opvatting, dat Orestes „Lebensbedingung" van Electra is; aanvaardt men dit zonder meer (en men verliest dan uit het oog, dat Electra het plan om den moord alleen te volbrengen opvat, als ze Orestes dood waant), dan ziet men haar te passief: Schadewaldt (p. 57), met instemming Kaibel (Elektra, p. 47) citeerend, zegt dan ook: „Der eigentliche Inhalt des Gedichtes sind die πάθη der Heldin. Demgemäss ist sie der im eigentlichen Sinne passive Träger des Geschehens." Ik stel daar tegenover: Electra lijdt doordat zij streeft (actief is) en vindt het voorloopige einde van haar lijden door een tragische daad; die daad te begrijpen is het doel van het drama en van de uitbeelding van de gestalte, zooals de dichter die geeft. —

Ter adstructie van het hierboven gezegde wil ik in het volgende een aantal opmerkingen over de behandeling van de Electrafiguur door Sophocles maken, waarbij het vooral mijn bedoeling is te doen uitkomen, dat Electra niet zoo passief is, als men wel zegt; dat Sophocles in haar niet alléén een verdedigster van de norm heeft willen uitbeelden (zonder daarmee natuurlijk aan haar grootheid af te doen en aan de sympathie, die Sophocles voor haar heeft en die wij ondanks alles voor haar voelen); dat de wraak niet slechts voor Agamemnon, maar ook voor haar, de niet slechts om Agamemnon's maar ook om haar eigen lot verbitterde, plaats vindt.

¹⁾ Elektra und Antigone. N. Jbb. 1922. pp. 417-426.

²⁾ Monolog und Selbstgespräch.

Reeds in vss. 11 sqq. vernemen we, dat Electra, toen Agamemnon werd vermoord, Orestes uit het paleis redde (onjuist Weinstock p. 12, die zegt dat dat reeds in de sage stond). De paedagoog voegt er aan toe, dat hij hem grootbracht *πατρὶ τιμωρὸν φόνου* (vs. 14), dat men *ἀπὸ κοινοῦ* ook bij *λαβῶν* moet nemen. Daarmee in overeenstemming is Electra's herinnering: vss. 1127—1128, waar men de lezing der mss. moet behouden en met Jebb *ὄνπερ* als een attractie voor *αἴσπερ* moet opvatten: „hoe anders ontvang ik je terug, anders dan de verwachtingen, waarmee ik je liet gaan” (*ὥσπερ*, Pearson uit jongere mss., verzwakt het pathos van de passage); cf. ook vss. 295—297 (Clytaemestra verwijt die daad aan Electra) en vs. 321 (met trots herinnert Electra eraan). De invloed van Electra op Orestes wordt ook verklaard: vss. 1143 sqq.: hij is als het ware Electra's pleegkind geweest: *ἐγὼ τροφός*, / *ἐγὼ δ' ἀδελφὴ σοὶ προσηυδώμην αἰεὶ*. Ze zegt zelf (vs. 1023), dat ze op het tijdstip van den moord op Agamemnon *φύσιν* gezind was geweest reeds toen wraak te nemen, maar dat de geestkracht (niet: „onverstāndig”, Bruhn) haar toen ontbrak. (Men ziet uit dit vers bovendien, dat Sophocles zich zijn gestalte in geestelijke ontwikkeling denkt.)

Hoezeer Electra de drijvende kracht van Orestes' komst is, blijkt ook uit het volgende: Zij wacht *ἀνάματα* (vs. 164) steeds op haar broeder: maar deze komt niet: vs. 166: *ὁ δὲ λάθεται ὦν τ' ἔπαθ' ὦν τ' ἐδάη*: aan zijn verplichting heeft zij (of de paedagoog) hem voortdurend herinnerd; (goed de scholiast ad 169: *ὦν ἔπαθεν παρ' ἐμοῦ εὐεργεσιῶν (διέσωσε γὰρ αὐτόν), ὦν δὲ ἐδάη ὅτι συνεχεῖς ἔπεμπεν ἀγγέλους δηλοῦσα τὰ κατ' Αἴγισθον*). Steeds zond zij boodschappen, die echter, naar zij denkt, hun doel niet bereikten: dat is de beteekenis m.i. van vss. 169, 170: *τί γὰρ οὐκ ἐμοὶ / ἔρχεται ἀγγελίας ἀπατώμενον*: G. Hermann (dien Kaibel en Groeneboom volgen): „quid mihi mittitur nuntiorum, quod non fallatur i.e. quos ego non frustra mitto nuntios”; verkeerdt Jebb, Bellermand en Bruhn. Hiermee in overeenstemming is het ook, dat Orestes aan de godheid slechts vraagt *ὄτω τρόπῳ* (vs. 32). Dat hij wraak moest nemen, had hij van Electra geleerd.

Reeds vs. 117 vernemen we haar activiteit voor de wraak, doordat zij daar de onderwereldgoden vraagt Orestes te sturen; en dienzelfden drang tot activiteit, naast de smart om eigen ver-

latenheid, hooren we in haar schamper ongeduld over zijn niet komen: vss. 172, 173 *ἀεὶ μὲν γὰρ ποθεῖ / ποθεῶν δ' οὐκ ἄξιοι φανῆναι* (verzacht in vs. 1274 tot een bijna onmerkbaar verwijt) en vs. 303 sqq.: *μέλλων γὰρ ἀεὶ δρᾶν τι . . .*

Een kleine vonk van hoop (Clytaemestra's droom) is voldoende haar moed te doen vatten (ofschoon de dichter haar aan het begin van den dag, waarop de tragedie plaats vindt, laat zeggen, dat haar krachten haar beginnen te begeven, cf. vss. 118—120 en 185—186) en tot daden te prikkelen (vss. 431 sqq.: door haar toedoen zal Chrysothemis het door Clytaemestra bevolen zoenoffer niet brengen). Haar voortdurende activiteit tegen de moordenaars blijkt ook uit vs. 355 (ze kwelt hen), uit Clytaemestra's verwijten, dat ze tot de menschen kwaad spreekt van haar (vss. 520, 524 cf. 552, 642); uit haar onverwijld aanroepen van Nemesis vs. 792, uit de aggressieve woorden, waarmee ze vss. 804—806 Clytaemestra bij het koor aantijgt, uit haar besluit zelf de wraak voor Orestes te gaan nemen, ondanks haar aanvankelijke verslagenheid, (vss. 938 sqq.) ook wanneer Chrysothemis haar niet helpen wil. Men moet dan ook in vss. 1319—1321 een aansporing tot Orestes hooren; (niet goed m.i. Weinstock, die p. 30 van deze verzen zegt: „So will sie sagen: „„„,geh du voran! Du bist der geborene Führer; allein hätte ich einsame Frau das doch nicht erreicht“““). Men lette ook op de vrees, die de moordenaars voor haar hebben (vss. 294—312, 518, 604, 642). Ze is voor Clytaemestra een soort vampier (vss. 785, 786), doordat zij haar voortdurend met het dreigement van de wraak door Orestes beangstigt; (men zou goed doen *βλάβη* in vs. 784 met een hoofdletter te schrijven (cf. Ellendt s.v. *βλάβη* ad Ant. v. 1104)).

Dit wat betreft haar activiteit; zien wij nu naar het beeld, dat Sophocles geeft van haar smart en haat. Van haar klachten om haar vader, 's nachts op het gehate bed in het rampzalig huis spreekt ze zelf (vss. 92 sqq.; het nut van Kaibel's conjectuur, die Bruhn overneemt: *μογέρ' οἰκείων* zie ik niet in). Het tafereel van den moord is als een obsessie in haar herinnering (vss. 98, 99 cf. vss. 201 sqq., 445, 446). Zij heeft het bewustzijn, dat ze de eenige is die om haar vader rouwt. Haar klagen is gegrond op de moreele overtuiging, dat het vergeten verkeerd is: vss. 145—146, 226—227, 237—242 (Jebb geeft hier een m.i. verkeerde interpretatie

van εἴ τῳ πρόσκειμαι χρηστῶ: „When my lot is cast in pleasant places”; het is: zoo ik iets goeds in mij heb; cf. vs. 1040), 244—250. Zij zal niet ophouden om hem te treuren, zoolang zij leeft (vss. 103, 109). Hoe onophoudelijk haar rouwen gedacht is, spreekt het koor ook uit: ἀκόρεστον οἰμωγᾶν (vs. 123): cf. vs. 1074, waar men met H. G. Viljoen ¹⁾ moet lezen: Ἡλέκτρ' ἄτον ἀεὶ πατρὸς / δειλαία στενάχουσ'. (ἄτος = ἄατος = ἀκόρεστος).

Ze richt zich, zegt het koor (vss. 140—141), te gronde door de mateloosheid van haar klachten. Ze heeft zich, aldus het koor (vs. 217), het lijden berokkend door voortdurend strijd te verwekken δυσθύμῳ ψυχᾷ. (Ten onrechte Ellendt: „missmuthig”; goed de scholiast: σκληρᾷ, βαρυθύμῳ. Dat δύσθυμος vs. 550 de door Ellendt gewilde beteekenis heeft doet m.i. niet ter zake. Vgl. Statullius Flaccus over Electra: βαρύμηνης). Nu wil ik vooral op één ding wijzen, waaruit m.i. blijkt, dat Sophocles Electra's klagen, hoezeer hij ook de moreele grootheid van haar rouw overal in het licht wil stellen, óók als iets buitensporigs bedoeld heeft: Ze kan de aansporing van het koor minder te treuren niet aanvaarden (vs. 132); dan zegt zij vs. 135 de veelbeteekenende woorden: ἐᾶτέ μ' ὧδ' ἄλῦειν ²⁾. Dit verbum (cf. Phil. 1194) heeft diepgaande kracht. De scholiast teekent a. h. l. aan: τὸ ἐν ἄλλῃ δυσφορεῖν σημαίνει, ἐνίοτε δὲ τὸ γεγηθέναι ἀπὸ τῆς ἀλέας καὶ διαχύσεως. Als men bedenkt, dat ἄλυσμός het zich angstig heen en weer draaien van zieken beteekent, kan men misschien met mij meegaan, als ik op grond van het gebruik van dit woord durf te zeggen, dat Radermacher's ³⁾ voorstelling van de Electra („eine kraftvolle, durch und durch gesund empfindende Persönlichkeit”) verkeerd is. Dit ἄλῦειν uit zich b.v. in het bijzonder vss. 147 sqq.; ἀλλ' ἐμέ γ' ἄ στονόεσσ' ἄραρεν φρένας etc.: ze scheidt bijna een soort genot uit haar klachten en vs. 150: „o rampzalige Niobe, U beschouw ik althans als godin, gij die in uw rotsgraf, ach, weent.” (Verkeerd Bruhn, die naar vs. 285 verwijst; daar gaat het hier niet om; ze wil zeggen: „de eeuwig treurenden, die vereer ik.”) (Ofschoon hij in zijn formuleering beneden de maat van Electra's grootheid

¹⁾ Sophocles' Electra 1074 sqq. Class. Quart. 1916. pp. 1—6.

²⁾ Weinstock betreft dit vers niet in zijn beschouwingen over de Electra.

³⁾ Allgemeine Einleitung in zijn uitgave van Aias p. 15.

blijft, is er in Post's¹⁾ opmerking over Electra toch een kern van waarheid: ze is „somewhat querulous . . .”). Vgl. ook vss. 223—224: ἀλλ' ἐν γὰρ δεινοῖς οὐ σγήσω / ταύτας ἄτας. Ik herinner er in dit verband ook aan hoe in Electra's gesprekken en lange redes telkens de hartstocht haar gaat overheerschen, terwijl ze gematigd begonnen is: zoo is het tot het koor, zoowel in het lyrische deel (men voelt vss. 236—250 hoe zij zich in haar ἀλύειν heeft opgezweept) als in de jamben; zoo tegen Chrysothemis en Clytaemestra.

Verband hiermee houdt, dat zij, ook afgescheiden van de rouw om haar vader, haar eigen ongeluk beweent. Reeds hoort men dat in vs. 92 *στυγεραὶ / εὐναὶ* en voorts in vss. 165 sqq., waar zij zegt te zijn: *ἄτεκνος, ἀνύμφευτος αἰέν / δάκρυσι μυδαλέα, τὸν ἀνήνυτον / οἴτον ἔχουσα κακῶν*; dan vss. 185 sqq. *ἀλλ' ἐμὲ μὲν ὁ πολὺς ἀπολέλοιπεν ἤδη / βίωτος ἀνέλπιστος, οὐδ' ἔτ' ἀρκῶ / ἄτις ἄνευ τεκέων* (men zal dit wel in plaats van *τοκέων*, met Jebb moeten lezen) *κατατάκομαι / ἄς φίλος οὔτις ἀνὴρ ὑπερίσταται ἀλλ' ἀπερεί τις ἔποικος ἀναξία / οἰκονομῶ θαλάμους πατρός, ὧδε μὲν ἀεικεῖ σὺν στολᾷ / κεναῖς δ' ἀμφίσταμαι τραπέζαις*. (Deze verzen maken het m.i. zeker, dat men zich Electra niet al te jong moet denken; het is dan ook niet mogelijk, dunkt me, vss. 614 en 618 te denken, dat *τηλικούτος* en *ἔξωρα* op Electra's bijzondere jeugdigheid slaan, zooals Bruhn dat doet; goed vatten Jebb en Kaibel de verzen op. Het is van belang zich er goed van bewust te zijn, dat Electra's verbittering ten deele berust op het wegwijnen van haar jeugd: cf. ook het gebruik van *ἀνανῶ* vs. 819). Het is, meen ik, niet te ver gezocht in de verwijten tegen Chrysothemis vss. 359 sqq., ook een soort afgunst te hooren; cf. vs. 452 *καὶ ζῶμα τοῦμόν οὐ χλιδαῖς ἠσκημένον* en het snijdende vs. 393 *καλὸς γὰρ οὐμὸς βίωτος ὥστε θαυμάσαι* en vs. 451 *τῆνδ' ἀλιπαρῆ τρίχα* (dit zal toch in elk geval, zooals de scholiast zegt *ἀρχμηράν* moeten beteekenen, cf. Jebb a. h. l.). Men vergelijkte ook vs. 1178.

De handen der moordenaars vernietigen haar leven (vss. 207, 208). De *πήματα πατρῶια* zijn haar *πήματα* geworden, zooals de logisch niet heelemaal te rechtvaardigen, maar psychologisch zoo begrijpelijke wending vs. 261 nog eens leert: die *πήματα* zijn de

¹⁾ The dramatic Art of Sophocles. Harvard Studies in Class. Philology XXIII. 1912. p. 102.

vijandschap met haar moeder, het samenzijn met de moordenaars in háár huis (vs. 263), het door hen bestuurd worden. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Electra Orestes, wanneer zij hem dood waant, niet alleen als wreker van haar vader betreurt, maar ook van haar zelf (vs. 812; cf. vs. 847) en dat zij in overeenstemming daarmee Chrysothemis, na haar weigering met de wraak te helpen, verwijt: *ἐπίστω γ' οἷ μ' ἀτιμίας ἄγεις* (vs. 1035). Vandaar dan ook vss. 1426—1427: *μηκέτ' ἐκφοβοῦ / μητρῶιον ὡς σε λῆμ' ἀτιμάσει ποτέ*. Niet alleen Agamemnon, ook Electra (trouwens ook Orestes zelf, cf. vss. 1411, 1412, 1343) worden gewroken. (Het wonderbaarlijke raffinement van de herkenningsscène in verband met den moord beschouwd is het feit, dat Orestes door Electra's uitzicht en door wat zij zegt, als ze om hem klaagt met de urn in de hand (cf. vs. 1153) in een direct contact wordt gebracht met de werkelijkheid in het paleis).

Het feit, dat Electra klaagt over haar ongehuwd blijven, over haar verwaarloozing en dat de wraak ten slotte niet meer voor Agamemnon alleen uitgeoefend wordt, maakt het mij onmogelijk geheel mee te gaan met Weinstock, als deze p. 38 zegt: „bei allen Feinheiten der Seelenzeichnung ist dies Drama keine psychologische Studie, sondern ein Sinngehäuse . . . Es geht um ihr Dasein, nicht um ihr Sosein”, en p. 34: „Die Bestimmung durch Geschlecht, Alter, Umgebung, Rang wird ausgelöscht in der Prägung durch die Norm.” — Beschouwen we nu de tragiek van haar smart en haat.

De „paradox van Electra's tragiek” is niet, zooals Sheppard ¹⁾ zegt, in vss. 236—250 te lezen, maar 1°.: in vss. 221 sqq.: *δέιν' ἠναγκάσθην ἐν δεινοῖς* (lezing van Wolff en Bruhn); in vss. 254, 255: ze schaamt zich al te zeer *δυσφορεῖν*, maar een *εὐγενής* (vs. 257) kan niet anders; in de ellende, zooals ze die vss. 259—306 beschrijft, kan ze niet *σωφρονεῖν* en *εὐσεβεῖν* (vss. 307, 308), maar moet zij *ἐπιτηδεύειν κακά*, terwijl ze elke andere houding minderwaardig vindt, zooals de eerste scène met Chrysothemis (welke figuur waarlijk niet geschapen is om de stof pathetisch uit te beelden, zooals Jäne (o. l. p. 13) wil, maar inderdaad „um die Heldin zu zeigen, zu bewähren und zu vereinsamen” (Friedländer, o. l. p.

¹⁾ Aeschylus and Sophocles. p. 60.

302)), na vss. 145 sqq., 226 sqq., 237 sqq. dramatisch duidelijk maakt. Vgl. voorts vss. 616—618 — 621.

2°. in vss. 608, 609: σχεδόν τι τήν σήν οὐ καταισχύνω φύσιν (tot Clytaemestra). Op de diepe beteekenis voor Electra's wezen, die in deze verzen schuilt, is, naar ik meen, te weinig gelet. Men bedenke, dat Sophocles dit de dochter, die haar moeder zal laten vermoorden — men lette erop, dat de vermelding van Orestes als μιάστωρ kort voorafgaat en dat zij op Clytaemestra's dood zinspeelt vs. 583 — tot de moeder die haar echtgenoot vermoord heeft, laat zeggen (cf. het scholion ad vs. 607: ζηλώ σε, φησίν ὡσπερ γὰρ σὺ κατὰ Ἀγαμέμνονος Αἰγισθον ἔθρεψας οὕτως κατὰ σοῦ τὸν Ὀρέστην ἐγώ). Dit is een geval, waarin Sophocles zijn persoon een woord laat zeggen, dat behalve zijn directe beteekenis, ook een diepere waarde heeft, die het wezen van de sprekende openbaart ¹⁾. Het is, meen ik, ook niet alleen met rhetorische bedoeling, dat hij Electra haar groote rede tegen haar moeder laat beginnen met: . . . . πατέρα φῆς κτεῖναι τίς ἄν / τούτου λόγος γένοιτ' ἄν αἰσχίων ἔτι / εἴτ' οὖν δικαίως εἴτε μή. (Het spreekt overigens vanzelf, dat men het ook als Sophocles' meening moet beschouwen, dat de moord op Agamemnon οὐ δίκη was; hij ignoreert het eenige argument, dat daartegen zou pleiten, nl. Cassandra). Zie voorts vss. 577—583: wanneer Agamemnon werkelijk Iphigeneia gedood had om Menelaus een plezier te doen, dan had, volgens Electra, Clytaemestra toch niet het recht gehad Agamemnon te dooden. Voor Electra nog niet en niet voor Sophocles is de moord op de moeder een vanzelfsprekendheid!

(Een woord van protest tegen H. Meyer-Benfey is hier op zijn plaats, die geheel met voorbijzien van dit alles en ook van Electra's klaagzang en den diepen terugblik op den vervlogen tijd daarin gegeven, o. l. p. 167 opmerkt: „Die langen Jahre der Demütigung und Qual scheinen spurlos an ihrer Seele vorübergegangen zu sein . . . . Hofmannsthal zeigt uns eine Elektra, wie sie in der bei Sophokles angegebenen Lage werden muss.”)

Om begrijpelijk te maken, dat Electra, ondanks deze verscheurdheid, die haar tragische grootheid uitmaakt, ten slotte toch niet voor den moord terugdeinst, heeft Sophocles er zorg voor gedragen,

¹⁾ Cf. S. K. Johnson. Some aspects of dramatic irony in Sophoclean Tragedy. Cl. Rev. 1928. pp. 209—214.

dat haar haat, zooals uit haar woorden en uit wat wij in het stuk zelf meemaken blijkt, voortdurend gevoed wordt door het optreden van Aegisthus en Clytaemestra: vss. 266 sqq. (Aegisthus met Agamemnon's kleeren op diens troon, plengend op de plaats, waar hij hem ombracht); vss. 271 sqq. (Aegisthus deelt Clytaemestra's bed (*ἐν κοίτῃ πατρός*)): dat Sophocles haar verontwaardiging over Clytaemestra's omgang met Aegisthus uit haar wezen denkt voort te komen, blijkt uit vs. 1240, waar ze haar onbekommerdheid om het *περισσὸν ἄχθος ἔνδον / γυναικῶν* (waaronder, geloof ik, mede Aegisthus verstaan moet worden) kracht bijzet door Artemis *τὰν αἰὲν ἀδμήταν* aan te roepen; vss. 277 sqq.: ze viert feest op den verjaardag van Agamemnon's vermoording; vss. 288 sqq.: zij mag niet klagen, zooveel als ze wil; vss. 289 sqq.: Clytaemestra pleegt haar te hoonen; vs. 312: ze mag niet naar buiten, als Aegisthus er is. Het is ten slotte Clytaemestra's houding na het bericht van Orestes' dood die den grondslag vormt van haar bovenmenschelijk besluit, dat ze in de tweede Chrysothemiscène blijkt genomen te hebben, om zelf de wraak te volvoeren; tevoren is reeds scherp uitgekomen hoe nauw haar matelooze smart over Orestes' dood verbonden is met de haat en met de gedachte aan de haar ontglijpende wraak: cf. vs. 796, vss. 809 sqq. Het lijkt me onmogelijk Sophocles' bedoeling anders op te vatten dan dat Electra het plan heeft beiden te dooden: vs. 979 en vs. 1080 wijzen daar op. (Verkeerd dunkt het me uit vss. 973, 988 met Schmid, o. l. p. 387 tot roemzucht als een trek van Electra's karakter te concludeeren; dit alles is immers gezegd om Chrysothemis te overreden). —

Hoe Howald ¹⁾ kan zeggen, dat Electra twee karakters heeft, is mij volslagen onbegrijpelijk: hij bedoelt één voor alle scènes, totdat zij Orestes herkend heeft, dan één, als ze hem terug heeft en het eerste weer voor de moordscène. — Men heeft Electra in het stuk eerst leeren kennen als een hartstochtelijk meisje, mateloos in haar haat, dat zich in leven houdt door de hoop op Orestes' komst (vs. 323), dat geen vrees kent voor haar onderdrukkers: hoe zou ze nu, als Orestes haar teruggegeven wordt, anders dan mateloos in vreugde, zonder bekommering om het gevaar van de

¹⁾ Die Griechische Tragödie p. 113.

positie (cf. schol. ad vs. 1239), waarin ze zich bevinden, uitgebeeld kunnen zijn. Ook hier is haar doen een ἀλύειν, zij het dan van vreugde. Zooals ze in de parodos in haar smart niet getroost, zoo wil ze in haar vreugde niet geremd worden (vss. 1260, 1276, 1284, 1354). En bovendien, haar vreugde is nauw verbonden met haar haat. Reeds vs. 1233 begroet zij in Orestes den zoon van Agamemnon. In bittere bewoordingen gewaagt zij al weldra van haar onherstelbaar ongeluk. Hoezeer de vreugde over Orestes' terugkeer en de haat tegen de moeder één wortel hebben, blijkt wel het duidelijkst uit vss. 1309—1313: de vreugdetranen over Orestes' terugkeer zullen dienen om haar onverminderden haat tegen Clytaemestra te toonen. (Men moet in vs. 1312 de conjectuur χαρᾶ handhaven, niet met Parmentier¹) χαρᾶς restituëeren).

Na de schildering van haar ondraaglijk lot, van de mateloosheid van haar rouw, haat en minachting voor de moordenaars, na den hartstocht van haar smart om den verloren gewaanden broeder en wreker, en de verscherping van den haat door Clytaemestra's vreugde over Orestes' dood, nadat overal is uitgekomen, hoe zij het is geweest, die den wreker heeft ontboden, en ook dat zij de wraak niet meer alleen om Agamemnon's vermoording, maar ook om de verwelking van haar eigen leven begeerd heeft, kan de afgrijselijke roep vs. 1415 niet verwonderen. Ik geloof, dat het met de psychologische werkelijkheid voor een figuur als Electra in overeenstemming is, dat er geen berouw onmiddellijk na de daad opkomt, maar ook dat de openbaring van Electra's verscheurdheid, zooals die in het stuk blijkt, en het feit, dat Sophocles haar niet uitsluitend als verdedigster van de norm uitgebeeld heeft, bewijzen, dat hij den moedermoord wel begrijpelijk heeft willen maken, maar niet heeft willen rechtvaardigen. Ik ben van oordeel, dat, wanneer Sophocles door zijn tragedie Apollo in bescherming had willen nemen, dit niet had moeten gebeuren door de daad menschelijk begrijpelijk te maken, maar door een uiteenzetting, waarin Apollo's macht verheerlijkt werd.

---

¹) Notes sur l'Electre de Sophocle. Rev. de Philologie 1919. p. 71.

OVER SOPHOCLES' AIAX

Het zou nu zeer wel mogelijk zijn nog meer stukken van Sophocles, in de eerste plaats in verband met hun behandeling door T. v. Wilamowitz te bespreken; het resultaat zou, ik ben er van overtuigd, hetzelfde zijn. Liever echter laat ik hier, uitgaande van en mij in de eerste plaats richtende tegen beweringen van Pohlenz, enkele opmerkingen over de Ajax volgen. Volgens Pohlenz¹⁾ maakt pas Euripides „wirklich den Einzelmenschen mit seinem Geschick zum Träger der Tragik” (p. 166). Hij knoopt deze beschouwingswijze vooral aan zijn behandeling van de Medea: „Die Medea ist die erste Tragödie, die ganz aus der Versenkung in die Seele der Heldin geschaffen ist, von dieser Seele aus die Handlung erfindet und aufbaut und in die Seele des Menschen seine Tragik verlegt” (p. 273). De Medea is „die erste Tragödie, die wir als Seelendrama bezeichnen können” (p. 274). Door Euripides wordt primair element voor de tragedie het wezen van den mensch (p. 321). Hij houdt het dan ook voor zeker dat Sophocles' Electra, welke hij vooral als „Seelendrama” beschouwt, ondenkbaar ware geweest zonder de kunstontwikkeling, die Euripides gebracht had (p. 338). „Die Kunst, die von der Seele der Heldin aus die Situation exponiert und sogar die Handlung aufbaut, wenn auch nicht bis zur Tat, so doch bis zum entscheidenden Entschluss, ist dem älteren Sophokles fremd” (p. 343).

Het drama, waaraan men, in de eerste opwelling van protest tegen dit denkbeeld, denkt is de Trachiniaië, waarvan Pohlenz zelf getuigt: „Viel stärker als in den früheren Tragödien ist hier die Kunst, mit der Sophokles seine Gestalten mit individuellem Leben erfüllt” (p. 208). Maar ook dit stuk staat reeds, volgens

---

¹⁾ Die Griechische Tragödie.

Pohlenz, onder Euripides' invloed ¹⁾): weliswaar houdt hij het niet voor geschreven na Eur.'s Heracles (zooals U. en T. v. Wilamowitz en A. Dieterich dachten), maar „die ohne Euripides, wie mir scheint, kaum denkbare Zeichnung von Deianeiras Seelenleben ist schon unter dem unmittelbaren Eindruck der Medea verständlich” ²⁾. Hij denkt dat het stuk 430 of 429 ontstaan is.

Tegen deze opvatting van de Trachiniaië protesteert K. Reinhardt ³⁾, en zijn heele betoog over dit drama is er verder op gericht aan te toonen, dat het vroeg te dateeren is, niet lang na de Ajax. De dateering van de Trachiniaië is dus een nog zeer betwiste kwestie ⁴⁾. Weinig of niet betwist is de vroege dateering van de Ajax. Van invloed van Euripides in deze tragedie spreekt Pohlenz niet. Gelukt het mij dus aan te toonen, dat ook hier de dichter zijn held van binnenuit heeft gezien, dat Ajax — de mensch als gestalte met zijn zieleleven — het voornaamste constitutieve element van de tragedie is, dan is Pohlenz' redeneering m.i. ontzenuwd ⁵⁾.

Het zij me vergund eerst enkele meeningen over de tragedie en haar held de revue te laten passeeren. Welcker ⁶⁾ zegt, dat wij, als wij alleen het oog houden op de algemeen menschelijke verhoudingen, het gevaar loopen den samenhang van het geheel en de hoofdrichting van het plan niet goed te begrijpen. Want het doel van het stuk is niet slechts Ajax uit den waanzin tot bezinning en een allen smaad uitblusschenden dood te voeren, maar het doel was het heroëndom, waartoe hij na geboete zonde door zijn dood zou ingaan (pp. 282, 283). „So dann sollte der Heros überschwängliche Kraft bis zum Uebermuth ausdrücken ohne sich die religiöse Ehrfurcht abwendig zu machen, in Ungunst der Pallas und doch nicht unfrohm erscheinen” (p. 285). In overeenstemming hiermee wijst hij er dan op, dat Ajax van de goden

¹⁾ Aardig is het te weten, dat T. B. L. Webster Euripides' Medea onder invloed van Sophocles geschreven denkt (Preparation and Motivation in Greek Tragedy Cl. Rev. 1933. p. 121).

²⁾ Pohlenz, Erläuterungen, p. 58.

³⁾ Sophokles, pp. 44, 45. ⁴⁾ Cf. ook T. v. Wilamowitz p. 90.

⁵⁾ Een duidelijk protest tegen Pohlenz vindt men ook bij G. Perrotta, L'„Aiace di Sofocle”, Atene e Roma. Serie III, anno II, 1934. p. 98.

⁶⁾ Über den Aias des Sophokles. (Oorspr. Rh. Mus. 3. 1. en 2. 1829 = Kl. Schr. II. 264—355.)

met eerbied spreekt en haalt daarvoor aan vs. 398¹⁾. De interpretatie van dit vers is eenigszins dubieus, er staat naar mijn meening: ik ben het niet meer waard (niet in den zin van: „ik onwaardige” maar: ik ben nu voor goed zoo vernederd, dat er geen redden meer aan is) om naar de goden te zien noch naar de menschen voor eenige hulp (οὔτε (εἰς) θεῶν γένος οὔτ’ εἰς ἀμερίων ἀνθρώπων ὄνησίν τινα: εἰς θεῶν γένος kort voor: εἰς ὄνησίν τινα θεῶν γένους). Hij spreekt van de goden der onderwereld met geloof (aldus Welcker): cf. vs. 571 en vs. 855. Maar dat is een uiting van zijn doodsverlangen! Zijn voornaamste reden het leven te verlaten is, volgens Welcker, het bewustzijn, dat hij aan de goden gehaat is (vs. 458): maar dat dit de hoofdreden is, blijkt eigenlijk niet. Hij maakt Athene er geen verwijt van, wat Tecmessa wel doet: maar Welcker vergeet er aan toe te voegen, dat in Ajax’ laatsten monoloog geen verzoenend woord tot Athene is gericht.

F. Allègre²⁾ wijst er, evenals Welcker, nadrukkelijk op, dat Ajax een nationale held der Atheners was, dat het doel der tragedie dus was Ajax’ heroëndom: „Sophocle, se proposant de célébrer, devant les Athéniens, un héros de leur choix, a composé sa tragédie de manière à réunir d’abord, dans une première partie, les traits fâcheux que la tradition . . . attribuait au caractère de son personnage. Mais, Athénien, écrivant pour des Athéniens, il ne pouvait pas laisser son public sous une impression défavorable du héros national: de là la nécessité d’une contrepartie dans laquelle Ajax . . . apparaîtrait non plus comme un coupable, mais comme une victime . . .” Men ziet, deze auteur, die langen tijd voor T. v. Wilamowitz schreef (die zijn werk, voorzoover men dat kan nagaan, niet kende) is er ver van verwijderd een innerlijke eenheid van de Ajaxfiguur, die aan het stuk ten grondslag zou liggen, aan te nemen. — Veel overeenstemming met Welcker’s meening vertoont ook die van Jebb³⁾.

Post⁴⁾ ziet als den zin van deze tragedie Ajax’ reiniging van zijn

¹⁾ Welcker, p. 287.

²⁾ Sophocle, Annales de l’Université de Lyon 11, 15, 1905.

³⁾ Introduction XXIX–XXXII.

⁴⁾ The Dramatic Art of Sophocles. Harvard Stud. in Cl. Philology. XXIII. 1912.

zonde, die ὄβρις was, door de gebeurtenissen, zooals die in het stuk plaats vinden.

Voor T. v. Wilamowitz is er eigenlijk niet, wat wij een dramatische handeling noemen, in dit stuk (p. 51) en voor hem is er natuurlijk ook geen sprake van het zich verdiepen van den dichter in de psyche van de hoofdpersoon (cf. p. 65).

Geheel anders oordeelt P. Friedländer ¹⁾: In de Ajax heeft Sophocles de tragiek van een mensch uit de meeromvattende tragiek in een Aeschyleïsche trilogie uitgelicht. „Aias ist der heldenhafte Mann, der in Irrtum und Wahnsinn verfallen ist und sich lächerlich gemacht hat”. De eenheid van het drama is niet alleen eenheid van stof. Het werk zou, als het besloot met den zelfmoord, onvoltooid zijn gebleven: om de bezoedeling af te wasschen gaat Ajax naar het strand. Maar met zijn zich storten in het zwaard is dit niet volledig geschied. Eer is voor den antieken mensch allermint onafhankelijk van de erkenning door anderen. De strijd om die erkenning vervult het tweede deel van het drama. — Ik geloof eer, zooals nog nader zal blijken, dat in het tweede deel van het drama nader aangetoond wordt, hoe men de gestalte van Ajax heeft op te vatten.

J. T. Sheppard ²⁾ stelt vast: „Ajax suffers as a result of his own character. Arrogance breeds delusion, sin and ruin . . . . But Athena, the goddess of reason, though she foils and breaks him, establishes his honour. Odysseus is her pupil.”

K. E. Jäne ³⁾: De waanzin heeft met Ajax' karakter niets te maken. De verhouding schuld—boete wordt niet geaccentueerd (daarmee ben ik het eens). In de Ajax blijkt duidelijk, dat de eenheid van de antieke tragedie niet onvoorwaardelijk op de persoon van den held berust maar op de „Zusammengehörigkeit eines Tatsachenkomplexes von pathetischem Charakter. Denn der zweite Teil hat mit Aias nichts mehr zu tun, aber sein Inhalt gehört äusserlich zu dem Kreis von Tatsachen, die in seiner Umgebung lokalisiert sind” (p. 40).

¹⁾ Die griechische Tragödie und das Tragische. Die Antike I. 1925. pp. 312, 313.

²⁾ Aeschylus and Sophocles. (Our debt to Greece and Rome 3b), 1927, p. 58.

³⁾ Die Funktion des Pathetischen im Aufbau sophokleischer und euripi-deischer Tragödien, diss. Kiel. 1929. pp. 26 sqq.

Voor Howald ¹⁾ (pp. 93, 94), die altijd de extreme consequenties uit T. v. Wilamowitz' theorieën trekt, bestaat het stuk, wat de eenheid van handelen betreft, uit twee drama's. Het is geen individu, waarvoor de dichter onze belangstelling vraagt, maar een partij. „Das im Mittelpunkt stehende Individuum ist uns nicht als Mensch, nicht durch seine innere Anlage, durch Besserein, durch einen überlegenen Gesamtcharakter teuer und lieb — alles Dinge, die dem damaligen Griechen noch recht fern lagen —, sondern dadurch, dass es in eine Situation gekommen ist, die es nicht verdient, die nur ein Verbrecher verdienen würde.” (Het is vreemd, dat den schrijver niet de tegenspraak opgevallen is, die in dezen zin staat: hoe kan men nu van het niet verdienen van een situatie spreken, met welk ongeluk men dan medelijden heeft, als de mensch, die in die situatie komt, niet bepaalde kwaliteiten heeft — waardoor hij dat medelijden verdient).

Pohlenz, pp. 180, 182, legt er den nadruk op, dat we in Ajax niet den misdadiger tegen het eigen leger, maar den held, die zich nog in den dood tegen zijn vijanden moet weren, moeten zien. Evenals Friedländer zegt hij dat het in het tweede gedeelte vooral gaat om de erkenning van Ajax' ἀρετή bij zijn medemenschen. Hij spreekt van Ajax' hangen aan het leven nog in zijn laatste uitingen, p. 183, maar waarschuwt met klem er voor, dit als een psychologische verdieping in Ajax' ziel te zien: „es ist eigenes Lebensgefühl, das Sophokles unwillkürlich dem heldischen Menschen leiht.” Ongetwijfeld, maar ook: het is een van de middelen, waarmee Sophocles zijn figuren eerst waarlijk menschelijk maakt.

Volstrekt willekeurig schijnt mij Pohlenz' bewering (pp. 183, 184) dat Ajax' hybris, die niet uit het epos stamt, ook niet door „eine Versenkung in die Seele des Helden” door Sophocles gevonden is, maar alleen, omdat Sophocles een verklaring noodig had voor het feit dat Athene tegen Ajax optrad. —

Om nu waarschijnlijk te maken, dat Sophocles wel in de eerste plaats zijn hoofdfiguur, als mensch gedacht en doorpeild, ten grondslag legt aan zijn drama dienen de volgende opmerkingen. (Op gevaar af van de fout te begaan die W. Schadewaldt, *Monolog und Selbstgespräch*, p. 89 n. 1 signaleert: „Die Versuche, „„, die

¹⁾ Die Griechische Tragödie, 1930.

Charaktere"" der Personen zu analysieren, beruhen in der Mehrzahl auf willkürlicher Interpretation"; hij knoopt dit vast aan de bewering, (waartegen mijn volgende betoog dus ook gericht is): „Wir haben ausser ganz dürftigen Spuren keine Anzeichen dafür, dass bei Dichter wie Publikum ein Interesse für das Werden einer Lebenseinheit, eines Charakters bestanden hätte", of een „Charaktermonstrum" te voorschijn te brengen, zooals Howald, Die griechische Tragödie p. 14 bedoelt, als hij betoogt: „Es ist vor allem Tycho von Wilamowitz gewesen, der durch sorgfältige Interpretation der sophokleischen Stücke klarlegte, wie es nicht erlaubt ist, die Charaktervoraussetzungen der einen Szene auf die andere einfach zu übertragen. Tatsächlich ist es geradezu grotesk — wiewohl dies Vorgehen ganz allgemein ist —, den Charakter des Prometheus oder der Antigone aus dem Charakterbild der einzelnen Szenen zu einem Gesamtbild zusammensetzen"). Vooraf echter werp ik nog de vraag op: wat verstaan wij dan onder gestalten uit de litteratuur? Men zou kunnen antwoorden: wezens van de phantasie, aan wie de dichter of schrijver ons doet gelooven door hun woorden, hun handelingen (met of zonder bepaald doel; in reactie of niet op andere personen of de omstandigheden), zijn woorden over hen (o.a. hun onuitgesproken gedachten, herinneringen, bedoelingen), de woorden van anderen over hen. Wanneer wij lezers of toeschouwers, ons kritisch tegenover des dichters schepping stellend aan deze wezens kunnen gelooven, zijn zij personen, die een eenheid vormen, voor ons bewustzijn, zoo goed (of, zoo men wil, even zoo weinig) als de menschen die wij ontmoeten dat zijn. Gaan wij het gezegde, punt voor punt, voor de antieke tragedie na: „van de phantasie": in den modernen roman of het moderne drama is deze phantasie meestal geïnspireerd op, voor elk romanwezen, één of meer personen uit de den schrijver omringende wereld; daarnaast zijn er de „historische" personen, die hij zich uit min of meer volledige gegevens construeert en de invloeden, die overeenkomstige figuren uit andere schrijvers op de zijne zullen uitoefenen. De antieke tragicus is gebonden aan de mythe, maar daardoor minder gebonden dan de moderne schrijver van een historisch drama.

„Hun woorden": de eenige gebondenheid, in engeren zin, die de tragicus hier kent, is het metrum.

„Hun handelingen” doen de personen op 't tooneel of een bode vertelt ze of het koor stelt ze zich voor. Des dichters woorden over hen zijn beperkt (of zijn er niet, als men in 't algemeen noch eenig persoon, noch ergens het koor als spreektrumpet des dichters wil beschouwen, waartoe ik bij Sophocles geneigd ben), anderen spreken over hen, het koor speciaal.

„Hun gedachten” zeggen zij zelf, in monoloog of dialoog.

Het aantal manieren, waarop de dramaticus zijn personen uitbeeldt is zeer groot (en van het leven, dat de acteur hun inblaast, spreek ik nu niet; men houde echter in herinnering, dat Sophocles, naar overgeleverd is, zijn rollen schreef, terwijl hij dacht aan den acteur, die ze spelen moest); wanneer wij innerlijk verband kunnen constateeren tusschen al het genoemde, kunnen wij in zijn wezens gelooven en spreken van gestalten. Wanneer wij het leven van de figuur vernemen van vóór het tijdstip, waarop het drama begint, wanneer er verband is te constateeren tusschen dit en zijn handelwijze en woorden in het stuk, als er verband is tusschen wat wij over hem hooren en de woorden die hij zelf spreekt, tusschen hoe wij hem zóó leeren kennen en zijn reactie op wat men aan hem doet of misdoet, dan is die figuur een gestalte. —

Wat hooren we nu omtrent Ajax' wezen en gestalte vóór dat de wrok over het derven der wapens zich van hem meester maakte ¹⁾? Aan zijn heldenmoed herinnert al direct vs. 4 (ἐνθα τάξιν ἐσχάτην ἔχει); op zijn uitmuntende geestesgaven legt Athene vss. 119, 120 den nadruk. Treffend wordt de macht van Ajax' persoonlijkheid door het koor gesuggereerd vss. 167 sqq. (Als hij zich vertoond heeft, zullen de lasteraars in hun schulp kruipen, zooals kwetterende vogels verstommen bij het verschijnen van een gier; men moet hier met Jebb en Pearson interpungeeren achter ἀγέλαι en voor ὑποδείσαντες — dit niet schrappen — δ' invoegen: het beeld van den αἰγυπιός is even direct gebruikt als ὁ ταῦρος O. T. 478). Het moet een godheid zijn geweest, die hem met blindheid sloeg: οὔποτε γὰρ φρενόθεν γ' ἐπ' ἀριστερά . . . ἔβας τόσσον (vs. 183) ²⁾. (De dichter ziet Ajax' geest als een bepaald iets).

¹⁾ Cf. voor deze beschouwingwijze Goethe, Wilhelm Meisters Lehrjahre IV, Kap. 3.

²⁾ Terecht protesteert Jebb tegen de opvatting, die φρενῶν = φρενόθεν

Tecmessa noemt hem: vs. 205 ὁ δεινὸς μέγας ὠμοκρατής; niet erg juist Radermacher over het laatste: „vielmehr wird die bisher ungebrochene Kraft des Aias bezeichnet“; men moet vs. 548¹⁾) vergelijken, waar Ajax zegt, dat men zijn zoon moet opvoeden ὠμοῖς . . . ἐν νόμοις πατρός en met een der verklaringen van den scholiast meegaan: ὠμὸς καὶ καρτερικός. Het is een qualificatie van Ajax' wezen, waarvan hij zichzelf ook bewust is. Θούριος Αἴας noemt hem het koor vs. 212, in lichte tegenstelling met σε δουριάλωτον στέρξας ἀνέχει. In vs. 222 kan men aarzelen of αἰθονος praedicatief staat of attributief. Als het laatste het geval is (Jebb vat het zoo op en vertaalt het met: „fiery“), is het synoniem met θούριος.

Tecmessa vertelt vss. 319 sqq., dat Ajax het altijd eigen achte aan een minderwaardig en βαρύψυχος man om luid te klagen, zooals hij, na het tot bezinning komen, zelf deed. (In de dictionnaires vindt men βαρύψυχος ten onrechte met zwaarmoedig vertaald; een scholion geeft: μικροψύχου, καταπεπτωκότος τὴν ψυχὴν, een ander: κακοῦ καὶ βαρυψύχου] ἀμφοτέρων ἀντὶ τοῦ δειλοῦ νοητέον. Lobeck vertaalt: „doloris impatiens“ en waarschuwt tegen een scholiastenlezing κοῦ βαρυψύχου. Ik moet bekennen, dat ik Lobeck's vertaling en evenmin de verklaringen der scholiasten goed uit het Grieksche woord kan begrijpen, ofschoon ze natuurlijk in het verband voortreffelijk passen. Seyffert schrijft βραχυψύχου. Bij wijze van veronderstelling opper ik κοῦ βαθυψύχου (βαθύφρων Pind. N. 7. 1))²⁾). Doch hij placht zacht te klagen, grommend als een stier (vs. 322).

In vs. 330 zou ik liever niet, zooals Radermacher doet, een aanwijzing van Ajax' aard zien; ik meen dat οἱ τοιοῖδε hier uitsluitend op Ajax' toestand slaat (zoo ook Jebb).

Bewustzijn van eigen dapperheid in Ajax' woorden blijkt uit vss. 364, 365. Hij beschouwt zichzelf als den voortreffelijksten Griek, dien Troje aanschouwde (vss. 462 sqq.). Hij kwam naar Troje, niet de mindere van zijn vader, die den hoogsten prijs van dapperheid gekregen had (vss. 434—438) en verrichtte geen min-

---

afhankelijk denkt van ἐπ' ἀριστερά (zoo Raderm.) en huldigt de opvatting v. h. scholion: ἀπὸ οὐκείας γνώσεως.

¹⁾ Jebb doet dat ook.

²⁾ βαρύθυμος = σκληρός (cf. Schol. ad. El. 218). Maar dat is juist Ajax well!

dere daden (vs. 439). Hij rekende op dien prijs voor zichzelf.

Dat Ajax' woorden vss. 430—480 in overeenstemming zijn met de voorstelling, die het koor zich van hem vormt, laat de dichter met nadruk door het koor verzekeren: vss. 481, 482 (οὐδείς ἐρεῖ ποθ' ὡς ὑπόβλητον λόγον, / Αἶας, ἔλεξας, ἀλλὰ τῆς σαυτοῦ φρενός·

— 482 niet erg gelukkig door Weinstock (p. 63) weergegeven met: „dein eigenst Wesen wurde Wort”—) welke verzekering voor ons een garantie behoort te zijn, dat de dichter zelf die woorden vanuit een zeer bepaalde conceptie van zijn figuur gedicht heeft. (Het is mij altijd of er iets van tevredenheid van den dichter over zijn eigen werk doorklinkt in deze verzen).

Zijn ὠμότης is Ajax zich wel bewust, zooals uit vss. 545 sqq. blijkt.

Of δυσθεράπευτος (vs. 609) op een blijvende eigenschap van Ajax slaat of op zijn toestand van nu, is moeilijk te beslissen („intractabilis” Ellendt).

Het koor gedenkt het oogenblik van Ajax' afvaart uit Salamis: θουρίῳ / κρατοῦντ' ἐν Ἄρει (vss. 613, 614), spreekt van τὰ πρὶν ἔργα χεροῖν / μεγίστας ἀρετᾶς. (Op zichzelf is de tegenoverelkaarplaatsing van zijn grootheid van weleer en zijn val nu een sterk argument er voor, dat de dichter zijn hoofdpersoon voortdurend als gestalte voor zich heeft).

Voor het koor, dat overigens niet begrijpt, dat de waanzin van Ajax werkelijk geweken is, is hij (vss. 638 sqq.) οὐκέτι συντρόφοις / ὀργαῖς ἔμπεδος.

De angelos vermeldt Ajax' woorden bij zijn vertrek, zooals Calchas ze in herinnering bracht, om Athene's wrok te motiveeren:

vs. 763 ἄνους ἠῦρέθη — καλῶς λέγοντος πατρός . . . .

vs. 766 ὁ δ' ὑψικόμπως κάφρόνως ἠμείψατο·
πάτερ, θεοῖς μὲν κἂν ὁ μηδὲν ὦν ὁμοῦ
κράτος κατακτήσαιτ' ἐγὼ δὲ καὶ δίχα
κείνων πέποιθα τοῦτ' ἐπισπάσειν κλέος.

Men bedenke, dat Ajax roem heeft gekregen, volgens Sophocles, maar dat zonder dat hij de goden tot helpers heeft willen hebben!

En toen Athene hem aanspoorde:

τότ' ἀντιφωνεῖ δεινὸν ἄρρητόν τ' ἔπος·
ἄνασσα, τοῖς ἄλλοισιν Ἀργείων πέλας
ἴστω . . . . (vss. 773 sqq.).

Men bedenke wel: er is geen sprake van ongelooft in de goden bij Ajax: hij is slechts van hun steun niet gediend. Een matelooze trots en zelfbewustzijn kenmerken Ajax. Hij verwierf zich den harden toorn der godin, οὐ κατ' ἀνθρώπων φρονῶν (vs. 777).

Vs. 885 heet Ajax in den mond van het koor: τὸν ὠμόθυμον, vs. 912 ὁ δυστράπελος, vs. 926 στερεόφρων, alle adjectiva volkomen in overeenstemming met wat te voren over hem is gezegd.

Van zijn onverzettelijkheid hooren we nog uit Menelaus' mond (vss. 1069—1070). Ajax was, volgens Menelaus: αἰθῶν ὑβριστῆς (vs. 1088).

Om Ajax' positie ten opzichte van de Atriden te schetsen, zegt Teucer (vs. 1099): οὐκ αὐτὸς ἐξέπλευσεν ὡς αὐτοῦ κρατῶν; cf. vss. 1103, 1104. Ajax voer alleen maar mee, omdat hij zich aan zijn eed gebonden achtte (vs. 1112).

Van Ajax, den trouwen helper van zijn soldaten, zingt het koor vss. 1211—1213 (weer: θούριος Αἴας). Ten slotte gedenkt Teucer de groote heldendaden van Ajax tegen den ondankbaren Agamemnon: hoe hij de Grieken in nood ἐρρύσατ' ἐλθὼν μούνος (vs. 1276), hoe hij alleen tegen Hector streed, nadat hij een lot in den helm had geworpen, dat niet oploste (vss. 1283 sqq.).

Odysseus erkent, dat Ajax de beste der Grieken was, behalve Achilles (vs. 1340); γενναῖός ποτ' ἦν (vs. 1355).

Ik meen, dat uit het hier opgesomde blijkt, dat de dichter zich een voorstelling had gemaakt van de Ajaxfiguur, op grond waarvan hij de tragedie componeerde. „Een voorstelling op grond van het epos” zal men tegenwerpen. Maar er is een zeer belangrijke afwijking: van zijn ὑβρις vermeldt het epos, voorzoover wij weten, niets. Die trots tegenover de goden is een verlengstuk van zijn trots tegenover de menschen. Zijn trots tegenover de menschen heeft zijn mateloozen wrok ten gevolge, als hij Achilles' wapens niet krijgt en dat Sophocles dat in de eerste plaats als een karakterkwesie heeft willen voorstellen, blijkt uit zijn tweede groote verandering van de overlevering: de waanzin zet niet in, wanneer hij 's nachts uitgaat om de Atriden en Odysseus te vermoorden, maar pas als hij op het punt staat dit te doen (vs. 49). Ik geloof dat het motief van Ajax' ὑβρις niet in de eerste plaats ingevoerd is om Athene's optreden te rechtvaardigen, maar om uit Ajax' geestesard zijn dolle daad — die Athene ten slotte in waanzin

doet omslaan, wat modern uitgedrukt beteekent, die zijn verstand benevelt en hem dan belachelijk maakt — begrijpelijk te maken. Het is ook zijn aard, zijn στερεόφρων zijn, die hem den dood doet vinden. Dit verband wordt duidelijk gelegd door het koor, bij Aiax' lijk: vss. 925 sqq.

ἔμελλες, τάλας, ἔμελλες χρόνῳ
στερεόφρων ἄρ' ἐξανύσσειν κακὰν / μοῖραν.

Gaan wij nu na hoe de dichter zijn figuur beschrijft, laat optreden en spreken, nadat de wrok om Achilles' wapenen zich van hem meester maakte, vooral er op lettend of uit Aiax' eigen woorden blijkt, of de dichter hem van binnenuit laat spreken. (Het is een bewijs van de doordachtheid van de figuur, dat wij uit geheel verspreide gegevens in het stuk ons een voorstelling kunnen maken, hoe het vóór de eigenlijke handeling met Aiax gesteld was).

In Agamemnon's mond wordt Aiax' (hier verbonden met Teucer's) houding na den strijd om de wapens gekarakteriseerd door: κούκ ἀρκέσει ποθ' ὑμῖν οὐδ' ἠσσημένοις / εἴκειν ἃ τοῖς πολλοῖσιν ἤρεσκεν κριταῖς (vss. 1242, 1243) (zijn trots neemt geen genoegen met de uitspraak). Het koor herinnert aan Aiax' gedragingen na dat tijdstip, dat het begin van den rampspoed was (vs. 935): τοῖά μοι / πάννουχα καὶ φαέθοντ' ἀνεστέναζες ὠμόφρων / ἐχθοδόπ' Ἀτρείδαις / οὐλίῳ σὺν πάθει (vss. 927 sqq.). „De gansche dag en nacht klaagdet gij en dreigdet, gij rauwe van geest, tegen de Atriden, met een vernielenden hartstocht” (vs. 932 niet opvatten als: „wat uw ondergang (πάθος οὐλίον) ten gevolge had.” σὺν πάθει οὐλίῳ: wederom wordt het verband gelegd tusschen Aiax' hartstocht (die uit zijn wrok door gekwetsten trots voortkwam) en zijn dood). Het begin van zijn nachtelijke expeditie tegen de aanvoerders, waarvan Athene vs. 47 kort zegt: νόκτωρ ἐφ' ὑμᾶς δόλιος ὀρμᾶται μόνος (ten onrechte teekent Radermacher hierbij aan: „So sehr hat der Groll das Wesen des Aias verändert, dass er im Dunkel der Nacht seine Rache hinterlistig ausführen wollte und dazu μόνος, im trotzigem Vertrauen, dass er die Gesamtheit zu bewältigen imstande sei.” Zijn gaan alléén, zijn in opstand komen tegen allen is een uitvloeisel van zijn wezen en dat list niet met zijn aard in overeenstemming zou zijn, is een moderne opvatting of een aan Ovidius ontleend vooroordeel over zijn aard) wordt ons beklemmend beschreven door Tecmessa (vss. 285—294): vooral het

ὁ δ' ἐσσύθη μόνος brengt ons den eenzame, die τόλμαις en φρενῶν θράσει (vs. 46) den moord wil gaan volbrengen, nader.

De stemming, waarin hij, χόλω βαρυνθεὶς τῶν Ἀχιλλείων ὅπλων, op de Atriden, maar door Athene's wil, op het vee, los stormt beschrijft Athene vs. 43: δοκῶν ἐν ὑμῖν χεῖρα χραίνεσθαι φόνου: (let op de alliteratie) zijn woede is in bloeddorst ontaard; cf. de uitdrukking die de dichter Odysseus doet gebruiken χεῖρα μαιμῶσαν φόνου: „razend verlangend naar bloed” en Athene: χαρᾶς vs. 52. Is het te ver gezocht als men poneert, dat de dichter met Athene's ingrijpen slechts het uit Ajax' aard en stemming voortkomende gevolg bedoelt ¹⁾? Van het ἔσσυτο μόνος en χεῖρα μαιμῶσαν φόνου ziet men dan het resultaat in het eerste beeld, dat de hoorder van Ajax krijgt: μόνον / πηδῶντα πεδία σὺν νεορράντῳ ξίφει (vss. 29, 30) en de uitzinnigheid, waarmee hij, naar ons beschreven wordt, tegen het vee te keer gaat. Ik ben overtuigd, dat het geen toeval is, dat men deze lijn van Ajax' gedragingen kan trekken, door van het eind der tragedie terug te gaan: behalve het vele andere, dat een Sophocleïsche tragedie is en dat ik allerm minst door deze beschouwing op den achtergrond wil dringen, is zij ook een steeds nader verklaren van de daad en het lot van haar held. Ik onderschrijf dan ook volkomen het oordeel van Post, o. l. pp. 111, 112, die betoogt, dat Sophocles soms een gradueele expositie kent (in tegenstelling met Euripides, die alle omstandigheden meestal in den proloog geeft) en dat we zoo b.v. het karakter van Ajax en de motieven zijner handelingen pas volledig kennen als het stuk heelemaal uit is. (M.i. is de volledig uitgegroeide vorm van deze wijze van behandeling de Oedipus Tyrannus, die dan ook door Schiller een dramatische analyse is genoemd). —

Het eerste woord, dat de dichter Ajax in waanzin laat zeggen is een soort grimmige dramatische ironie: tot de godin, die hem den waanzin zond, van wier hulp hij, bij zinnen, niet gediend was, spreekt hij een nadrukkelijken heilwensch uit en drukt zijn dank uit voor den verleenden bijstand (vss. 91 sqq.). Athene doet hem voorts in den proloog zijn zeer wezenlijken, maar door den waanzin tot in 't pathologische gezwollen, wrok tegen de Atriden en Odysseus uiten.

¹⁾ Niet ver verwijderd van deze opvatting Weinstock, p. 61.

Aan het koor tracht Tecmessa Ajax' hevige smart, nu de waanzin geweken is, uiteen te zetten: vss. 259—262. Het koor denkt blij te kunnen zijn, omdat er minder over gesproken zal worden, als het kwaad gepasseerd is (vs. 264). Maar Tecmessa zet uiteen, dat de toestand voor Ajax nu erger, dus voor hen niet beter is. Het koor aanvaardt dat (vs. 278), maar blijkt toch van Ajax' smart niets te begrijpen; daarmee wordt het bijzondere, uit Ajax' wezen voortkomende hevige karakter van die smart reeds aangeduid. Duidelijker wordt dat gemaakt door Tecmessa's verslag: toen hij bij zinnen was gekomen, jammerde hij eerst en zat toen langen tijd stil (vss. 308, 311), dan bedreigt hij Tecmessa, als deze hem niet alles zou vertellen: deze trek, voortkomend uit het wezen van den ὠμός wordt ons sterk in het bewustzijn gebracht door het gebruik van het lidwoord: τὰ δαίνα' ἔπη (vs. 312) en het is de extreme smart van een man van uitersten trots, die Tecmessa verder vs. 317 beschrijft. De angst, dat er iets vreeslijks zal gebeuren, houdt Tecmessa bevangen: vs. 326 καὶ δῆλός ἐστιν ὡς τι δρασειῶν κακόν, waarin de gedachte aan Ajax' zelfmoord voor het eerst opduikt: τοιαῦτα γάρ πως καὶ λέγει κωδύρεται.

Reeds hier blijkt dat voor zijn nu doodelijk gekrenkten trots geen andere weg dan de zelfmoord, naar zijn meening, over is. Dat is de zin van het roepen om zijn zoontje en om Teucer. (In 't algemeen hebben zij gelijk, die beweren, dat men niet uit den aard van de een of andere uitlating een wezenstrek moet concludeeren; toch wil ik bij vs. 342 even wijzen op het ongeduld van Ajax, omdat dit telkens weer spreekt ¹⁾: het komt bijna vanzelf voort uit de gespannenheid, waarin hij gedacht wordt te zijn).

Hoezeer Sophocles Ajax laat spreken vanuit de diepte van zijn bewustzijn, zooals hij zich dat gedacht heeft, blijkt in vss. 351, 352:

Ἴδεσθε μ' οἶον ἄρτι κῦμα φοινίας ὑπὸ ζάλης
ἀμφίδρομον κυλεῖται.

Radermacher verklaart (en Jebb bijna evenzoo): „von dem Wahnsinnssturme, der ihn zum Morden brachte, ist ein rings um ihn sich türmendes Wogengedränge erregt.“

Maar, in verband met wat ik boven gezegd heb omtrent den overgang van zijn bloeddorst in zijn waanzin, geloof ik, dat deze

¹⁾ Cf. vss. 540, 543.

verzen aldus moeten geïnterpreteerd worden: „ziet hoe zoo juist ten gevolge van den bloedigen storm (in den zin van Aiax' impetus) golven mij aan alle kanten omgeven hebben (golven van den waanzin)”, waarbij *φωμίς* in herinnering aan vs. 50 beter uitkomt.

Om heel het verdere optreden van Ajax goed te begrijpen, moeten we ons wel bewust zijn, dat de dichter hem voortdurend en in stijgende mate in den ban van zijn doodsverlangen denkt. Hij spreekt zijn scheepslieden vss. 349—350 en 357—361 met een zekere vertrouwelijkheid toe, in overeenstemming met de herinnering van het koor aan hun goeden Ajax (vss. 1211 sqq.), om te kunnen vragen hem te dooden bij de in het rond liggende lijken, daar hij hen alleen in staat acht om zijn rampspoed daardoor af te weren (lees vs. 360¹) met Reiske en Pearson: *πημονῶν ἐπαρκέσοντ'*). Als het koor hem daarop vs. 362, met angst toegeroepen heeft: *εὐφημα φώνει*, en dit *ἄκος*, voor hem het eenig mogelijke, een *κακὸν* noemt, hem dus niet begrijpt, antwoordt hij niet meer op de woorden van het koor behalve vs. 527 en richt ook, behalve vs. 565 en vs. 687, het woord niet meer tot het koor. Diezelfde hardheid, voortkomend daaruit, dat hij het eenmaal voor hem vaststaande plan zich te dooden, niet wil laten doorkruisen, zien en hooren we in zijn optreden tegen Tecmessa: vss. 369, 527. (Hoe passend *δυστράπελος*, *δυσθεράπευτος*). Bewust van zijn val en zelfbewust gebleven toont Sophocles hem: vss. 364—366 en 421—427. Zijn ongeluk is hem geen reden zich te vernederen of zijn wrok tegen de aanvoeders te doen verminderen: integendeel, de gedachte, dat zij om hem zullen lachen en dat hij hen gemist heeft, doet hem de hevigste vervloekingen tegen hen slingeren: *ὦμοι γέλωτος*, *οἷον ὑβρίσθην ἄρα* (vs. 368). De vrees voor het lachen van Odysseus nog eens vss. 382, 454 (voor *ὑβρίσθην*: — wat hem wedervoer, in plaats daarvan dat hij het zijn tegenstanders aandeed — cf. vs. 304). Op de vermaning van het koor vs. 383 let hij niet, maar wil vs. 384 sq. een vervloeking tegen Odysseus uiten, wat het koor vs. 386 onderbreekt (zoo schrijft voortreffelijk Radermacher), doch vss. 388—391 uit hij den wensch pas te sterven, wanneer hij de Atriden en Odysseus te gronde heeft gericht.

¹) Cf. v. Wilamowitz. Griechische Verskunst, pp. 504, 505.

Vss. 394—409 geeft hij, zonder op Tecmessa's laatste woorden acht te slaan, onomwonden uiting aan zijn doodsverlangen. (Hierop was al gezinspeeld in Tecmessa's woorden — vs. 215: θανάτῳ γὰρ ἴσον πάθος ἐκπέυση: dramatische ironie — door het koor vs. 227: περίφαντος ἀνὴρ θανεῖται — waarmee het koor m.i. nog niets anders uit dan de vrees dat Ajax ter dood zal worden gebracht, maar dan is het weer dramatische ironie — door Tecmessa vs. 326, door Ajax zelf vs. 361). ἰὼ σκότος, ἐμὸν φάος, door vs. 396 tautologisch versterkt; bij φάος moet men bedenken, dat dit ook redding beteekent om goed het verband met vs. 692 te begrijpen; ἔλεσθ' ἔλεσθέ μ' οἰκήτορα: weer de tautologie van het verlangen.

De diepte van Ajax' doodsbegeerte accentueeren Tecmessa's woorden vss. 410, 411: zij begrijpt hem niet. Vss. 412—427 spreekt Ajax eenzaam en als in monoloog het hem vertrouwde landschap bij Troje toe: de zee, de grotten, de Scamander (geheel verkeerd m.i. denkt Radermacher, dat achter εὐφρονες Ἀργείοις te zoeken is: „en mij slechtgezind”; cf. vss. 862 sq. waar hij ze vlak voor den zelfmoord nog eens toespreekt). De dichter denkt zich dus Ajax' bewustzijn van de hem omringende wereld in, toont hem in een persoonlijke verhouding daarmee, zoodat ze hem, als hij bij het koor en Tecmessa geen begrip vindt voor zijn gevoel, tot „Gegenüber” (om Schadewaldt's uitdrukking te gebruiken) in den monoloog wordt; dit is niet verschillend van wat in de Philoctetes valt te constateeren.

In hoeverre we in πρόκειμαι (vs. 427) met een dramatische ironie of met een door Ajax zelf bedoeld ominieus woord te doen hebben valt niet uit te maken; met zijn gevoelen dat de dood het eenige is voor zijn inhoudloos leven zal de dichter het in ieder geval willen doen samenhangen.

Doordat Ajax vss. 430 sqq. zijn naam in verband brengt met zijn leed, doet de dichter voelen, hoe Ajax zich steeds bewuster wordt van de onafwendbaarheid van zijn lot.

Ik vind hierin een argument om te protesteeren tegen de volgende bewering van Weinstock (p. 65): „Aber bei allen Feinheiten der Zeichnung und aller Wahrheit der Züge — dies ganz besondere und unvergessliche Individuum Aias ist wiederum, wie Elektra, letztlich doch nur als Sinnträger auf die Bühne befohlen . . .” Als dat waar was, zou Sophocles zóó iets persoonlijks als de woord-

speling op een naam weggelaten hebben. — In zijn groote rede vss. 430—480 analyseert Ajax nog eens zijn ongeluk en fundeert redelijk zijn eerst lyrisch geuit doodsverlangen (op dezelfde manier zet Electra vss. 254 sqq. de gronden van haar gedrag, die zij vss. 86 sqq. lyrisch geuit heeft, nog eens uiteen; ik acht het daarom ook verkeerd in de Electra invloed van Euripides aan te nemen op grond daarvan, dat een dergelijke lyrische scène in den proloog verder niet bij Sophocles voorkomt). Zijn zelfbewuste trots en het onoverkomelijke van de krenking en de daarop gevolgde belachelijkheid zijn weer de polen, waartusschen zich zijn argumentatie beweegt. Opmerkelijk is de commentaar op het beletten door Athene van den moord op de aanvoeders: εἰ δέ τις θεῶν / βλάπτει, φύγοι γ' ἄν χῶ κακὸς τὸν κρείσσονα. Dit is dezelfde houding ten opzichte van de goden als welke blijkt uit vss. 767, 768. Dit is mij een bewijs dat deze houding door Sophocles als inhaerent aan Ajax' wezen bedoeld is. Onverzoenlijk is hij jegens de Atriden en Odysseus, even onverzoenlijk als Philoctetes (cf. vss. 455, 469). De adellijke held spreekt vss. 462 sqq., waar hij zegt dat hij zich niet aan zijn vader kan vertoonen, zonder den prijs der hoogste dapperheid. Een licht op de Ajaxfiguur wordt desbetreffende geworpen door het verschil in manier, waarop Teucer vss. 1008—1020 zijn vrees om voor Telamon te verschijnen, tot uitdrukking brengt: Over den aard van zijn vader weidt Ajax niet uit: hij denkt absoluut, Teucer in betrekkelikheden. (Door de beschrijving van Telamon wordt t.a.p. bovendien aan Ajax' wezen herinnerd, die natuurlijk naar hem aardend wordt gedacht ¹⁾), zooals Eurysaces naar Ajax moet aarden). Den zelfmoord, waarover hij vs. 470 begint te spreken, begint hij aan te duiden met: een onderneming, waardoor hij zich een waardig zoon zijns vaders zal toonen. Het verlangen er naar grondt hij op de meening dat het schandelijk is langer te willen leven, als het leven niet anders meer dan κενὰ ἐλπίδες kan bieden:

ἀλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι / τὸν εὐγενῆ χρεῖ. πάντ' ἀκήχοας λόγον (vss. 479—480). De laatste drie woorden klinken niet als een formule, maar bezegelen met kracht, dat dit zijn diepste overtuiging is. Er is moeilijk, dunkt me, een mooiere commentaar op

¹⁾ Cf. vs. 472.

deze woorden van den εὐγενής te vinden, dan de volgende passages van Ortega y Gasset ¹⁾: „C'est là une façon de sentir propre à l'esprit industriel, à l'âme bourgeoise: Vivre, vivre à tout prix; ne pas se résigner à reconnaître dans la mort l'attribut essentiel de la vie . . .” en „Il semblerait plus conforme à la dignité humaine de profiter de ce fait inévitable de la mort et d'inscrire celle-ci sous le régime de la volonté.” Hoezeer Ajax beheerscht wordt door zijn gekrenkten trots, onverzettelijkheid en doodsverlangen wordt ons dan verder duidelijk door zijn niet reageren op de rede van Tecmessa (vss. 485—524); al haar argumenten: het ongeluk van haarzelf, die slechts in hem een steun vindt, het ongeluk van hun zoon, als die wees zal zijn, van zijn ouders, als ze van hem beroofd zullen zijn, de herinnering aan de liefde, die Tecmessa hem heeft geschonken, stuiten op hem af. Uit de woorden van het koor vss. 525, 526 volgt, dat wij hem onder Tecmessa's betoog onbewogen moeten denken en dat volgt ook uit zijn snijdend antwoord aan het koor vss. 527, 528 (let vooral op het eenigszins redelooze en prachtig zijn ethos weergevende γούν).

Hoe diep Sophocles alle mogelijkheden, die Ajax' wezen en de mythe hem boden, heeft overpeinsd, blijkt uit vs. 534, waar Ajax, zich ten volle bewust van zijn eigen toestand, aan Tecmessa, die zegt dat zij hun kind in veiligheid gebracht heeft uit vrees voor hem, antwoordt: πρέπον γε τὰν ἦν δαίμονος τοῦμοῦ τόδε. (Of men δαίμονος hier wel met Ellendt, Jebb, Radermacher e.a. als „lot” moet opvatten, betwijfel ik; ook in het scholion staat het zoo; Blydes vertaalt: „This would have been at least a suitable act of my genius (all of a piece with, in keeping with my destiny)”; persoonlijk ben ik geneigd hier aan Heraclitus' uitspraak of aan Epicharmus Gn. 17 te denken; misschien vat Weinstock het ook zoo op blijkens p. 51 onderste regel). Aan een kindermoord door Ajax heeft Sophocles hier ongetwijfeld gedacht en het bijzondere is, dat hij die gedachte voorstelt als aanwezig in het bewustzijn van zijn personen. (De Ajax is toch ± 15 jaar voor de Medea opgevoerd).

Het eerste wat men hoort uit Ajax' woorden tot Eurysaces, — vss. 545 tot 576 zijn eigenlijk weer een monoloog; ik ben over-

¹⁾ Essais Espagnols, pp. 192 en 194.

tuigd, dat het weinig dialogische van de behandeling van de stof, zoolang Ajax op het tooneel is, als karakteristiek voor Ajax is bedoeld ¹⁾ — is weer Ajax' trots. Zijn zoon moet worden opgevoed ὡμοῖς ἐν νόμοις πατρὸς: bijzonder goed voelt de scholiast de bedoeling: νόμους μεγαλοφρονῶν τὴν φύσιν ὠνόμασε καὶ τὸ ἔθος τοῦ γεγεννηκότος. Hij wenscht zijn zoon in geen enkel opzicht anders, alleen εὐτυχέστερος (vss. 550, 551). Vss. 552—555 zijn weer een bewijs; hoe precies Sophocles zich den toestand van het oogenblik van zijn personen denkt: vss. 265 sqq. heeft Tecmessa aan het koor uiteengezet, dat de bewustwording voor Ajax erger is dan het tijdstip van zijn waanzin zelf; zichzelf van die waarheid bewust en met een bijna wreede toespeling op zijn waanzin zegt Ajax vs. 554: ἐν τῷ φρονεῖν γὰρ μηδὲν ἡδιστος βίος.

Een werkelijke verteederling van Ajax voor zijn zoon en voor Tecmessa klinkt door in vss. 558, 559, die beletten dat Ajax een onmenschelijken en onwaarschijnlijken indruk maakt ²⁾. Het is volkomen levensecht en consequent doorgevoerd, hoe Ajax, de ὠμοκρατής, geprikkeld optreedt tegen Tecmessa, telkens wanneer hij vreest, dat zij zijn voornemen zal trachten te belemmeren: vss. 292, 293 vernemen wij van Tecmessa, hoe hij haar het zwijgen oplegde, toen hij in den nacht uittrok; als zij vs. 368 blijkbaar bij hem wil neerknielen, spreekt hij gramstorig: οὐκ ἐκτός; οὐκ ἄψορρον ἐκνεμῆ πόδα; hij zal haar prijzen, εἰ μὴ μόνον τὸ ταχθῆν εὖ τολμᾶ τελεῖν (vs. 528). Het laatste woord van vs. 577 is τεράζεται.

Om de volgende verzen goed te begrijpen moet men, naar ik meen, aannemen dat Tecmessa hier een wanhoopskreet slaakt of zich aan zijn voeten wil werpen; zoo is het plotselinge geprikkelde ongeduld van Ajax goed begrijpelijk.

In vs. 586 is σωφρονεῖν καλόν in Ajax' mond misschien als dramatische ironie bedoeld. Als zij hem bij de goden wil bezweren (vs. 588), laat hij zijn toorn tegen de goden blijken en zegt dat hij doof is voor waarschuwingen voor hybris (vs. 591). Het slot van de scène doet zijn onverzettelikheden en zijn bewustheid van eigen aard (τοῦ μὲν ἦθος) nog eens duidelijk uitkomen.

Een uitvoerige bespreking maakt Ajax' monoloog vss. 646—692

¹⁾ Dit is ook Weinstock's meening, p. 52.

²⁾ Niet juist acht ik Weinstock's beschouwing over deze scène (p. 45), die op deze verzen niet let.

noodig. De twist over Ajax als gestalte en ook de vraag naar de beteekenis van het heele drama draaien eigenlijk om deze scène. Ik zal hier eerst een overzicht van een aantal opvattingen geven: Welcker (o. l. pp. 302 sqq.) acht het onjuist: 1°. dat Ajax en Tecmessa tijdens het koorlied niet op het tooneel zouden zijn; 2°. dat Ajax doet alsof hij door Tecmessa overreed is zich niet te doodden. Want waarom zou Ajax zich terugtrekken? Voorts moet de dichter de mogelijkheid dat men zou vermoeden, dat Tecmessa's liefkoozingen Ajax zouden kunnen overreden, vermeden hebben. „Dem Charakter des Aias ist es vollkommen gemäss, dass er zur Rührung nicht fortgerissen wird, sondern dass aus seiner eigenen tiefen Brust, unter langem Schweigen die Sinnesänderung hervor geht” (p. 304). Een *κεκρυμμένη βάζις* voert Ajax alleen met betrekking tot zijn voornemen: „so weit sie hingegen Empfindung und Gedanken ausdrückt ist seine Rede deutlich und durchaus wahr” (p. 307). List past niet bij Ajax' karakter en zou, aangewend tegen zijn onderdanen en Tecmessa, kleinzielig lijken, daar hij deze immers gemakkelijk zou hebben kunnen terugwijzen (p. 313). Als het Ajax geen ernst was, zouden zijn woorden spot inhouden, godenverachting (p. 314).

T. v. Wilamowitz verwerpt Welcker's verklaring, maar acht haar toch de eenige consequente, als men aan de eenheid van Ajax' gestalte wil vasthouden (p. 64). Zijn eigen standpunt moge uit de volgende woorden blijken (p. 65): „Man sieht hier deutlich, dass etwas grob ausgedrückt, im Augenblicke, wo er eine seiner Personen fingieren lässt, dass sie sich in einer bestimmten Lage befindet, ihm selbst, sobald er die Person reden lässt, diese fingierte Situation genau so real ist wie irgend eine, die er erfindet . . . . Daher ist in Aias Rede nirgends daran zu denken, dass er mit bewusster Ironie redet, ...” Overigens is hij m.i. terecht van meening dat Ajax en Tecmessa zich tijdens het koorlied samen in Ajax' tent bevinden. Inderdaad is het onmogelijk vs. 593 te verklaren, als men aanneemt, dat de tent niet gesloten wordt (d.w.z. het eccyclema niet naar binnen gerold wordt), tenzij men zou willen gelooven, dat aan Ajax' bevel eenvoudig geen gevolg wordt gegeven en hij daarin berust ¹⁾).

¹⁾ Maar onjuist is T. v. Wilamowitz' opvatting over vss. 585–595 daarin, dat hij in Tecmessa's hartstochtelijke woorden tot Ajax en zijn antwoorden

Dat Tecmessa en Ajax tijdens het koorlied samen in de tent zijn en er ook samen uitkomen is ook de opvatting van Jacob Geel ¹⁾. Voorts is deze ervan overtuigd „dat het de bedoeling van Sophocles niet kan geweest zijn den grooten held leugens in den mond te leggen, maar wel, hem dubbelzinnigheden te doen spreken.” Om nu aan de belemmering voor den zelfmoord, waartoe hij besloten is, d.w.z. aan het koor en Tecmessa, te ontkomen „daalt de held af tot de sluwheid die aan de krankzinnigheid eigen is, wanneer zij een doel wil bereiken.” Het voornaamste bezwaar tegen deze verklaring acht ik dit: Ajax is niet meer krankzinnig: wat het koor daaromtrent vs. 610 en vs. 639 zegt, spruit voort uit wanbegrip van het koor; als men met Geel deze woorden van het koor voor de bedoeling van den dichter houdt, wordt het drama onwezenlijk, want dan is Ajax niet meer toerekenbaar.

Volgens Jebb ²⁾ is Ajax werkelijk van stemming veranderd; niet dat hij niet expres Tecmessa en koor misleidt: „It would be a mistake to suppose that ancient Greeks would have seen anything unworthy or unheroic in the use of such deception.” Maar het luisteren naar Tecmessa en het afscheid van zijn zoon roerden hem, „recalled him to a human standard of feeling and so revived his sense of human weakness, and of the submission which mortals owe to gods.” De zelfmoord, die hem eerst slechts een toevlucht was uit het ondragelijke leven, wordt nu ook een zoenoffer aan Athene.

Nog verder in de opvatting, dat Ajax zijn verkeerdheden inziet,

---

slechts een retardatie ziet, die dient om den tijd, die noodig is voor het naar binnen rollen van het eccyclema te vullen (p. 60). Het is mogelijk (een argument dat T. v. Wilamowitz zich heeft laten ontgaan, is, dat vss. 331 tot 348 dezelfde lengte is), maar onbewijsbaar, dat men daarvoor den tijd van vs. 579 af noodig heeft, maar om te zeggen, dat Tecmessa's angst hier eigenlijk niet noodig is, daar ze toch met hem mee naar binnen zal gaan (dat Ajax niet alléén in de tent blijft, is duidelijk, anders begrijpt men niet goed, waarom hij niet daar, ongestoord, den zelfmoord pleegt; cf. bovendien vs. 579; van een apart vrouwenvertrek voor Tecmessa blijkt niets), lijkt me dwaas; ze is om de hulp van het koor in te roepen naar buiten gekomen (vs. 328), in 't bijzijn van het koor wil ze tot hem smeeken; ze is bang alleen met hem te zijn.

¹⁾ Sophocles' Ajax. vss. 646—692. Mnem. 1853. pp. 200—208. Terecht vestigt A. G. Wientjes, de Jacobo Geelio Philologo Classico, diss. V. U. 1909, pp. 39—42, de aandacht op het belang van deze verhandeling.

²⁾ Introduction pp. XXXIII sqq.

gaat Harwood Hoadley ¹⁾, wiens meening ik hier alleen aanhaal, omdat ze mij geheel onjuist schijnt te zijn: „In the much-disputed soliloquy 646—692 the poet . . . would have us understand, that Ajax both recognizes and confesses his sins against the gods and the Atridae and at the same time yields them in heart his full submission (albeit with hatred toward the chieftains); therefore, to atone for his sins, but chiefly because inward shame and outward disgrace will not suffer him longer to live, he determines to end his existence.”

P. Allègre (o. l. p. 94): „Il endort la surveillance de Tecmesse et du chœur, en feignant de céder enfin à sa tendresse pour sa captive et pour son fils et ajoute, pour les tromper plus sûrement, des arguments nouveaux à ceux de Tecmesse.”

Volgens Post (o. l. p. 101) bedoelt Ajax werkelijk, dat hij geleerd heeft te buigen voor menschelijk en goddelijk gezag, maar dat hij zijn onderwerping zal manifesteren op de edelste manier, nl. door zelfmoord. De vervloeking tegen de Atriden in zijn laatsten monoloog zijn daarmee niet in tegenspraak. „By bitter experience he has learned to honour authority in the abstract, but the personal exemplars of that authority he can still hate.”

U. v. Wilamowitz ²⁾: tot vs. 669 spreekt hij onwaarheid om Tecmessa en het koor, die hem anders niet zouden hebben laten gaan, te bedriegen; vss. 669—683 volgen de gronden, waarom hij, naar hij voorgeeft, moet toegeven. Maar als hij dan de toepassing van die leer op zichzelf moet maken, stokt hij. Het is niet juist te zeggen dat Ajax voor zijn karakter te goed liegt en alleen dit zou aanstootelijk zijn.

Volgens Friedländer (o. l. p. 312) is de maatstaf van een welmeenende moraal hier te beperkt. „Nicht ein offener, ehrlicher Charakter nimmt seine Zuflucht zur Lüge, sondern der tragische Mensch will das Äusserste.”

Sheppard (o. l. p. 55) zegt dat Ajax medelijden met Tecmessa heeft en haar daarom bedriegt; bovendien heeft hij de eenzaamheid noodig voor zijn daad.

¹⁾ The Authenticity and Date of the Sophoclean Ajax 1040—1420. diss. Columbia Univ. 1909. p. 2.

²⁾ Lesefrüchte CLXXXI. 1. Sophokles' Aias 669—83. Hermes 59. 1924. pp. 249—251.

Jäne (o. l. pp. 31 sqq.) sluit zich aan bij T. v. Wilamowitz en be-
toogt dat Ajax tegen zijn karakter spreekt, dat de motiveering,
dat hij door zijn rede ongestoord den zelfmoord kan plegen, slechts
uiterlijk is, dat het den dichter alleen om het effect te doen is nl.:
tragische ironie in het danslied van het koor, het feit, dat Ajax
vlak voor zijn daad voor de oogen van het publiek wordt gesteld
en dat zoo de „valhoogte” van de woorden van den angelos over
zijn dood grooter is.

Schadewaldt ¹⁾ neemt, zooals hij zelf zegt (p. 78 n. 3), in hoofd-
zaak de opvatting van Jebb over. De dood in Hector's zwaard is
voor Ajax de laatste schakel in een geheime verbinding tusschen
het lot van twee menschen (hij verwijst daarbij naar Teucer's
woorden vs. 1028, maar dat is m.i. niet geoorloofd: als Sophocles
een dergelijke bedoeling aan Ajax had willen toeschrijven, zou
Ajax dat hebben moeten zeggen en in vss. 661—665 kan ik zoiets
niet lezen); „als kultischer Akt der Entsühnung bedeutet er (de
dood in het zwaard) nun die Versöhnung der Göttin; damit aber
bekundet Aias, dass jene Vermessenheit, um derentwillen die
Gottheit ihn verfolgte, nun erschüttert ist.” Hieruit volgt dan dat
de voorstellingen, waarin Ajax de aanduidingen van den zelfmoord
verhult, en die schijnbaar slechts middelen van het bedrog zijn,
in dieperen zin weer waar zijn, in zooverre als Ajax den reeds
lang als noodwendig erkenden dood, nu op een nieuwe manier
opvat (p. 73). Hij acht vss. 668 sqq. te diep van strekking, dan
dat dit zou dienen voor het bedrog (p. 75). „Sophokles hat den
Aias keineswegs aus psychologischem Unvermögen in der Fik-
tion so reden lassen, als ob er wahr rede, sondern weil er wollte,
dass Aias wirklich die Wahrheit spräche.”

Pohlenz (o. l. pp. 176 sqq.) zegt, dat het verkeerd is en modern
gedacht er naar te vragen, of Ajax' rede wel past bij het karakter
van den held. Het medelijden met vrouw en kind is wel echt, en
de eenheid van de rede moet niet psychologisch geanalyseerd
worden: Sophocles legt Ajax de eeuwige waarheden in den mond,
evenals Aeschylus Clytaemestra. („Eine Ungeheurlichkeit vom
Standpunkt der modernen Psychologie.”) Tegen Schadewaldt

---

¹⁾ Sophokles, Aias und Antigone. Neue Wege zur Antike VIII. 61—109.
1929.

houdt hij vol, dat Ajax geen verandering heeft doorgemaakt, wat vss. 835 sqq. bewijzen ¹⁾.

Howald (o. l. p. 99) acht de scène louter bedrog; ze dient alleen voor de retardatie, het doen klimmen van de spanning.

Tegen hem (en tegen Tycho von Wilamowitz) richt zich Schmid ²⁾: „Aias . . . . spricht . . . . den Monolog, dessen tiefe und resignierte Ironie den gebrochenen Mann verrät, der innerlich todesbereit, scheinbar Vernunft und Mässigung angenommen, seine unbändige Natur der Weltordnung angepasst, d.h. für ihn: dem Untergang geweiht hat; . . . .”

Weinstock, die niet kan aannemen, dat het bedrog dient om Ajax een ongestoorden gang in den dood te geven ³⁾, verklaart: „Im dritten Monolog redet Aias mit seinem von den anderen geforderten, durch die anderen herausgeforderten Gegenaias” (p. 50). Maar: „Der Aias, den er sich selbst gegenüberstellte, der milde, der nachgiebige, der gewandelte, der andere, das ist eben doch der ganz-andere, der Nicht-Aias” (p. 51, cf. pp. 215, 217). (Hoe bijzonder knap Weinstock's meening over de Ajaxfiguur en over speciaal deze scène ook doordacht en geformuleerd is, het komt me toch voor, dat hij Sophocles' bedoelingen hier voorbijschiet). — Naar mijn meening is dit teveel aan uiteenlopende meningen, waarvan ik hier slechts een bloemlezing heb gegeven, daaraan te wijten, dat men zich te weinig een scherp omlijnd beeld van de Ajaxfiguur gemaakt heeft uit de scènes, waar hij zonder eenige bemanteling spreekt en uit wat overigens in het stuk over hem wordt gezegd. Ik zal nu de rede doornemen:

Vss. 646—647 geven een rhetorische inleiding met tegenstellingen. Wanneer nu *φανέντα κρύπτεται* als eerste lid van de tegenstelling in vs. 647 stond, zou dit vers als argument kunnen dienen voor de meening, dat Ajax een werkelijke ommekeer in zijn gevoelen aankondigt, maar nu heeft het vers een dubbelzinnige strekking en ligt voor Ajax de nadruk op *φανέντα κρύπτεται*, d.w.z. op zijn naderenden dood. Vs. 648 is tot *ἄλλ'* tweesnijdend; *ἄλλ'* t/m *φρένες*

¹⁾ Erläuterungen, pp. 47, 48.

²⁾ Geschichte der Griechischen Literatur. I. 2. 1934. p. 333 en p. 337.

³⁾ o. l. p. 48. Daartegen verzet zich A. Lesky, Grundfragen der Sophoklesdeutung. N. Jbb. f. W. u. J. 1932. p. 411.

is inderdaad m.i., zoals Radermacher zegt niet eenvoudig gecoördineerd: ὄρκος is vergelijking (onnoodig is de conjectuur van Bothe ὄγκος, die Geel verdedigt); καὶ is handschriftelijk (ook Stob. en Suid.) en het ontbreken van het lidwoord bij φρένες wijst op niet gewone coördinatie. ἀλίσκεται: „nämlich, dass es ein Meineid war” (Raderm.) en de hoorders zullen bij φρένες moeten denken: „nl. dat die φρένες niet absoluut περισκελεῖς waren”; maar het slaat voor Ajax ook op de nederlaag, die hij geleden heeft.

„Ik toch die zoeven nog stijf volhield, ik ben nu week gemaakt door deze vrouw, βαφῆ σίδηρος ὤς” (vss. 650, 651). Ik geloof, in verband met het schol. ad 651 dat hier expres in het midden wordt gelaten, of dit door water of olie is. (Ἡ ὅτι δισσως βάπτεται ὁ σίδηρος· εἰ μὲν γὰρ μαλθακὸν βούλονται αὐτὸν εἶναι ἐλαίῳ βάπτουσιν εἰ δὲ σκιρὸν ὕδατι.) Het behoort dan bij ἐθγλύνθη (niet bij ἐκαρτέρουν zooals, vooral als men βαφεῖς leest op zichzelf wel mogelijk is) en houdt dan een bijna wreedaardige dubbelzinnigheid in, die nog wordt gesteund door de beperking στόμα; het feit dat Sophocles Ajax ἐθγλύνθη doet gebruiken, hem, den minst vrouwelijken held — en zoo heeft men hem in het stuk te voren leeren kennen — wijst m.i. er op, dat Ajax dit niet meent. In het δέ van vs. 652 schuilt dan ook m.i. een dubbelzinnigheid: voor de hoorders, die het vorige in bonam partem opvatten, is het: „dan ook”, voor Ajax zelf: „maar wel”. Dat zijn deernis echt is, bewijst vs. 559. Een breuk in zijn karakter of ook in de eenheid van dezen monoloog beteekent dat echter heelemaal niet. — οἰκτίρω λιπεῖν doet de hoorders eer vermoeden, dat hij niet voornemens is zich te dooden, dan wanneer hij had gezegd: οἰκτίρω λείπων.

„Ik zal gaan naar de waschplaats bij de weiden aan de kust (dat Sophocles deze plek als het oord bedoelt, waar Ajax van het eerste moment af van plan was zich te dooden, bewijst misschien vss. 431 sqq.) om (dan komt er een dubbelzinnigheid door ἀγνίσας, dat temporeel en explicatief kan worden opgevat en door het koor natuurlijk op de tweede manier begrepen moet worden) aan den zwaren wrok der godin te ontkomen” (vss. 654—656). Met ἀγνίσας λύματα bedoelt hij eenvoudig: na mijn smetten afgewassen te hebben, de gewone λύματα van A 314; met het ontkomen aan den wrok der godin bedoelt hij zijn zelfmoord.

Bijna algemeen erkent men de dubbelzinnigheid van κρύψω (vs. 658); maar in overeenstemming daarmee is ook vs. 659 dubbelzinnig, of althans onduidelijk gehouden. De bedoeling zal wel zijn, dat de hoorders (zooals Radermacher het vers uitlegt) begrijpen: ἔνθα γαίης μή τις ὄψεται ὀρύξας; maar ὀρύξας, dat eer = ἐξορύξας dan = κατορύξας is (Ellendt) kan ook slaan op het uitgraven der aarde (γαίης genit. partit.) om het zwaard in te planten en ἔνθα μή τις ὄψεται staat dan als plaatsbepaling bij den heelen zin. (Zoo legt Geel het vers uit). In de vss. 661—665 kan ik slechts verbittering van Ajax over zijn lot hooren, niet een inzicht in de mysterieuze gebondenheid van zijn lot met dat van Hector. (Hij had dan iets van Hector's dood moeten zeggen).

Met τοιγάρ, dat logisch niet heelemaal aansluit en een ironischen klank krijgt daardoor, wordt zijn voornemen ingeleid voor de goden te wijken, de Atriden te eeren (vss. 666, 667). Terecht teekent het scholion aan: ἐπιφθόνως ἔφρασεν, ἐν εἰρωνείᾳ ἀντιστρέψας τὴν λέξιν· ἔδει γὰρ εἰπεῖν θεοὺς μὲν σέβειν, εἶκειν δὲ Ἀτρείδαις. Nu denke men zich de opvatting als juist, die inhoudt, dat Ajax zich wel met de goden verzoent, doch onverzoenlijk blijft tegenover de Atriden (een verzoening met de Atriden acht ik absoluut uitgesloten wegens vss. 838 sqq.), dan moet men in deze twee verzen, die een onverbrekkelijk geheel schijnen te vormen εἶκειν met enkelvoudige beteekenis opvatten, σέβειν met dubbele! Dit εἶκειν en σέβειν is niets anders dan het in den dood gaan (etymologisch beteekent σέβειν hetzelfde als εἶκειν). Ook de motiveering, die vs. 668 geeft, is ironisch van vorm en inhoud; want in den twist bij Ajax' lijk tusschen Menelaus en Teucer wordt door Teucer nadrukkelijk ontkend dat de Atriden Ajax' heerschers waren (vs. 1099).

Vss. 669—676 geven de motiveering van zijn voorgegeven ommekeer. Hoezeer Sophocles Ajax van binnenuit dezen monoloog doet spreken, blijkt uit de gebruikte tegenstellingen: de νιφοστιβεῖς χειμῶνες doen aan Tecmessa's uitdrukking voor Ajax' waanzin denken (vs. 207); wanneer dit wegens de verschillende beteekenissen van χειμῶν te gezocht mocht aandoen, dan wijs ik op de duidelijker opzettelijkheid van het verband tusschen vss. 673, 674 en 395 sqq. Zijn bedoeling is natuurlijk de hoorders te doen gelooven, dat hij in alles toegeeft; zijn eigen gedachten

gaan uit naar de verlossing van zijn duister lot door den dood ¹⁾. Ook de volgende vergelijkingen, die naar U. von Wilamowitz' zoo juiste opmerking, een eenigszins andersoortige groep vormen, hebben, vooral de eerste, direct op Ajax' lot en innerlijk betrekking; κοιμίζω (vs. 674) gebruikt hij vs. 832 ook in zijn aanroepen van Hermes. Ook het δ' van vs. 678, waarna de dichter Ajax expres laat afbreken, kan als tegenstelling of aansluiting op vs. 677 bedoeld zijn (daarom is ἔγωγε, dat Jebb schrijft, zoo verkeerd). Met een grimmige herinnering aan ἄρτι van vs. 595 komt dan de spreuk van Bias, waarbij het hem in werkelijkheid slechts om het tweede deel (ἐς . . . βουλήσομαι) te doen is: de variatie in uitdrukkingswijze is ook opzettelijk: in het eerste lid, waarvan hij de strekking niet in practijk brengt, staat ἐχθαρτέος, in het tweede βουλήσομαι (hij heeft spijt de Atriden in hun strijd gesteund te hebben).

In διὰ τέλους (vs. 685) steekt iets als ons: „tot het bittere eind”; de aandacht vraag ik vooral voor τοῦμὸν ὦν ἐρᾷ κέαρ. Dat dit dubbelzinnig is, behoeft geen nader vertoog; maar niet genoeg is de nadruk erop gelegd, hoezeer de verborgen beteekenis en de woordkeuze ἐρᾷ Ajax' diepste innerlijk, zijn doodsbegeerte, uitdrukken. Dat de keuze van dit woord zeer opzettelijk is, blijkt uit vs. 967; (misschien is het niet te gewaagd in verband met de duidelijke opzet van het gebruik van het woord ἐρᾷ een weerklank hiervan te vinden in de eerste woorden van het koor (vs. 693), waar het gebruik van ἔρωτι in elk geval opmerkelijk is; deze weerklank, die de uitdrukking ἔφριξ' ἔρωτι dubbelzinnige beteekenis zou geven, is dan door Sophocles als dramatische ironie bedoeld). Over dubbelzinnigheden, die het innerlijk van den spreker juist te duidelijker onthullen, schreef voortreffelijk S. K. Johnson ²⁾.

Dat hij Tecmessa vraagt te bidden voor het volbrengen van zijn zelfmoord, is een bewijs, hoezeer Sophocles wenscht, dat wij zijn onverminderde ὁμότης begripen.

In vs. 690 klinkt de doodsbegeerte als dwingende gedachte nog

¹⁾ Men lette op αἰανής, dat niet zoozeer donker als wel droevig is.

²⁾ Some aspects of dramatic irony in Sophoclean Tragedy. Cl. Rev. 1928. pp. 209-214.

eens door en σεσωσμένον is zijn slotwoord ¹⁾: de dood is hem een redding uit het leven.

Hoe Ajax' woorden door den dichter niet bedoeld zijn, blijkt uit het koorlied: het koor is in uitgelaten vreugde over Ajax' verklaring en zijn weggaan; de motiveering daarvan, die de dichter het koor in den mond legt, moet dus ongegrond zijn: het koor zegt vs. 711: Αἶας λαδίπρονος πάλιν, — Ajax is juist hij die niet kan vergeten; θεῶν δ' αὖ πάνθ' ὅσα θέσμι' ἐξήγυσ' εὐνομία σέβων μεγίστα. — ook dit berust op misvatting van het koor; door Ajax' woorden door het koor vss. 714—717, maar natuurlijk in de voor het koor gunstige beteekenis, te laten paraphraseeren, doet de dichter ons het sarcasme van Ajax' rede des te duidelijker voelen. Dat een verandering in Ajax' stemming slechts een waan is van het koor, doet Sophocles ook voelen door vs. 736: νέας / βουλάς νέοισιν ἐγκαταζεύξας τρόποις, waar de dramatische ironie onmiskenbaar is: immers νέος wordt vaak (en ook bij Sophocles: Phil. vs. 784, O. C. vs. 1447) gebruikt van een „res gravis” vel „sinistri ominis” (Ellendt). En dat wij zijn zelfmoord niet als een zoenoffer hebben op te vatten, blijkt ten overvloede daaruit, dat het koor vss. 743—744 zegt: πρὸς τὸ κέρδιστον τραπέις / γνώμης, θεοῖσιν ὡς καταλλαχθῆ ἰχθόλου. We hooren hieruit, wat voor Ajax naar het oordeel van den doorsneemensch τὸ κέρδιστον zou zijn geweest.

In zijn laatsten monoloog is Ajax' doodsbegeerte, nu hij op het punt staat de daad te verrichten, overgegaan in een soort doods-wellust: met welgevallen constateert hij, hoe het zwaard aan alle vereischten, uiterlijk en innerlijk (als geschenk van Hector, vss. 817 en 818; ook hier geen woord over lotsverbondenheid met Hector: alleen van onverzoenlijke vijandschap jegens Hector getuigen deze verzen: een bewijs hoe sarcastisch vs. 679 bedoeld is), voldoet.

Het is: εὐνούστατον τῷδ' ἀνδρὶ διὰ τάχους θανεῖν (vs. 822). Ook διὰ τάχους karakteriseert. Dat hij Zeus (vss. 824 sqq.) vraagt οὐ μακρὸν γέρας λαχεῖν (hoe schamper!) is niet daaruit af te leiden, dat hij zijn dood als zoenoffer beschouwt: het is omdat Zeus zijn voorvader is (cf. vs. 388). Als Ajax zich werkelijk innerlijk met

¹⁾ Cf. J. P. Carroll. The Final Words in the Oedipus Tyrannus, Class. Bulletin, Febr. 1931, pp. 39 sqq.

Athene verzoend had, zou hij haar nu moeten aanroepen. Van schuld aan eigen lot rept hij niet: hij geeft de Atriden de schuld ¹⁾ (vs. 838) en roept, onverzoenlijk, de wraakgodinnen op over hun hoofd en zelfs over het leger. Hij gedenkt vaderland en ouders, doch keert zich snel en bewust van elk *θρηνεῖν μάτην* af. Met weergaloos verlangen roept hij vs. 854 den Dood aan; nog eens het zonlicht, het vaderland en, prachtig in overeenstemming met het gevoel van vss. 412 sqq. de hem omringende wereld.

---

¹⁾ Terecht verzet Stahl, *Zum Aias des Sophokles*, Rhein. Museum 1914, p. 516, zich tegen Radermacher's verklaring van vs. 970: „Die Götter haben den Tod des Aias herbeigeführt, nicht seine Feinde . . .” Hijzelf verklaart: „Den Göttern (zu Liebe) ist er gestorben, nicht jenen (d.h. zu ihrem Vorteil).”

OVER HET KOOR VAN DE AIAX

Van het koorlied vss. 596—645 merkt T. v. Wilamowitz, p. 62 n. 1. op: „Es ist auffällig, dass dies Lied völlig ausserhalb der speziellen Situation steht, denn es behandelt nur die Folgen von Aias Wahnsinn und seiner im Wahnsinn begangenen Tat, während der Chor von Aias Plan, sich zu töten weiss, wie er noch V. 583 f. seiner Furcht wegen einer derartigen *προθυμία* Ausdruck gegeben hat, und es für die folgenden Szenen notwendige Voraussetzung ist, dass er von Aias Entschluss weiss. Stände also von einer Sorge um Aias etwas in dem Liede, so wäre das als Kontrast zur nächsten Szene und dem nächsten Liede von besonderer Wirkung, und man begreift nicht recht, warum Sophokles dies vermieden hat, warum er sogar V. 635 den Chor sagen lässt, Aias wäre besser tot, alsob von der Möglichkeit des Selbstmordes nie die Rede gewesen wäre. Ein überzeugender Grund für dies Verfahren lässt sich, scheint mir, nicht angeben . . . ganz ähnlich wie dies steht das Lied V. 1185 ff. ausserhalb der speziellen Situation . . .”

Blijkbaar als antwoord op deze opmerkingen geeft U. von Wilamowitz ¹⁾ een korte paraphrase van het koorlied, met de volgende conclusie: „Der Chor ist also durch die Rede des Aias überzeugt, dass dieser, gerade weil er ein so grosser Held ist, nicht leben kann. Er erwartet also, dass sich Aias drinnen den Tod gibt, und wir Zuschauer erwarten das auch. Darauf ist alles angelegt, um so stärker die Überraschung, wenn Aias hervortritt und in ganz anderem Sinne redet.”

Het is mij onmogelijk dit uit het koorlied te lezen. Als het Sophocles overal en altijd in de eerste plaats te doen zou zijn geweest om de onmiddellijke werking van elke scène afzonderlijk en om de tegenstellingen van de stemming der toeschouwers,

---

¹⁾ Griechische Verskunst pp. 510, 511.

door de scènes achtereenvolgens verwekt, dan had hier een koorlied moeten staan, waarin het koor angstig zong van den op handen zijnden dood van zijn heer.

Maar wat staat er in het lied? „Ver van het gelukkige Salamis, ben ik al sinds langen tijd in 't land van Troje, vrezend dat ik hier nog eens den dood zal vinden (596—607). Moeilijk te genezen is bij mij bovendien Ajax, gekluisterd aan een door de goden gezonden waanzin, de machtige strijder eens, die nu in zijn krankzinnigheid een groote smart voor de zijnen is (609—621). Wanneer zijn oude moeder hoort, dat hij in waanzin is (νοσοῦντα φρενομόρως), zal zij luid jammeren (624—634). κρείσσων γὰρ Αἶδα κεύθων ὁ νοσῶν μάταν, ὅς ἐκ πατρώας ἤκων γενεᾶς <ἄριστος> πολυπόνων Ἀχαιῶν οὐκέτι συντρόφοις ὄργαις ἔμπεδος, ἀλλ' ἐκτὸς ὀμιλεῖ: want hij die krankzinnig is, zou beter dood kunnen zijn, hij de zoo voortreffelijke, die nu niet meer zijn eigen aard behouden heeft, maar daarbuiten dwaalt. O ongelukkige vader, welk een moeilijk te verdragen verdwazing (ἄταν) van uw zoon moet ge vernemen” (635—645). Het koor ziet niet in, dat Ajax' krankzinnigheid geweken is (niet eens ben ik het dus met K. Kunst¹), die opmerkt: „Da die Schiffer gegen ihre frühere bessere Einsicht (vs. 344) zuletzt ihren Herrn doch wieder als φρενὸς οἰοβώτας (614) bezeichnen, ist dies wohl nicht mehr von der eigentlichen Raserei, sondern von jener Verstocktheit und Verbohrtheit im eigenen Leid zu verstehen . . .”: al mag dan vs. 614 daarover twijfel laten, vs. 611, vs. 625, vss. 635 en 639—640, met het voortdurend gebruik van het praesens, zijn overduidelijk), begint te klagen over eigen lot en beklagt Ajax' ouders, omdat zij zullen vernemen, dat hij krankzinnig is. Als men in vs. 635 met Elmsley παρ' i.pl.v. γὰρ (mss.) zou lezen, dan had U. v. Wilamowitz gelijk: de nadruk zou dan vallen op κρείσσων: „(Ajax zal nu wel zelfmoord plegen) en dat is ook maar beter”; γὰρ echter slaat op de buitengewone jammerklachten, die Ajax' moeder, naar het koor zich voorstelt, zal slaken, omdat hij krankzinnig is, wat zoo erg is, dat men dan beter dood kan zijn.

De reden, dat Sophocles het koor zóó en niet anders laat spre-

¹) Beiträge zum Verständnis des Sophokleischen Aias, Wiener Studien XLII (1920/21), pp. 82—85.

ken, is, meen ik, deze: hij laat het koor zeggen, wat in overeenstemming is met zijn aard, zooals hij dien van te voren geconcipeerd had.

Het koor bestaat uit zeelieden van Ajax, die ook zijn soldaten zijn (onjuist U. v. Wilamowitz, die zegt: „dieser Chor redet von seiner Beteiligung an den Kämpfen nie”¹⁾: cf. vs. 1187). Er zou dus uiterlijk geen bezwaar zijn geweest (zooals dat wel het geval zou zijn geweest met menschen, die alleen maar roeiers waren, of met krijgsgevangenen) het koor van ganscher harte deel te laten nemen in Ajax' lot. Het heeft Sophocles niet behaagd: hij heeft Ajax' figuur scherper willen afteekenen tegenover de mediocriteit van de zeelieden, hem meer willen vereenzamen; hij heeft ook een tegenstelling willen scheppen tusschen het koor en Tecmessa. Hij heeft het koor een bepaald karakter gegeven, zóó, dat de koorliederen, waarover T. v. Wilamowitz spreekt, alleen goed te begrijpen zijn, als men daarmee rekening houdt. (Ik kom door deze beschouwing in strijd met F. Helmreich²⁾, die in zijn „Resultate” o.m. poneert: „VI. Der Inhalt der Chorlieder darf nicht aus dem ἦθος des Chors abgeleitet werden. VII. Die Forderung einheitlicher Durchführung des ἦθος darf man an den Chor nicht stellen. IX. Absichtliche Ausgestaltung des ἦθος des Chors kommt nur bei Euripides . . . vor”, ofschoon hij pp. 8, 9 vaststelt, dat het koor van de Ajax overall realistische trekken vertoont, en ga ten deele mee met Errandonea³⁾, wiens uitgangspunt echter geheel verkeerd is, omdat hij het koor en niet Ajax als de voornaamste persoon van het stuk beschouwt (p. 322) en die er m.i. naast is, als hij (p. 312) beweert, dat de schrik van het koor vss. 583—584 komt, doordat het uit Ajax' woorden meent op te maken, dat hij den dood wil in strijd met de Grieken en dat het koor vss. 596—645 er over jammert, dat Ajax door tegen de Grieken te strijden zal sterven: want daarvan zegt Ajax niets en het koor evenmin).

Woorden en houding van het koor ga ik nu na:

In de parados zegt het koor verheugd te zijn, als het Ajax goed gaat, maar als hem een slag van Zeus of het booze gerucht van de

¹⁾ Griechische Verskunst, p. 504.

²⁾ Der Chor bei Sophokles und Euripides, nach seinem ἦθος betrachtet. diss. Erlangen 1905.

³⁾ Sophoclei Chori Persona Tragica, Mnemosyne, 1924, pp. 299 sqq.

Grieken treft, is het — niet bedroefd, maar bang (vs. 139). Het koor is bang voor een *δύσκληια* van hun heer en vooral van henzelf (vs. 143). Het koor is zich bewust van eigen geringheid (vs. 155) ¹⁾ en zegt zonder zijn heer niets te kunnen uitrusten tegen de praatjes (vs. 165). (Daarom is nog niet juist, wat Schadewaldt ²⁾ zegt: „das ganze Sein des Chores im ersten Teil des Aias liegt beschlossen in dieser Hinkehr auf den Helden“). Hoe de dichter het angstige koor zich tegenover den geweldigen Ajax laat voelen, blijkt hieruit het meest direct: zichzelf vergelijkt het koor met een duif (vs. 140), Ajax met een gier (vs. 169). Het koor is natuurlijk vroom, het denkt zich Ajax' waanzin (als de geruchten dan waar zijn) gezonden door een god, omdat Ajax deze te kort heeft gedaan. Als de goden nu maar de *Φάτις*, de moeder van zijn schande (vs. 174), willen afweren (vs. 187). (Omdat het koor voor die schande zoo beducht is, mist men bij *ἄρη* (vs. 193) ongaarne den dativus ethicus, die in het overgeleverde *μ'* zou kunnen steken, maar als *μ(οι)'* *ἄναξ* onaanvaardbaar is, schijnt er geen redmiddel te zijn). *ἐμοὶ δ' ἄχος ἔστακεν* (daar er steeds meer gepraat wordt over Ajax' daad) is het slot van het koorlied.

Na Tecmessa's *ἔχομεν στοναχάς* (vs. 203), ontsnapt het koor geen kreet van smart; als Tecmessa dan nader uiteengezet heeft, legt het koor weer vrees, geen droefenis aan den dag (*φοβοῦμαι τὸ προσέρπον* vs. 227) en na de nadere beschrijving van den veemoord (vss. 232—244), is de eerste opwelling van het koor te vluchten: *τοίας ἐρέσσουσιν ἀπειλάς δικρατεῖς Ἀτρεΐδαι / καθ' ἡμῶν πεφόβημαι λιθόλευστον Ἄρη / ξυναλγεῖν μετὰ τοῦδε τυπεῖς, τὸν αἴσ' ἀπλατος ἴσχει*. Men lette hier vooral op de letterlijke beteekenis van *ἀπλατος*, ongenaakbaar, waarmee het koor wil zeggen, dat het liever niet bij Ajax in de buurt komt, waarmee zijn houding vss. 331 sqq. (cf. Radermacher a.h.l.) zoo goed in overeenstemming is.

Het is weer de gedachte aan het gerucht, die het koor vss. 263, 264 in den mond legt. Het voorbarige optimisme van het koor corri-

¹⁾ Cf. over deze houding Petersen, *Die Attische Tragödie als Bild- und Bühnenkunst*, 1915, p. 137.

²⁾ *Monolog und Selbstgespräch*, p. 63.

geert dan Tecmessa, maar Tecmessa's redeneering begrijpt het koor blijkens vss. 279—280 niet, wat voor zijn verdere houding gewichtig is: nergens blijkt het koor Ajax' doodsverlangen te begrijpen. (Wanneer vs. 635 dat had willen uitdrukken, zou er *νοσήσας* hebben moeten staan).

Vs. 283 *ξυναλγοῦσιν* drukt geen deernis uit, maar dezelfde vrees als vs. 255. Wanneer Tecmessa alles uitvoerig verteld heeft en aan het koor gevraagd heeft naar binnen te gaan, aarzelt het koor en zegt slechts, dat Ajax verschrikkelijk verbijsterd is (vss. 331, 332). Ajax' eerste geweeklaag (vs. 333), waarop het koor niets zegt, doet Tecmessa tegen het koor ongeduldig worden. Wanneer Ajax voor den tweeden keer roept, constateert het koor neutraal, dat Ajax òf nog in waanzin is òf verdriet heeft bij de herinnering hieraan. Pas wanneer Ajax om Teucer roept en een begrijpelijken volzin zegt, vat het koor den moed om naar binnen te gaan. Vss. 362, 363 zijn niet in tegenspraak met vs. 635, zooals men wel beweerd heeft: het koor denkt hier nog, dat Ajax' waanzin voorbij is, maar vs. 635 acht het Ajax' houding bewijs van zijn onverminderden waanzin. Vss. 376, 377 zijn niet, zooals U. v. Wilamowitz het uitdrukt „lediglich um die von der Responcion geforderten Verse zu füllen”, doch zijn een woord, dat Sophocles in overeenstemming dacht met wezen en houding van het koor: dezelfde geest spreekt er uit als uit vss. 263, 264. Vs. 383 bedoelt het koor als troost, maar de dichter heeft er een twijfelachtigen van gemaakt. Daar *μήν* in vs. 384 een onbewijsbare conjectuur is — het is veel waarschijnlijker, dat het tweede *οὐκ* van vs. 369 is ingevoegd (zoo v. Wilamowitz, Gr. Versk. p. 506) —, hoort Ajax vooral het laatste (*κῶδύρεται*) en betreft dat op zichzelf: „ofschoon ik dan *σὺν θεῶ* . . . .” Het onhandige gezegde van het koor prikkelt Ajax. Hulpeloos en begripeloos staat het koor tegenover Ajax. Pathos noch argumenten voert het tegen hem aan. Het is dan ook volkomen in overeenstemming met wat men verwacht, als het vs. 596 een klaaglied, niet op Ajax, maar op zichzelf begint: *ἐγὼ ὁ τλάμων . . . . ἀνήριθμος* ¹⁾ (cf. vs. 1206: *ἀμέριμος*) . . . . *τρυ-*

---

¹⁾ Lezend met Wilamowitz, Gr. Versk. p. 509: *Ἰδαῖδι μίμων ποιῶν λειμωνίδι μήλων.*

χόμενος . . . . κακὰν ἐλπίδ' ἔχων . . . . με . . . . ἀνύσειν . . . . "Αἶδαν.
 Van Ajax' woorden heeft het weinig begrepen: ze achten hem nog in waanzin; ze denken niet speciaal aan zelfmoord. Daar hij krankzinnig is φίλοις μέγα πένθος ἤρρηται. (Om misverstand te voorkomen wil ik er hier den nadruk op leggen, dat het niet mijn bedoeling is moreele verontwaardiging te uiten over de houding van het koor, doch slechts aan te toonen, hoe Sophocles de zeer bepaalde houding en aard van het koor consequent heeft uitgebeeld). Het is dit koor, dat niets begrepen heeft van Ajax' directe uitlatingen, dat een vreugdezang kan zingen na vss. 646—692, volkomen in overeenstemming met vs. 263: ἀλλ' εἰ πέπαυται, κάρτ' ἂν εὐτυχεῖν δοκῶ. Het is opmerkelijk, dat Sophocles den oproep om Ajax te gaan zoeken aan Tecmessa, een vrouw, niet aan het koor gegeven heeft. Het is een klacht om eigen moeite meer dan om Ajax, die het koor tijdens het zoeken uit (cf. vss. 866, 876, 888). Wanneer het Ajax' dood hoort, is zijn eerste roep: ὦμοι ἐμῶν νόστων / ὦμοι κατέπεφνες, ἀναξ / τόνδε συνναύταν (vss. 900 sq.). Zijn eigen oordeel spreekt dan het koor vss. 909 sqq. In het laatste koorlied (vss. 1185 sqq.) blijkt dan Sophocles' bedoeling met het ζόό zijn van het koor nog eens duidelijk: van den strijd om Ajax' graf spreekt het niet; alle gewone verlangens van gemiddelde menschen bezingt het koor, in tegenstelling met Ajax' heldendom. Het vervloekt den oorlog, den eindeloozen tijd van zijn verblijf in Troje, de inspanningen en nooden, de ontberingen; is er niet een prachtig contrast tusschen den pathetischen uitroep van het koor: ἐρώτων δ', ἐρώτων ἀπέπαυσεν, ὦμοι en Ajax' stilzwijgend ontkennen van Tecmessa's hartbrekend beroep (vss. 520 sqq.) en belicht het harts-tochtelijke heimwee van het koor niet Ajax' bovenmenschelijk zich afsluiten voor dergelijke gevoelens? Men bedenke, dat Ajax' lijk met Tecmessa en Eurysaces den achtergrond vormen van het laatste tooneel.

Het is me dan ook, althans voor de Ajax, onmogelijk om mee te gaan met uitlatingen van Weinstock als: „Der allzeit unverbindliche Chor” (p. 226), of dat het koor „im Lauf der Dinge sein Gewand immerfort nach dem Winde dreht, seine Meinung beliebig oft wechselt . . .” (p. 226). Men kan ook niet zeggen, dat het koor eigenlijk ergens in deze tragedie de stem van den dichter is, maar wel dat de woorden van het koor, doordat de

dichter het bewust een bepaald karakter heeft gegeven, aard en daden van Ajax — en ook van Tecmessa: de activiteit ¹⁾ van haar intuïtieve vrouwelijkheid steekt af tegen de matte moedeloosheid der zeelieden — in een bijzonder licht zetten.

ERRATUM

pag. 79 regel 7 van onder *staat* vss. 1240 en 1245 *lees* 1240—1245

---

¹⁾ Oppervlakkig acht ik de meening van A. Jenzer, *Wandlungen in der Auffassung der Frau im ionischen Epos und in der attischen Tragödie bis auf Sophokles*, diss. Bern, 1933: Tecmessa (en Deianeira) zijn „hilflose . . . zu leidvoller Passivität verurteilte Gattinnen” (p. 88). Het is Tecmessa die het koor binnenroept, Tecmessa, die tegen Ajax hartstochtelijk durft betoogen, wanneer het koor er hulpeloos bijstaat; Tecmessa roept op om Ajax te gaan zoeken. Ajax' gemeenplaats (vs. 293) laat de dichter haar met misnoegen zeggen.

STELLINGEN

I

De meening, dat „Die dramatische Technik des Sophokles” van Tycho von Wilamowitz-Moellendorff een belangrijke schrede voorwaarts zou hebben beteekend in de opvatting van Sophocles’ kunst, is onaanvaardbaar.

II

H. Weinstock’s formule (Sophokles, p. 226): „der allzeit unverbindliche Chor” is onaanvaardbaar.

III

Voor Pohlenz’ meening, dat Sophocles’ Electra slechts denkbaar is door invloed van Euripides op Sophocles, zijn niet voldoende gronden aanwezig. (M. Pohlenz, Die Griechische Tragödie, p. 338).

IV

De meening van G. Murray (The Classical Tradition in Poetry, 1927, p. 65): „The Greek hero, when he suffers, almost always suffers in order to save others” is zeer aanvechtbaar.

V

De bewering van U. von Wilamowitz-Moellendorff (Einleitung in die attische Tragödie, p. 226) „was von Franzosen im 17. und 18. Jahrhundert über die griechischen tragiker geschrieben ist, kann man was diese betrifft, ungelesen lassen” is niet zonder voorbehoud te aanvaarden.

VI

Ph.-E. Legrand (Hérodote, Introduction, „les Belles Lettres” 1932) legt pp. 172—176 te zeer den nadruk op de eenvoud van Herodotus’ stijl.

VII

De door M. Rostovtzeff (A History of the Ancient World I, p. 385 al. 3) uitgesproken meening, dat de tragedie in Hellenistischen tijd uitstierf, is onjuist.

VIII

De bewering van Bulle (Unters. an Gr. Theat.; Abh. der Bayer. Ak. d. W. XXXIII 1928, p. 235, n. 1) „Wir sind also berechtigt, seit dem 4. Jahrhundert von einem im künstlerischen und szenischen Sinne chorlosen Drama zu reden” is onjuist.

IX

Thuc. I. 73. 1. ἀξία λόγου: lees: ἀξία ἄλλου λόγου. (Steup a. h. l. veronderstelt, maar zet niet in den text: ἀξία λόγου ἄλλου).

X

Soph. Phil. 1150 πελαῖτ’: lees: ἐλαῖτ’.

XI

Eur. I. A. 132. Lees met de handschriften: ἐνδῶσειν.

XII

Satyrus (Leven van Euripides: Oxyr. Pap. vol. IX. pp. 124 sqq. = H. v. Arnim, Supplementum Euripideum pp. 3—9), Kol. X. I. 31: vul aan: [ἐξ]ωρισμένοι, „verwijderd”.

XIII

De door U. von Wilamowitz en door von Arnim overgenomen verandering van Headlam λόγχοισι τείνοντες φόνον i. pl. v. λόγχοις

ἐπείγοντες φόνον (Eur. Melanippe ἢ δεσμῶτις, Berl. Klassikertexte V. 2. p. 85 r. 6 = H. v. Arnim, Supplementum Euripideum p. 30 r. 6) is onnoodig.

XIV

Plato. Leg. 691 D. leze men: ὡς οὖν δὴ <τὸ> τότε γεγόμενον νῦν ἔστιν μετριώτατα τοπάσαι, τὸδ' ἔοικεν εἶναι.

XV

Tac. Ann. II. 8. quod non subvexit transposuit militem.... transposuit moet niet worden geschrapd. De aantekening van Nipperdey-Andresen a. h. l. is onbevredigend.

XVI

Tac. Agric. c. 16 r. 11 leze men: ut suae eius iniuriae. (De hss. hebben: ut suae eiusque iniuriae).

XVII

Als men Hor. Carm. I. 35. 25. i. pl. v. „at” et (of: ac) leest, vervalt de „nicht ganz einwandfreie Mischung der Vorstellungen”, waarvan Kiessling-Heinze ad vs. 23 spreekt, grootendeels.

XVIII

De vertaling van Vessereau-Préchat van Rutilius Namatianus, de Reditu suo, I. 55: „C'est que partout où atteignent les rayons du soleil, tu étends ta munificence” geeft den text niet goed weer.

XIX

Te zeer stelt Werner Jäger (Paideia pp. 89—112) het voor, alsof Hesiodus' vermaan tot arbeid een arbeidsideaal tot achtergrond heeft.

XX

M. Rostovtzeff's meening, dat er een verregaande invloed van Stoïsche en Cynische ideeën op het regeeringsbeleid der Ptolemaeën

bestond, wordt door de bewaarde decreten of instructies van dezen niet bevestigd. (M. Rostovtzeff, The Foundations of Social and Economic Life in Egypt in Hellenistic Times, Journ. of Egypt. Archaeol. 1920. p. 173. Cf. dez. Cambr. Anc. Hist. VII. Ch. IV, II p. 114).

XXI

Beloch's veronderstelling, dat Brea en Amphipolis identiek zouden zijn, berust op losse gronden (Griechische Geschichte, II. 1. p. 198. n. 3).

